

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Vadehavsbønder på Rømø

Vadehavsbønder på Rømø

*Landbrugsudvikling og livsvilkår
i det 20. århundrede*

Gunnar Solvang

BYGD

Vadehavsbønder på Rømø
af Gunnar Solvang

© Forfatteren og BYGD 1986

Layout: Gunnar Solvang
Produktion: Rosendahls Bogtrykkeri, Esbjerg
Indbinding: J. P. Møllers Bogbinderi, Haderslev
Foto, kort, tabeller og figurer:
Se henvisning side 189

Mekanisk, fotografisk eller anden gengivelse
af denne bog eller dele deraf er ikke
tilladt ifølge gældende lov om ophavsret.

ISBN 87-87293-33-1

Udsnit af Geodætisk Instituts kort
og flyfotos er gengivet med instituttets
tilladelse A 259/86
Copyright

De udtegnede matrikelkort er gengivet med
tilladelse fra Matrikeldirektoratet.

»Vadehavsbønder på Rømø« er et led i
Ribes og Sønderjyllands amtskommuners
forskningsprojekt »Vadehavets Kulturhistorie«,
og den anden i en skrifterække.

Første i skrifterækken var »Mandø i hundrede år«
af M. Zenius, BYGD, 1983.

Tredje i skrifterækken behandler den sidste fase
i Fanøs skibsfart og ventes udgivet i 1987.

Bogen er udgivet med støtte fra
Nykredit
Rislum Fonden
Rømø Andelskasse
Kreditforeningen Danmark

Forsidebillede:
Får på Rømø-dæmningen og dens forland.
Foto: Svend Tougaard. Bogens bagside:
Johs. Meiers konceptkort over Rømø fra 1643.
GI Copyright.

Indholdsfortegnelse

Forord	7	Et kådnersted i Bolilmark	63
Indledning	7	Et »foermands-sted« i Kongsmark ...	67
1. Vadehavsøen Rømø	11	Bierhvervene	69
Landskabet og bebyggelsen	11	Sammenslutninger og nye fremskridt .	72
Vadehavsbonden	15	Andelsmejeriet	72
2. Søfartstiden	19	Sparekassen	75
Grønlandsfarten	20	Driftsudvidelser og	
Islandsfarten	24	opdyrkningsforsøg	77
Fra søfart til landbrug	25	Sandflugtsdiget	80
Bygningskulturen	29	Landbruget under Den første	
3. Rømøs landbrug i ældre tid	34	Verdenskrig	81
Kampen mod sandflugten	34	Befolkningsforhold omkring	
Fællesskab og udskiftning	36	Genforeningen	82
Kvinderne driver landbruget	38	5. Fra Genforeningstiden til	
Landbruget i slutningen af 1800-tallet	41	isolationen brydes omkring 1950	87
4. Landbruget bliver Rømøs		Inddigningen	87
hovederhverv – tiden 1900-1925	45	Havneby- og Kirkebydiget	87
Øens befolknings- og		Juvrediget	88
husstandsstruktur	45	Opdyrkning og jordforbedring	93
Erhvervsfordelingen	45	Arealudnyttelse og husdyrhold	96
De økonomiske forhold	47	Vadehavsbondens landbrug	
Ejendomsforhold, ressourcegrundlag		i 1930'rne og 40'rne	99
og -udnyttelse	49	Søren Hansens gård i Juvre	101
En gård i Juvre	52	Niels Chr. Manøs kådnersted i	
Årets gang indenfor landbruget	54	Bolilmark	107
Tærskning af kornet	54	Fiskeri	109
Forårsarbejdet i marken	54	Jagt	111
Fællesarbejde	55	Redningsvæsenet	111
Bjergning af brændsel	57	Et generationsskifte	112
Kreaturerne og fårene	58	Alfred Carls gård i Kirkeby	113
Fællesgræsning og »årty«	59	Alfred Helmchens kådnersted i Vråby	117
Høhøsten	60	Brugsformer og næringskombination .	120
Kornhøsten	62	Sæljagt	128
Efterårs- og vinteraktiviteter	63	Færgefart og fragtsejlads	129
		Social organisation og foreningsliv ...	133
		Rømødæmningen	135
		Begyndende afvikling af	
		kådnerstedernes landbrug	137

6. Øens isolation brydes	139	Fåreavl på Nørreland	171
Befolknings- og erhvervsudvikling efter 1950	139	8. Vadehavsbønder i langtidsperspektiv	175
Landbrug og turisme	141	Kilder – Meddelere	188
Ændringer i ejendomsforhold og jordbrugets driftsstruktur	145	Arkivalisk materiale	188
Husdyrbrugets forandring	151	Billedfortegnelse	189
Landbrugets mekanisering	153	Oversigt over kort, tabeller og figurer .	189
De nye landbrugsbygninger	155	Bilag	190
En moderne udflyttergård	157	Anvendt litteratur	190
7. Rømøs landbrug i 1980'erne	158		
Alsidig landbrugsdrift på Nørreland .	159		
Moderne landbrugsdrift på Sønderland	163		
Husdyrbrug i Toftum	169		

Forord

»Vadehavsbønder på Rømø« er det andet resultat af forskningsprojektet »Vadehavets Kulturhistorie«, som i 1981 blev igangsat af amtsmuseumsrådene for Ribe og Sønderjyllands amter. De to amtsmuseumsråd støtter projektet økonomisk, suppleret af Statens Museumsnævns rådighedssum. Hensigten med projektet er at indsamle viden om de specielle erhvervs- og kultur-mønstre i vadehavsregionens lokalsamfund, der som forudsætning har de særlige naturforhold, som tidevand og stormflod, marskdannelse og digebygning betinger. Øerne danner en beskyttende bræmme mod Vesterhavet, og de adskillende dyb åbner adgang til Vadehavets inden-øes sejl-rute, ladepladser og åhavne. Tidevand og stormfloder var på en gang en risiko for egenens bebyggelse og en forudsætning for dannelsen af de frugtbare marskenge, der i så høj grad bidrog til områdets handel og rigdom. Geestrandens rige landsbybebyggelse, købstædernes blomstring og øernes søfart har sit udspring i samspillet mellem menneske, landskab og naturkræfter. Det er dette samspil, som skildringen af området, dets øer og lokalsamfund skal afdække. Projektet tager sit udgangspunkt i en alsidig skildring af en række lokaliteter på øer og fastland fra midten af 1800-tallet og op mod vor tid. Projektet skal dels indsamle og formidle viden om den enkelte lokalitet, dels skal det give os et materiale, som på længere sigt kan danne grundlag for et sammenlignende studium af vadehavsregionens kulturmønstre og deres tilpasning til tidevands-området.

*Museumsrådet for Sønderjyllands amt
Ribe amtsmuseumsråd*

Indledning

Rømø er turistøen, der ikke kun er kendt og benyttet af danskere. Hvert sommerhalvår gæster et stort nordeuropæisk publikum den lille vadehavso og nyder godt af de rekreative omgivelser. I denne periode mangedobles øens befolkning.

Men der findes også et andet Rømø: »dagligdagens Rømø«, som øen tager sig ud for det lokale samfund og dets erhvervs-situation. Den har siden midten af det 20. århundrede i stigende grad været genstand for omfattende forandringsprocesser, som bl.a. har afspejlet sig i øens særprægede kulturlandskab. Det gælder ikke mindst indenfor landbrugserhvervet, som siden 1800-tallets slutning udgjorde Rømøs hovednæringsvej.

Øens landbrug i nyere tid har ikke hidtil været udgangspunkt for en kulturhistorisk-etnologisk undersøgelse. Nærværende studie blev derfor påbegyndt i foråret 1983 og medens der endnu var muligheder til stede for at sikre eftertiden oplysninger fra især de ældre landbrugere om denne hovedperiode af Rømøs erhvervshistorie. Der er således tale om et stykke bestilt forskningsarbejde som led i det langsigtede projekt »Vadehavets kulturhistorie« under Sønderjylland og Ribe amters museumsråd. Formålet har været: At dokumentere og belyse udviklingen indenfor Rømøs specielle landbrug med dets karakteristiske næringskombination af landbrug og bierhverv samt dets afvikling fra århundredskiftet til i dag. Desuden skitsere den øvrige erhvervsudvikling i tilknytning til øen og landbruget mere generelt. Endelig at fremdrage nogle væsentlige faktorer som grundlag for øens erhvervsforandring, den nuværende landbrugsstruktur og det kulturmøn-

Rømødæmningen hvor den »går i land« på øen ved Nr. Tvismark, tidligere kaldet Padborg.

ster, der knytter sig til det resterende landbrug.

Rømøs landbrug skal dog ses som resultat af en længere forudgående periode med omskiftelige erhvervsbetingelser. Jeg har derfor indledningsvis sat landbruget ind i et historisk perspektiv ved kort at trække hovedlinjerne op bagud i tiden.

Udgangspunktet for mit arbejde har været sammenlagt 10 arbejdsmåneder indenfor en 2½ årig periode med 1½ måneds ophold og feltarbejde på Rømø fordelt over flere besøg.

Under første del af undersøgelsesfasen blev indsamlet et stort og forskelligartet dokumentationsmateriale med hovedvægten lagt på interviews af alle de nuværende aktive landbrugere og en del forhenværende – ialt 30. Materialet suppleredes senere med forskelligt kort- og arkivmateriale fra centrale og lokale arkiver samt statslige institu-

tioner. Selv stillede rømøboerne et omfattende privat arkivmateriale til projektets rådighed, ligesom de med stor velvilje udlånte et kulturhistorisk værdifuldt kort- og billedmateriale.

Sideløbende med materialebearbejdning og udarbejdelsen af manuskriptet er inddraget dele af den omfattende litteratur som findes om øen. Dele af erhvervsforholdene i det 20. århundrede er behandlet i en række centrale værker, medens øens landbrug i nyere tid kun er sparsomt belyst. Thade Petersens bog: »Rømø« (1979), står dog stadig som hovedværket om øen og specielt landbruget, som beskrives indgående af en lokal kender.

Men Thade Petersens skildring omfatter det såkaldte førindustrielle landbrug og slutter lidt efter århundredskiftet. Med »Vadehavsbønder på Rømø« søges derfor belyst træk af øens landbrugshistorie og befolkningens livsvilkår i det 20. århundrede – fra det førindustrielle landbrugs periode til i dag.

Rømøs befolkning har i høj grad været med til at kortlægge et stykke lokalt landbokulturhistorie, hvor beretningerne om deres liv og virke indgår som et vigtigt kildegrundlag. Det er derfor naturligt at mange af beboerne optræder som »medfortællere« af øens nyere tids historie.

Under mit ophold på øen med gentagne besøg i mange hjem har jeg lært rømøboerne at kende som en imødekommende befolkning. Overalt hvor jeg er kommet har man vist stor forståelse og interesse for det pågældende arbejde. Adskillige har været særlig behjælpelig med specielt kildemateriale, med gennemlæsning af manuskript, ligesom de har givet værdifulde korrektioner, så fremstillingen kunne blive så historisk korrekt som muligt. Jeg vil derfor gerne rette en varm tak til rømøboerne for deres medvirken og for den gæstfrihed jeg har nydt. Desuden rettes en tak til de arkiver, institutioner og mange enkeltpersoner, som under den forløbne arbejdsproces har bistået mig med kyndige råd, vejledning og praktisk hjælp af forskellig art.

Jeg har gennem arbejdet på Rømø formået en stigende interesse for kortlægning af øens historie medens tiden er til det. Det er et positivt forhold, som i høj grad understreger befolkningens dybe forståelse overfor øens righoldige kulturhistorie, og nødvendigheden af at berette for eftertiden om tidligere slægters vilkår under skiftende erhvervsbetingelser. Ud over denne

bevidsthed søger adskillige rømøboere aktivt at værne om de synlige kulturspor, der endnu i betydeligt omfang optræder i vadehavsøens bebyggelse og kulturlandskab.

For den læser der ønsker et hurtigt overblik over bogens indhold og forløb, kan det anbefales at begynde med kapitel 8 – Vadehavsboender i langtidsperspektiv.

I det indledende kapitel gives en kort introduktion til øens særprægede kulturlandskab og vadehavsbonden, medens de historiske linjer trækkes op omkring øens søfart og landbrug før århundredskiftet i kapitlerne 2-3.

Rømøs landbrug med dets mange bierhverv som afløste søfarten og blev hovederhvervet omkring århundredskiftet er skildret i kapitel 4, som behandler årene 1900-1925; en periode med nye fremskridt men også overskygget af Verdenskrigen.

Tiden fra Genforeningen til Rømødæmningen åbnes er behandlet i kapitel 5, med hovedvægten lagt på vadehavsbondens landbrug i 1930'erne og 40'erne, hvor det nåede sit højeste.

Endelig følger i kapitel 6 landbrugets udvikling efter 1950, turismens indmarch og den strukturændring der fandt sted for de resterende aktive brug, medens der i kapitel 7 tegnes et billede af øens landbrug i 1980'erne.

Gunnar Solvang

KORESAND

Sælhundebanke

Juvre Dyb

REJSBY STJERT

Juvre Sand

STRAND

NØRRELAND

Juvre

Museum

Toftum

Bolilmark

Norre Tvismark

Tvismark

Hotel

Lakolk

RØMØ

Kongsmark

SKELLOD-BANKE

Kirkeby Plantage

Spidsbjerg

Rømø Kirkeby

Vesterhede

Plantage

Vraby

Mølby

Havneby

Skole

Redningsstation

Helm Odde

Kro

Sanderby

Østerhede

Hotel

Vandrerhjem

Østerby

Tagholm

5 km

11 km

5 km

1 km

1 km

1 km

1 km

1 km

1 km

1 km

1 km

Udsnit af Geodætisk instituts 1 cm-kort 1112 Ribe, 1978. GI Copyright.

HAVSAND

Ellenbøgenspitze

RØMØ DYB

Ballum Stose

Kro

Ballum

Ballum

Husum-Ballum

Harknag

60 km

10 km

Østerende Hede

Buntje-Ballum

Hedehuse

Nørrehus-Ballum

As

13 km

13 km

13 km

13 km

13 km

13 km

13 km

Rejsby-Ballum

Koldby

1. Vadehavsøen Rømø

Rømø er den største af de danske vadehavsøer, og den eneste med dæmningsforbindelse til fastlandet. Øen dækker et areal på ca. 100 km², og er i udstrækning 16 km lang og 6 km bred. Den ligger 5-8 km ude i det sydvest- sønderjyske vadehav. Sådan benævnes det specielle, fladvandede kystfarvand mellem fastlandskysten og Nordsøen fra Blåvands Huk til Helder i Nordholland.

Vadehavet består af et system af højtliggende banker – såkaldt højsand – der ved tidevandets samt vindens opbyggende og nedbrydende kræfter mod vest er omdannet til en barriere af klitøer – Fanø, Mandø, Rømø og Sild.

Vadehavsøerne må ikke betragtes som rester af et druknet fastlandsområde, men forholdsvist ungt land, hvor naturkræfternes vekselvirkning til stadighed har forårsaget landskabsændringer.

Rømø er i lighed med de øvrige vadehavsøer oprindelig dannet som et højsand, hvor vinden, ændringer i strøm- og niveauforhold har medført, at sandet er blæst op i klitter. I læ heraf er marsken dannet på østkysten med gennemgående roligt vand. Opbygningen af øens klitkærne er stort set foregået indenfor de seneste par tusinde år, medens dele af øens vestside først er skabt i de sidste 200 år.

Øens udstrækning er bestemt af de to centrale dyb – mod nord Juvredyb og syd det langt større Listerdyb, langs hvilke brænding og kyststrømning har efterladt vældige sandbanker, som tørlægges ved ebbe. Tidevandets afstrømning har afrundet Rømøs nord- og sydende og herved givet øen en halvmåneform ud fra hvilken den store, hvide rektangulære sandflade breder sig på vestsiden.

To gange i døgnet sætter tidevandet ind gennem vadehavets fire centrale dyb mellem Sild og Skallingen. Havet transporterer et fint materiale – såkaldt slik. Det aflejres på vaderne og bliver liggende, når vandet atter trækker sig tilbage ved ebbe, hvis der er planter, som kan holde på materialet. Igennem denne aflejningsproces – eller tilslikning – opbygger naturen marsken. Men menneskene kan også gribe hjælpende ind og fremme tilslikningen, så marskdannelsen foregår hurtigere. Man anlægger såkaldte slikgårde – et stykke vade indhegnet med nedrammede pælerækker udfyldt med ris-knipper. Slikgårdene har kun lille åbning vendt mod havsiden, så tidevandets til- og afstrømning dæmpes. Aflejringen af materialet foregår hurtigere i det rolige vand og slikgårdene forhindrer, at de fine partikler føres bort med vandet ved ebbe. Har vaden nået den højde, hvor planter trives kan landvindingen yderligere fremmes ved såkaldt grøbling – et net af gravede grøfter hvorigennem vandet hurtigere ledes bort. Sådan skaber naturen ved menneskers indgriben det marskland, der herefter gradvist inddrages til landbrugsformål og bliver en del af vadehavsregionens karakteristiske kulturlandskab.

Landskabet og bebyggelsen

Rømø har fra gammel tid været opdelt i et Nørre- og Sønderland; grænsen ligger mellem Kongsmark og Tagholm, langs den såkaldte Styrkes Rende.

Øen er særpræget ved landskabets skarpe zoneopdeling i nord-sydgående retning. Vandrer man tværs over øen, ser man helt forskelligartede landskabstyper med tilsvarende natur- og vegetationsforhold.

Det karakteristiske vadehavslandskab set fra kronen af Juvrediget nord for dæmningen i retning mod fastlandet.

Fårene afgræsser diget og det smalle stykke forlandsmarsk, der langsomt udvides ved landvinding gennem anlæggelse af slikgårde og grøbling. Den første vegetation, der indfinder sig, er det hårdføre og saltholdige annelgræs.

Længst mod vest ligger den brede forstrand – *Sandet* – som er Danmarks største badestrand. Denne enestående sandørken er 1 km bred ud for Lakolk, men når ved Juvre Sand i nord og Havsand i syd en bredde af 4 km. Ved stormflod overskyller havet hele denne mægtige sandflade.

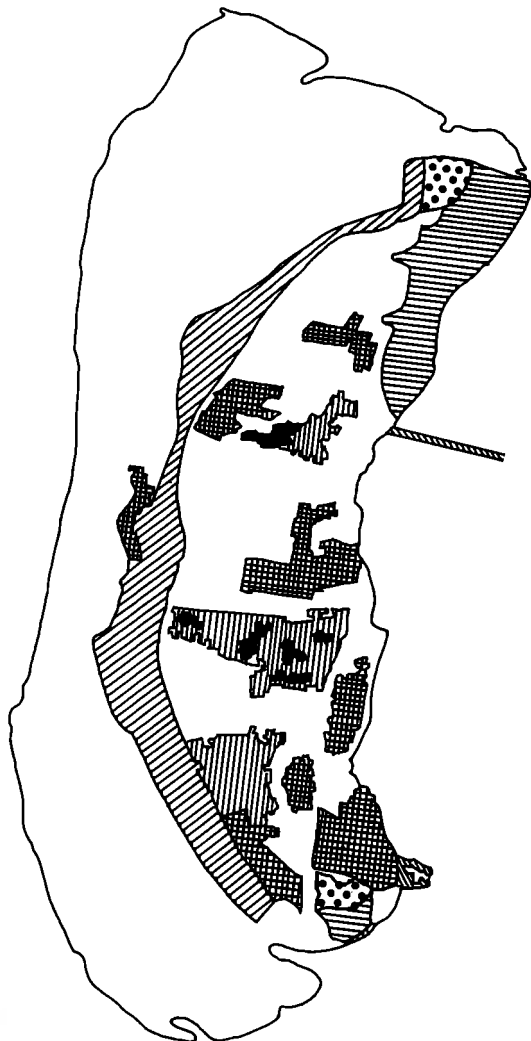
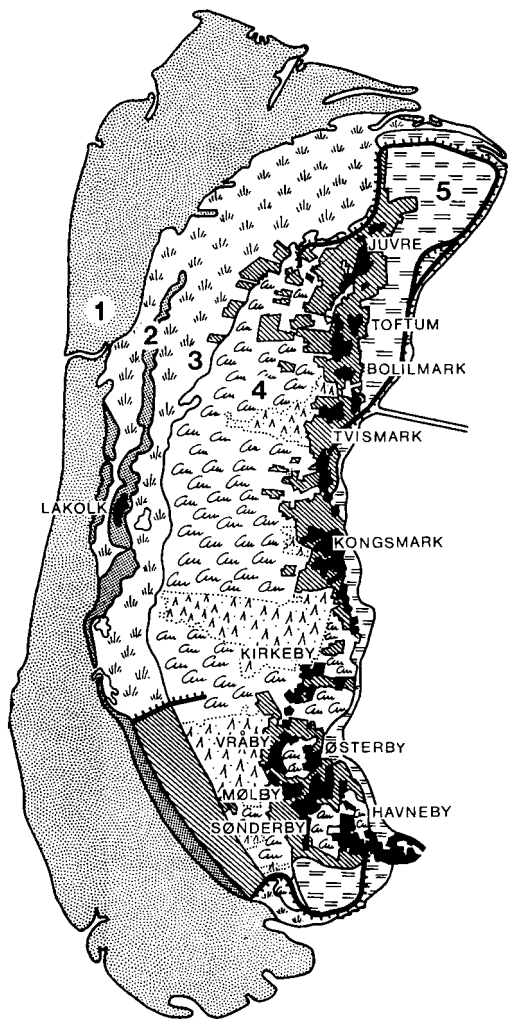
Forstranden afgrænses mod landsiden af en langstrakt *havklitrække*, der er blæst op i løbet af de seneste 200 år. Klitterne er højest ved Lakolk og aftager nordover. I syd går de over i et 3 km langt klitdige – det såkaldte *Sandflugtsdige*.

Indenfor de seneste 40-50 år er en ny havklitrække dannet vest for Lakolk, parallelt med den gamle havklitrække. Øen er således til stadighed underlagt landskabsændringer forårsaget af naturkræfterne.

Indenfor havklitrækken ligger *Stranden*, et bælte på 1 km's bredde af strandenge og sandmarker som i nord går over i Juvre-marsken. Denne zone udgjorde oprindeligt en del af den gamle forstrand. Men området blev vegetationsklædt, da klitterne vest for Lakolk blev dannet og samtidig hindrede vandafløbet. Efterhånden blev sandet udfersket af regnvandet, som sivede ned fra de omliggende klitter. De lavest liggende partier kom til at henligge som større eller mindre vandhuller – såkaldte *dæller* – ofte dækket af strandsumpe. Herfra fører *loer* ud mellem klitterne mod vest til havet. Ved stormflod kan Vesterhavet trænge ind gennem loerne, hvorved området bliver overskyttet.

Stranden er gennem trådhegn og grøfter opdelt i *fenner*, der tjener til græsning for kreaturer og får. Størstedelen af den sydlige del er taget under plov ligesom stykker af det nordlige område.

Øst for strand-zonen ligger Røms gamle *klitkerne*, hvis yderste klitter i vest mod stranden udgjorde havklitter for omkring

Rømø nord-sydgående landskabszoner (1986) udarbejdet på baggrund af Geodætisk Instituts nyeste kortmateriale. De forskellige zoner udgør:

1: forstranden, 2: havklitrækken, med nydannet klitrække ud for Lakolk, 3: »stranden«, 4: Rømø gamle centrale »klitkærne«, dækket af klithede eller plantage, 5: marsken.

Bebyggelsen (sommerhusområderne undtaget) er markeret med sort. Opdyrkede arealer er skraveret, medens digerne er angivet med »kam«-linje, undtaget er »sandflugtsdiget«, som udgør ca. 3 km af klitrækkens sydligste del.

Rømø jordbundsklassificering i 1983 efter EDB-udtænket kort i Landbrugsministeriets Arealdata-kontor, Vejle.

	Type 1 (Grovsandet):	6252.86 Ha 71,5%
	Type 2 (Finsandet):	842.63 Ha 9,6%
	Type 4 (Sandbland. lerjord):	96.92 Ha 1,1%
	Type 5 (Ler jord):	38.44 Ha 0,4%
	Type 6 (Svær lerjord):	385.24 Ha 4,4%
	Type 9 (Byzone*):	633.85 Ha 7,2%
	Type 12 (Rest område):	34.80 Ha 0,4%
	Type 13 (Skov område):	416.61 Ha 4,8%
	Type 15 (Ikke klassificeret):	48.78 Ha 0,6%
Rømø's totale areal i 1983:		8750.1 Ha 100,0%

I polygon.: 11246.87 Ha hav.

*Under byzone indgår sommerhusområder.

200 år siden. Klitkernen består mod nord af tre nord-sydgående klitrækker. Det resterende område udgør store og små klitrester samt afblæsningsflader, hvor vegetationen breder sig som gråklit og klithede. Store områder er tilplantet med nåletræer.

Øens agerjord ligger sammen med bebyggelsen som et langstrakt bælte langs klitkernens østside. Markerne udgør opdyrkede arealer af de forskellige zoner. Den frugtbare *mar skjord* ligger mellem agerjorden og vadehavet med dets kystnære vader – *slikvader*. Juvremarsken, som er det største område, strækker sig fra dæmningen og nordpå, hvor den når en bredde af 2 km. Sydpå ligger mindre partier af *forlandsmarsk* langs kysten foruden et stort marsk-område på øens sydspids.

Hovedparten af marskjorden er beskyttet mod stormflod og oversvømmelse af diger anlagt i 1920'erne, hvilket fik afgørende indflydelse på landbrugets udvikling.

Den gamle fævej vest for landsbyen Juvre ud til strandengene fører gennem klit- og hedelandskabet Yderbjergene – vestsiden af øens oprindelige klitkærne, hvorfra billedet er taget i sydlig retning mod de nordlige Reembjerge og det opdyrkede Rævdal. Ved vejen ligger rester af små marker – opdyrket hedejord som senere er blevet opgivet og atter sprunget i lyng.

Fra Reembjergene udgår, modsat billedretningen, det 13 km lange Juvredige, der først »går i land« på øens østside mellem Nr. og Sdr. Tvismark.

Rømøs bebyggelse tager sig noget anderledes ud end på de øvrige vadehavsøer – Fanø og Mandø. Huse og gårde ligger alle i læ langs østkysten, hvor der er størst beskyttelse mod stormflod og oversvømmelse. Til gengæld er bebyggelsen kun svagt afskærmet af digerne og den langstrakte klitrække, som yder ringe læ. Øens bebyggelse er grupperet omkring 17 lokaliteter af varierende størrelse men hovedsagelig små. Juvre, Toftum og Kongsmark på Nørreland udgør de største.

Landsbyerne er bundet sammen via den gamle nord-sydgående hovedfærdselsvej. En nyere tværgående vej fører fra dæmningen over øen til Lakolk, det gamle badested på vestsiden.

Bebyggelsen ligger som en række åbne smålandsbyer med spredte gårde, kådnersteder (husmandsbrug) og huse, der er i flertal på Sønderland. Der hersker stor lighed mellem bebyggelsen på Rømø og de nørrejske vestkystegne; bygningskulturen er dog anderledes.

Men hertil kommer 7 udlagte sommerhusområder og byzone ved Havneby og dele af Toftum. Det er forhold, som indenfor de seneste årtier har skabt helt nye bebyggelsestræk, og medvirket til at øens gamle kulturlandskab nu langsomt er ved at ændres.

Vadehavsbonden

Befolkningen i det såkaldte førindustrielle bondesamfund har været underlagt forskellige livsvilkår gennem tiderne. Dette forhold kan i stor udstrækning knyttes sammen med de pågældende egners forskelligartede ressourcgrundlag, som et væsentligt udgangspunkt for befolkningens tilværelse.

Hertil kommer naturligvis også en række andre overordnede samfundsfaktorer.

Et sådant samspil mellem økologisk tilpasning og bøndernes udnyttelse af naturressourcerne har landet over fremkaldt en række varierede erhvervskulturelt betingede brugsformer. Disse kan i hovedtræk geografisk lokaliseres til egne, der f.eks. domineres af sletteland, hede, skov, marsk eller særlige kystegne. Således er bl.a. *marskbonden* traditionelt knyttet til vadehavsregionen som eksempel på en lokal kulturøkologi-type, hvis landbrugsdrift først og fremmest er specialiseret på udnyttelsen af det maritime forland – marsken som er betinget af vadehavet.

Marsk og vadehav optræder som en slags fællesnævner for vadehavsregionen ved at udgøre to sider af samme geologisk-

Gårde i landsbyen Juvre på Nørreland. Landsbyen er øens største og nordligste; ejerlaget bestod omkr. 1864 af 16 landbrug fordelt på 11 gårde og 5 kådnersteder. I dag drives kun aktivt landbrug på 9 af ejendommene. Den midterste gård på billedet blev i 1979-81 udflyttet af landsbyen og nybygget midt ude i Juvre enge, som øens nordligste gård.

geografisk dannelsesproces. Indenfor regionen findes imidlertid betydelige forskelle med hensyn til naturressourcerne, deres fordeling og befolkningens muligheder for udnyttelse.

Marskbonden inde på det relativt tyndt befolkede fastland kunne f.eks. yderligere kombinere landbruget ved udnyttelse af væsentlige naturressourcer i baglandet – *geesten*, der lå nær de frodige marskenge. Sådanne driftsforhold skabte sammen med gunstige afsætnings-, transport- og markedsforhold gennem århundreder baggrund for områdets dominerende kvægavl. Marskbønderne satsede derfor økonomisk set på en markedsorienteret landbrugsdrift. Anderledes forholdt det sig med landbruget på den isolerede klitø Rømø med en forholdsvis talrig befolkning. Her drev man et yderst sparsomt landbrug, primært baseret på en udpræget selvforsyningsøkonomi.

Samspejlet mellem befolkningstæthed og de lokale ressourcers bæredygtighed har derfor altid haft vital betydning ikke mindst for Rømø-bøndernes landbrug. Det var i

langt større udstrækning end marskbondens såvel direkte som indirekte betinget af det omgivne vadehav. Derfor har jeg kaldt øens landbrugere for *Vadehavsbønder*. Ressourcegrundlaget for Rømøs landbrug havde imidlertid for ringe bærekraft i forhold til den store ø-befolkning og de relativt mange små brugsenheder. Derfor måtte næringsgrundlaget nødvendigvis reguleres gennem såkaldt »økologisk kompensation«. Det foregik ved befolkningens udnyttelse af Vadehavets og Nordsøens mange »havvendte nicher«.

De fleste nicher dannede således grundlag for supplerende binæring til landbruget,

Carl Adolf Møllers kådnersted i Nørrehede på Sønderland (Gramarksvej 4) i 1915. Oprindelig opført af kommandør Peter Dahl omkring 1770 over en L-formet grundplan, men i 1862 ombygget, hvorved bygningen bl.a. fik nyt indgangsparti. Personerne er (f.v.) Peter Møller, Johanne Kistine Møller (f. Hansen), v. søllet naboen Jens Andersen (?), de to piger Caroline (Thomsen) og Anna Møller (husets nuværende ejer), på vognen Carl Adolf Møller og Caroline Jørgensen.

»Vadehavsbønder«, som har lejret sig i græsset ud for hotellet og anløbsbroen i Kongsmark, fotograferet omkr. 1910. Fra venstre Hans Schmidt, bådejer, Otto Møller, skibshovmester, Ludvig Schmidt, bager, Grejs Falk, arbejdsmand og fisker samt (muligvis) Peter Beck – alle fra Kongsmark. Østenden af huset (t.v.) var pakhús for gods fra overfarten medens vestenden benyttedes af hotellet –

»Römerhof«. Træladden bagved var ishus; et lignende var på Lakolk. Om vinteren blev de fyldt med is fra vandhullerne vest for Kongsmark. Længst i baggrunden ses Tvismark Mølle og en høj signalmast, hvor der blev hejst et signal ved storm. Blokhuset (t.h.) var af typen som på Lakolk. Yderst mod vandet ses rampen til den hvidmalede anløbsbro.

medens en enkelt – søfarten – gennem århundreder blev hovederhverv for størsteparten af Rømøs mandlige befolkning. Søfarten tilførte desuden øen en række særprægede kulturtræk, hvoraf mange bevaredes til langt op i vor egen tid. Jeg skal i det

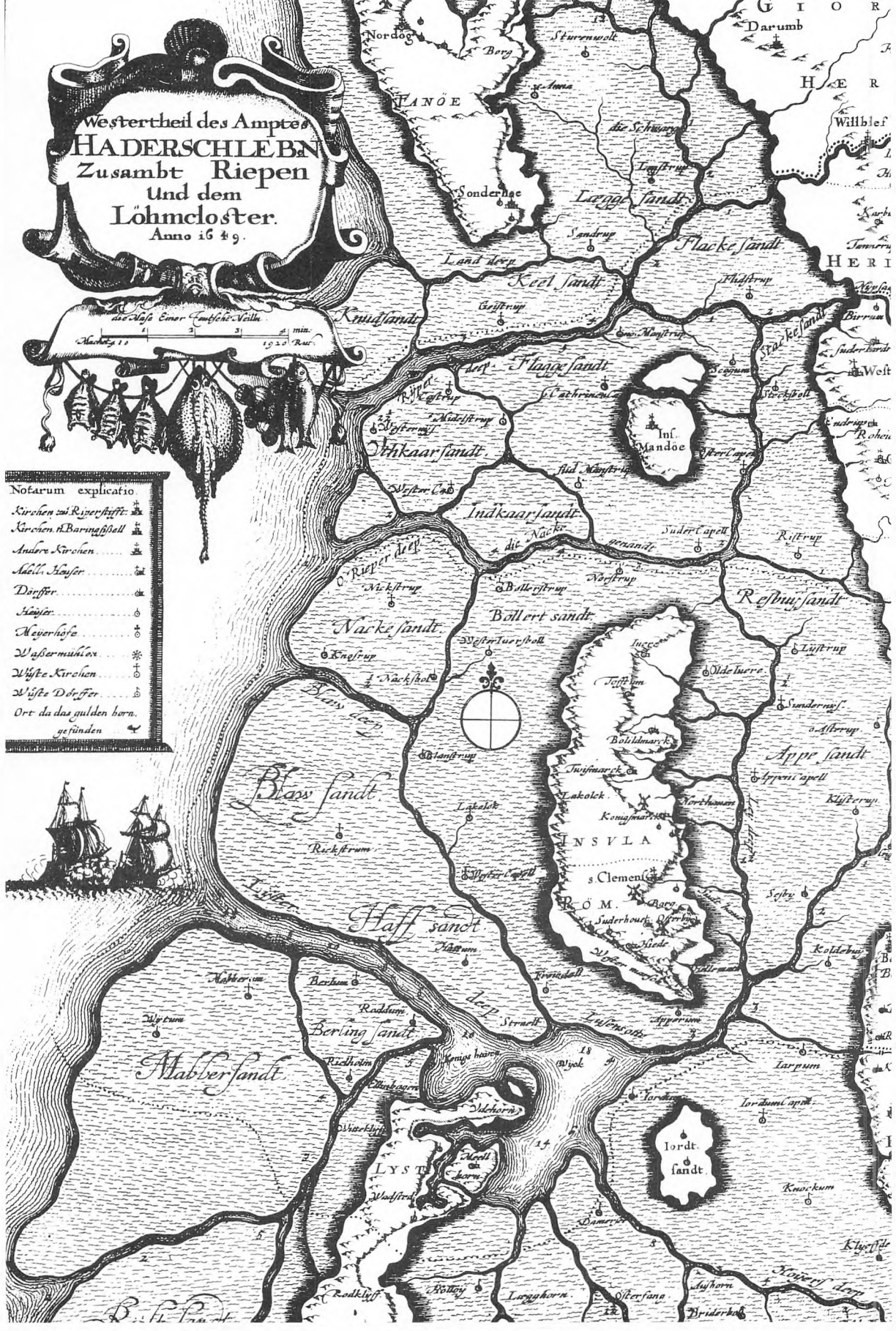
følgende belyse vadehavsbondens landbrug i det 20. århundrede, hvor det blev befolkningens hovederhverv. Men først skal linjerne kort trækkes op bagud i tid for at sætte landbruget og dets udvikling ind i et historisk perspektiv.

Westertheil des Amptes
HADERSCHLEBN
 Zusambt Riepen
 Und dem
 Löhmcloster.
 Anno 1649.

Nofarum explicatio

Kirchen zu Riepenhöfft	⊕
Kirchen in Barmingßhall	⊕
Audere Kirchen	⊕
Möhl. Käufer	⊕
Dörffer	⊕
Käuffer	⊕
Meyerhöffe	⊕
Wasser-mühlör	⊕
Wüste Kirchen	⊕
Wüste Dörffer	⊕
Ort da das gulden horn gefinden	⊕

2. Søfartstiden

Helt fra gammel tid har Rømøs befolkning udnyttet alle øens naturressourcer. Men det sparsomme grundlag var utilstrækkeligt til at brødføde en befolkning, der omkring år 1600 antages at udgøre henved halvanden tusinde indbyggere. Den karrige klitjord tillod kun et sparsomt landbrug, som tilmed gentagne gange hjem søgtes af sandflugt. De magre sandagres afgrøder suppleredes ganske vist af marskenegens udbytterige høslæt, af fuglejagt, fiskeri og sælfangst i vadehavet. Men det udgjorde til sammen langt fra et tilstrækkeligt næringsgrundlag.

Rømøboerne har derfor til alle tider suppleret udkommet ved inddragelse af de mange nicher og endvidere udnyttet muligheden for »markedsrettet indtjening« i forbindelse med Ribes marked, hvortil studehandelen var knyttet.

Udnyttelsen af de stedlige ressourcer blev kun et led i binæringen, medens søfart blev øens hovederhverv.

Fra middelalderen har vi efterretninger om rømøboerne på havet med deltagelse i de store sildefangster. Ribe og Varde havde dengang eneret på handelen med fisk. Men gennem århundreder havde Rømø vundet hævd på vadehavssejladser, som de ivrigt deltog i. Den anden vigtige næringsgren var deltagelsen i Ribe-handelen, hvortil kom, at Rømø udgjorde Ribes ladeplads og vinterhavn.

På grund af beliggenheden ved vestkys-

Johannes Meiers kort over vadehavsområdet med øerne Fanø, Mandø, Rømø, Jordsand og Sild i 1649. Det forgrenede net af dyb og priler mellem vaderne vidner om de specielle besejlingsforhold. To skibe er umiddelbart for indsejling gennem Listerdyb – hovedindfaldsporten til Rømøs red ved Hellemath. Her opankrede Ribe-købmændene deres skibe.

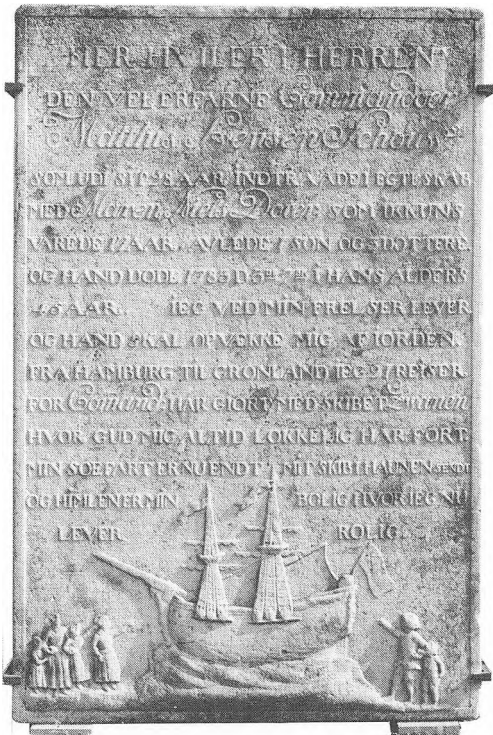
tens bedste udløb – Listerdyb – fik øen stor betydning for datidens søfart. På Rømøs red foregik omlosning af varer fra større, dybtstikkende skibe til mindre skibe og pramme, velegnede til at forcere det lavvandede vadehav og den efterhånden tilsandede Ribe Å.

Af toldbøgerne fra Listerdyb 1642-43 fremgår (iflg. O. Degn 1981: 172), at Rømø-skipperne ejede 21 skibe på tilsammen 478 læster, medens Ribe-købmændene kun havde 14 skibe på ialt 78 læster. Det siger lidt om øens formueforhold og muligheder for indtjening på daværende tidspunkt.

Frem til første halvdel af 1600-tallet oplevede Rømø en gunstig søfartstid, men herefter begyndte konjunkturerne at vende til ugunst for øen og dens befolkning.

Ribe-handelen gik langsomt tilbage, og sildefiskeriet var aftagende i de hjemlige farvande. Hertil kom at sandflugten gentagne gange hærgede øen tillige med den store stormflod i 1634. I 1643 blev øen besat og plyndret af svenskerne. De afbrændte så godt som alle skibe – der nævnes 26. Kun få blev ladet uskadt tilbage. Herved mistede øen sin kapital og de dermed forbundne muligheder for indtjening. Man fortsatte dog handelen, omend i et betydeligt dæmpet omfang og med mindre skibe. Skuder og smakker, som dels lejedes på de slesvigske vestkystøer, dels i Holland.

Med Ribe-handelens nedgang blev studehandelens told- og udskibningssted imidlertid mod 1600-tallets slutning flyttet til Hjerting. Herved rykkedes centret for handel og skibsfart mod nord, og efterhånden overtog Fanø rollen som Ribes ladeplads. På baggrund af ydre omstændigheder som

De velhavende grønlandsfarere lod rejse prægtigt ud-styrede gravsten over sig og familien, således også kommandør Matthias Svendsen Schouw, der trods sin forholdsvis korte livstid på 45 år nåede 21 togter fra Hamborg til Grønland. Nederst er afbilledet hans skib – »Zwanen« – og en afskeds scene hvor hustruen Maren Niels Doter og de tre døtre vinker farvel til husbonden og faderen samt sønnen, der sandsynligvis fra tidlig ungdom fulgte faderen på hvalfangst op i Ishavet.

nes tid ebbede ud, hvilket blev signalet til søfartens afvikling på Rømø.

Grønlandsfarten

Rømøboernes kontakt til Holland er efter alt at dømme blevet formidlet i forbindelse med Ribe-handelen. Af beretningen »Chronik der Frisischen Uthlande« (C. P. Hansen, 1877) fremgår, at »sildringer« efter den store stormflod i 1634 var begyndt at deltage i hvalfangsten. Vel sagtens p.g.a. sildefiskeriets aftagende i de hjemlige farvande.

I sin bog, »Rømø«, skriver Thade Petersen, at dette netop skete i en periode, hvor også sandflugten hærgede den fattige ø, hvis trængsler yderligere var blevet forringet under svenskernes belejring og med tabet af skibene. Derfor har befolkningen sandsynligvis grebet til den udvej, at søge i fremmed tjeneste: »Intet lå da nærmere for dem end at gå til det fra deres tidligere rejser velkendte Holland for derfra at gå på hvalfangst, der snart blev deres hovednæringsvej og vedblev med at være det i lang tid« (T. Petersen 1979:68).

Fra midten af 1600-tallet og godt 150 år fremefter deltog de fleste søfolk fra Rømø således i de mange togter på jagt efter sælhunde og hvaler i det nordlige polarhav omkring Svalbard (Spitsbergen) og Jan Mayen. Efter datidens opfattelse ét stort sammenhængende område med Grønland oppe i Ishavet.

For Danmarks vedkommende var hvalfangsten så småt begyndt i 1619 med oprettelse af handelskompagniet »Det Grønlandske eller Spitsbergenske Kompagni« i

krig, stormflod, sandflugt, handelsmæssige og politiske forhold, blev 1600-tallet derfor en omstillingsperiode for Rømøs erhvervsgrundlag. Det var medvirkende til, at rømøboerne søgte ind på den nye næringsvej, der fra midten af århundredet og godt 200 år fremefter blev øens hovederhverv: Søfart med hollandske og nordtyske skibe i mangel af en hjemmehørende flåde.

Rømøs »gyldne søfartstid« falder indenfor to hovedperioder med vægten lagt på forskellige økonomiske og fangstmæssige aktiviteter.

1. *Grønlandsfarten* fra 1600-tallet til omkring 1800 med deltagelse i fangst af sælhunde, hvaler og hvalros i det nordlige Ishav.

2. *Islandsfarten* fra omkring 1800 til 1870-80 med hovedvægt lagt på fangst af sild og torsk ved Island. Fra midten af 1800-tallet gled skibsfarten over i almindelig fragtsejls med dampskibe. Sejlskibe-

Rømø kirke, særpræget og smuk, er viet til søfartens helgen Sct. Clemens. Kirkens mange udvidelser og tilbygninger – bl.a. 1626, 1700-01, 1737, 1750-52 og 1800 – vidner om øens stærke befolkningstilvækst og den økonomiske velstand i 1600-1700'tallet, især under indflydelse af grønlandsfarten.

København. Men allerede fra 1614 drev hollænderne hvalfangst i Ishavet.

Efterhånden oprettedes også rederier i de nordtyske havnebyer Hamburg, Altona og Bremen. Senere dannedes hvalfangerselskaber i andre havnebyer, f.eks. Glückstad, Flensborg, Sønderborg, Åbenrå og Egernførde. Hovedparten af hvalfangerflåden udgik dog fortsat fra Amsterdam, Rotterdam, Hamburg og Altona.

Næst efter Holland drev England den største hvalfangst. Men søfolkene fra Rømø søgte i størst udstrækning hyre ved de hollandske og nordtyske rederier i kraft af tidligere forbindelser sydpå langs vadehavet.

Rømøs søfolk fik tidligt ry som dygtigt og eftertragtet mandskab til hvalfangerskibene. Allerede i 1697 blev der oprettet en navigationsskole på øen – i Sønderby. Her kunne de søfarende, når de ikke sejlede om vinteren, dygtiggøre sig og udbygge deres søfartskundskaber.

Under hvalfangertidens højperiode 1750-1800 steg befolkningstallet til omkring 1600. Ingen anden vadehavssø kunne i forhold til indbyggertallet mønstre så stort et antal kaptajner eller *kommandører*, som skibsførerne med den hollandske betegnelse blev kaldt. I 1777 taltes således 40 kommandører blandt øens befolkning, hvoraf omtrent en tredjedel sejlede.

De store hvalfangerskibe sejlede med hyret besætning på omkring et halvt hundrede søfolk eller mere. I mange tilfælde udtog kommandørerne selv besætningsmedlemmer fra hjemøen. Allerede fra 10-12 års alderen stak mange drenge til søs.

R Ö M Ö N
L A N D

N Ö R R A

Ö S T R A

L I A N

JÖVRE

TÖFTEN

BORILLMARK

NÖRRAVÄSMAK

TVÄSMAK

KINGSMAK

TÄCHOLM

RÖS-KIRKE

KIRKEBYE

VESTER

ÖSTER

HILFELD

HEIDE

VILHAM

MARJITE

ÖNTERBYE

DUSENBYE

SÖNDEBYE

VÄST

DAARDE

HANZEN

HÄLLEMADE

ÖSTRA BÄCK

CUNHILL

Andersson's dill

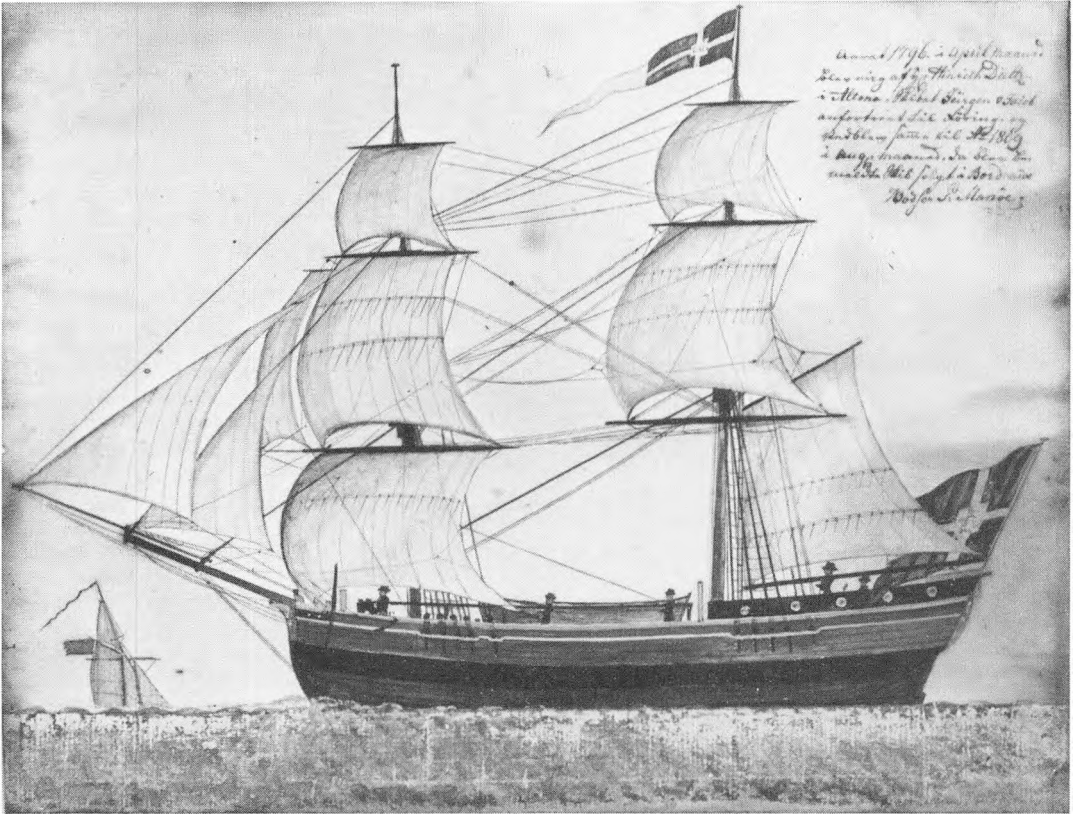
Ros

Andersson

Hilfberg

Hilfberg

IX
DK.

Akvareltegning af sejlskibet »Jürgen v. Jacob« af Altona (en brigatine), der fra 1796 til 1806 førtes af kommandør Bodser Pedersen Manø. Han var gift med Bode Cathrine Manø, datter af den velkendte

kommandør Peder Jens Manø fra Juvre, der fra 1775-1790 gjorde tjeneste i Det Dansk-Islandske Handelskompagni i København. (Privateje).

Videnskabernes Selskabs konceptkort over Rømø opmålt 1796 af S. Bruun og her for første gang publiceret med tilladelse fra Geodætisk Institut (kortet er nedfotograferet – originalstørrelse 1:20.000). Opmålingen danner grundlag for det senere trykte kort i 1:120.000 fra 1805 (se endvidere originalkortet udtegnet s. 182).

Kortet viser den halvmåneformede ø, dens 17 navngivne bebyggelser med angivelse af 78 gårde, 233 kådnersteder, kirke og 2 vindmøller.

Ved »Størkes huus« – mellem Kongsmark og Tagholm – gik skellet mellem Nørre- og Sønderland, markeret med stiplede linje på kortet.

Over ca. 600 år var Rømø i retslig og forvaltningsmæssig henseende delt således at nogle ejendomme hørte under De kongelige Enklaver og de øvrige under Hertugdømmet Slesvig. Alle ejendomme på Sønderland var rent kongerigske. Kongsmark og Toftum var overvejende slesvigsk. Nr. Tvismark og Juvre var overvejende kongerigske medens Tvismark og Bolilmark var rent slesvigsk. Disse forhold ophævedes formelt i 1864.

Søfartskundskaberne gik i arv fra generation til generation. Fædre, sønner og slægtninge sejlede tit på samme skib, forhold der havde stor social betydning på de lange og farefyldte hvalfangertogter i Ishavet. Kommandørerne udgjorde øens overklasse. Deres hjemsejlede kapital manifesterede sig i bygning af store grundmurede boliger – gårde og huse karakteriseret ved frisisk indretning og kostbart indbo, bl.a. indkøbt fra Holland.

Fra det fremmede hjembragte kommandørerne ligeledes kostbare og kunstfærdigt udførte sandstensmonumenter, som foruden livsdata og lovprisning til herren i ord og billeder skildrede ders hvalfangerbedrifter, ægteskab samt børnetal.

Skibsfører Hans Møller Christensen (f. 1818) og hustruen Kristine Degn (f. Engelbrechtsdatter 1824, d. 1892) fra gården i Sønderby (i dag tilhørende Ute og Carl Sigurd Thomsen). Han sejlede medens hun drev gården. De fik 6 børn hvoraf 2 bosatte sig i Afrika. Den yngste datter – Hermelie – blev gift med Sibrandt Duhn Thomsen (s. foto s. 164) og videreførte slægtsgården. I klædedragt distancerer de sig fra det hjemlige. Hun bærer ikke »Rømø-dragten« men en højerestandspræget dragt i lighed med hans. Det understreger dels deres økonomiske position, dels kontakten til en større og mere modepræget verden udenfor øen.

Trods stor deltagelse i hvalfangst og høj indtjening har rømøboerne dog aldrig selv ejet hvalfangerskibe. Udrustning af sådanne fartøjer krævede uhyre stor kapital. Derimod har flere ejet mindre skibe, hvoraf en 3-4 stykker årligt i visse perioder deltog i sælhundefangst. Da denne var på sit højeste fandtes tillige et trunkogeri på øen (jvf. C. Nordman 1865:41). Det blev i følge beretningerne nedlagt i 1770.

Islandsfarten

Allerede ved 1700-tallets slutning var der begyndende nedgang i de hollandske og

hanseatiske hvalfangster. Baggrunden var den stærke rovdrift på hvaler, tiltagende konkurrence fra England og især USA samt følgerne af Napoleonskrigen.

Fra omkring 1800 rettedes søfarten derfor i stigende omfang mod fangst af sild og torsk ved Island – den såkaldte Islandsfart. Mange skibe blev udrustet og afsendt af »Dansk islandske Handelselskab« i København, som en årrække bl.a. stod under ledelse af den navnkundige Rømø-kommandør Peder Jensen Manø fra Juvre. Han hyrede selv mange søfolk fra Rømø til kompagniets skibe.

Nedgangen i hvalfangsten medførte en markant økonomisk og social tilbagegang for befolkningen. Et lille opsving i fangst af sælhunde og klapmyds fulgte dog fra ca. 1840 til 1880. Her var rømmøboerne atter ivrige deltagere, i nogen grad endog med egne skibe. Islandsfarten blev imidlertid langt det vigtigste, men fik en forholdsvis kort levetid. Sejlskibene blev i århundredets sidste halvdel gradvis udkonkurreret af dampskibene med søfartens omlægning til fragt-sejlads.

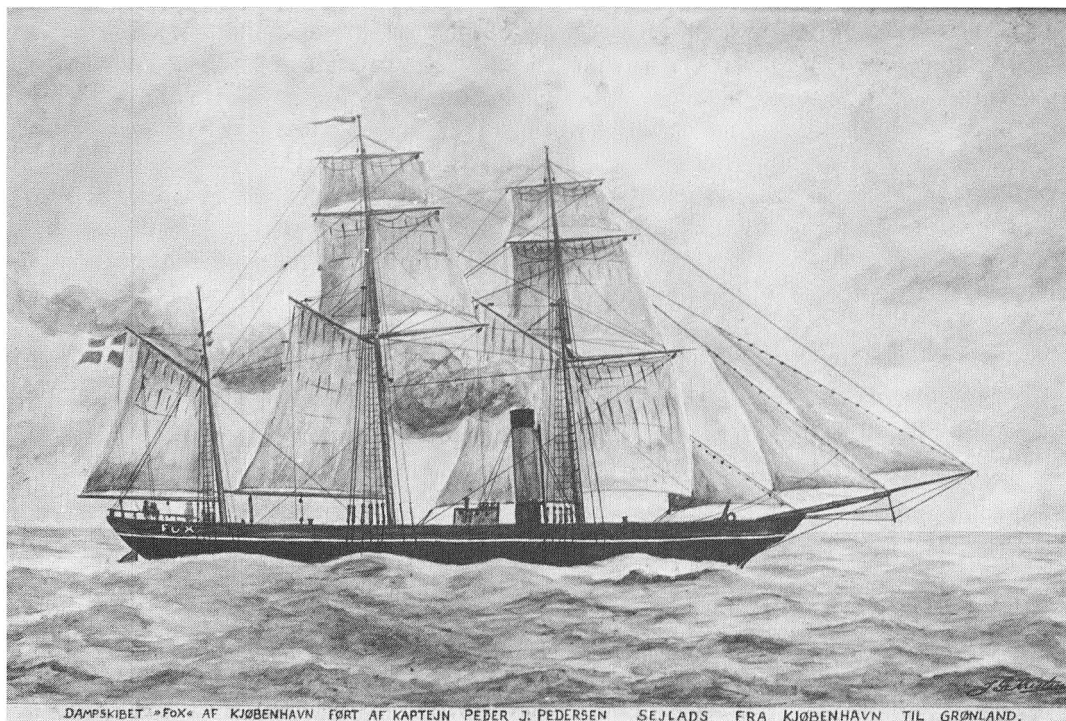
I den økonomiske højperiode under Grønlandsfarten havde mange søfolk investeret deres kapital i landejendomme på fastlandet, eller udlånt penge mod pant i fast ejendom, primært indenfor marskområdet. Nu fulgte en økonomisk nedgangsperiode i 1800-tallets begyndelse; den forværredes yderligere af statsbankerotten i 1813 og medfølgende handelsstagnation. Stærk inflation bevirkede, at rømmøboernes opsparede kapital og udlånte penge på det nærmeste blev værdiløse.

Fra 1840'erne vendte konjunkturerne dog atter til gunst for søfarten. Der blev samtidig stigende interesse for investering i skibe, dels hjemmehørende på øen dels udenfor. Herefter fulgte grundlæggelsen af en række kendte danske rederier oprettet med baggrund i kapital fra øen.

Fra søfart til landbrug

Under sidste halvdel af 1800-tallet ændredes Rømmøes erhvervsforhold gradvist. Fra søfart som primær indtægtskilde førte udviklingen til, at landbruget omkring århundredskiftet nu blev øens hovederhverv. Et godt stykke fremover eksisterede dog stadig udbredte reminiscenser fra søfartstiden, navnlig på Sønderland, i Kongsmark og

Farvelagt tegning af dampsejlskibet »Fox« af København; et eksempel på overgangen fra sejl til damp. Skibet førtes af kaptajn Peder J. Pedersen fra Kongsmark, som i sidste halvdel af 1800-tallet hjemsejlede kryolit fra Ivigtut i Grønland. I 1840'erne og 50'erne førte han skibe, der gik på sælhunde- og hvalfangst ved Grønland. (Privateje).

DAMPSEJLSKIBET »FOX« AF KJØBENHAVN FØRT AF KAPTEJN PEDER J. PEDERSEN SEJLADS FRA KJØBENHAVN TIL GRØNLAND.

Tvismark, hvor mange endnu var søfolk.

Når rømøboerne atter måtte søge ny hovednæringsvej, skyldtes det først og fremmest søfartens afvikling. En følgevirkning heraf blev stor befolkningstilbagegang for øen. Samtidig fulgte en mindre tilvandring fra fastlandet af unge piger og karle til landbruget. Og endelig spillede de politiske forhold under det tyske fremmedherredømme en væsentlig, overordnet rolle for befolknings- og erhvervsudviklingen frem til Genforeningen.

Den teknologiske udvikling havde fortrængt sejlskibene. Nu blev det vanskeligere for Rømø-søfolkene at avancere til overordnede stillinger og betroede poster. Hvor det tidligere gjaldt dygtighed og søfartskundskaber, krævedes nu kapitalinvestering i skibe for at blive selvstændig. Helt andre forhold blev som nedenfor nævnt derfor bestemmende for de unges søfartskarriere, såfremt de ikke ønskede at sejle som menig matros eller f.eks. 3. styrmand uden avancementsmuligheder.

Medens sejlskibene stort set fulgte årstidens rytme, hvor de fleste søfolk var hjemme på øen hos familien det meste af vinteren, sejlede dampskibene næsten i fast rutefart året rundt. Når skibene endelig anløb hjemhavn, var opholdet ofte af så kort varighed, at søfolkene vanskeligt kunne nå hjem til øen uden at miste deres stilling. Det var jo før dæmningens tid. Sømandskonerne og familien måtte derfor i mange tilfælde rejse manden i møde, inden han efter få dage atter sejlede afsted på langfart.

Mange af øens unge søfolk fik nu deres uddannelse på navigationsskole i Flensborg eller Hamborg. Efter at være blevet styrmand eller kaptajn fik flere ansættelse som lødser ved Kielerkanalen, i Cuxhafen, Hamborg eller andre nordtyske havnebyer. Adskillige gik over til at sejle i den tyske handelsflåde eller skabte sig en karriere indenfor marinen.

Med tiden flyttede mange søfartsfamilier derfor fra Rømø og bosatte sig i de forskellige havnebyer, hvor skibene var hjem-

mehørende – Hamborg, Flensborg, Esbjerg, København m.v. – så familiesammenholdet kunne opretholdes.

I perioden 1801-1840 var indbyggertallet dalet fra 1534 til 1346; i 1867 til yderligere 1180. Udvandringen og øens affolkning forstærkedes imidlertid kraftigt i perioden under det tyske fremmedherredømme efter 1864, hvor befolkningstallet frem til Genforeningen på det nærmeste halveredes. I 1921 havde øen kun 699 indbyggere; udvandringen havde været størst fra Sønderland. Hermed forsvandt også betydelige formuer, hvilket bevirkede en generel økonomisk nedgang.

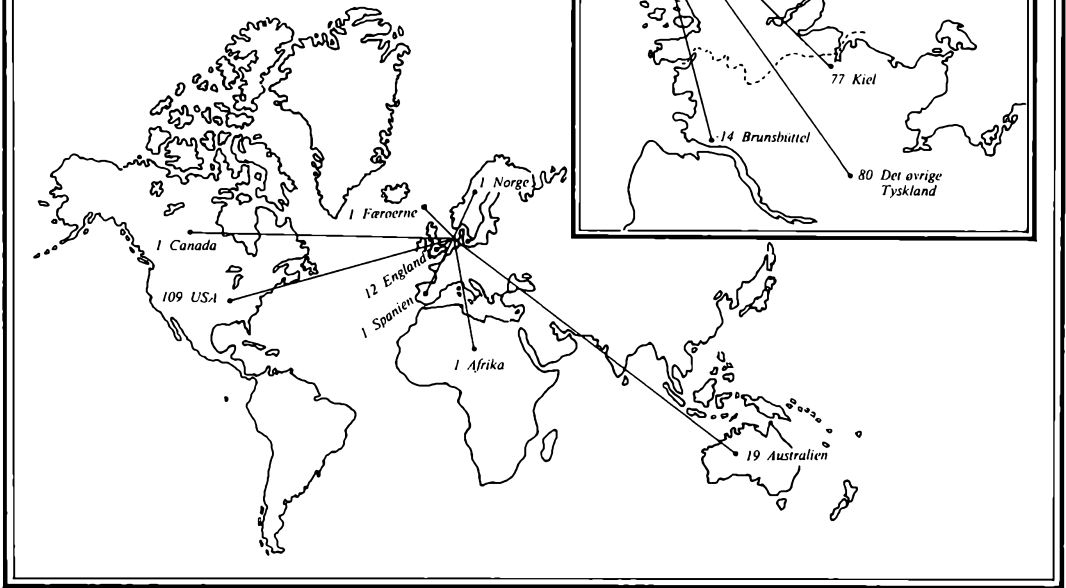
Efter 1860 begyndte mange søfolk at emigrere til Australien, England, Tyskland, Amerika osv. Det foretrukne udvandrersland blev De forenede Stater, hvortil en stor del af den kvindelige befolkning emigrerede. Men udvandringen gik også til Danmark – til »det gamle land« og det øvrige Sønderjylland. Hertil skal lægges de mange søfolk som omkom ved skibsforlis.

I søfartstiden blev landbruget drevet sparsomt og næsten udelukkende af konen, børnene og måske tjenestepigen. Efterhånden som søfarten gik tilbage, blev mange mænd – navnlig på Nørreland – hjemme på gårdene eller fik karle og piger ovre fra fastlandet til hjælp ved driften. De kom som sæsonarbejdere til øen hver sommer; mændene som »slettere« eller »Jyllandskarle« og kvinderne som »mesmepiger« – midsommerpiger. Folkene kom fra vestkystegnene omkring Ho, Varde, Hjerting, Tjæreborg osv.

Hjemme arbejdede de om foråret med fiskeriet – han som fisker og hun som hans »essepige«. Men i sommermånederne, hvor fiskeriet lå stille, drog de på sæsonvandring til de sønderjyske marskegne og vadehavsøer, hvor de arbejdede i hø- og kornhøsten.

Mange sæsonarbejdere, både mænd og kvinder, blev »hængende« på øen, idet de giftede sig ind på gårdene. Et gammelt mundheld sagde: »I skal altid se efter, hvor der er en stor mødding; se at komme ind

Kort over udvandringen fra Rømø 1860-1918

I årene fra 1860 til afslutningen af Den første Verdenskrig i 1918 udvandrede 606 personer fra Rømø. Desuden omkom 56 på havet og 11 faldt i Verdenskrigen. Ialt 680 personer.

Kilde: B. J. Bundesens optegnelser.

der og få plads hvis der er døtre. For hvor der er en stor mødding, er der også en stor besætning og der er som regel også lidt på kistebunden«. Sådan gik det til, og mange giftede sig rask væk ind på alle gårdene fortæller en af juvrebørne.

Ingen så skævt til Jyllands-karlene, som man havde et godt forhold til. De var stort set meget duelige og nøjsomme folk, der

var vant til små kår og kunne se, at forholdene var lidt bedre på Rømø end hjemme på de fattige vestjyske egne. De forblev på øen, hvis det var muligt. Herved blev de en slags kompensation for den massive udvandring. Enkelte rejste dog tilbage til fastlandet og Danmark, da Den første Verdenskrig kom.

Det kan derfor ikke udelukkes, at denne indvandring af nye landbrugere fra fastlandet netop fik betydning for landbrugets gennembrud omkring og lige før århundredskiftet, hvor det blev øens bærende erhverv. På den anden side må det imidlertid fastslås, at landbruget næsten var det eneste erhverv, som var tilbage, efter søfartens nedgang og afvandringen. Derfor blev det helt naturligt den resterende befolknings hovednæringsvej.

Forældre: (Anna og Jens Hansen) og søskende foran det lille husmandssted på Hovmark ved Tjæreborg, hvorfra Søren Hansen, Juvre, som otte-årig blev sendt til Rømø i pleje hos sine bedsteforældre Søren Christensen på gården i Juvre. Søren Hansen overtog gården i 1925 fordi bedsteforældrene var barnløse. Foto fra omkr. 1. Verdenskrig.

Fire Rømø-piger fotograferet omkr. 1880 i deres karakteristiske rømødragter – dagligdragt. Som nr. tre fra v. sidder Anna Kirstine Hansen, senere gift med Søren Christensen fra Tjæreborg. Han var blandt de »jyllændere«, der i 1800-tallets slutning kom til øen som »slætter« og giftede sig til en gård i Juvre. Den gård som Søren Hansen videreførte fra 1925.

Bygningskulturen

Vadehavssøernes gamle bygningskultur med dens grundmurede huse og gårde fremstår i sit ydre som en blanding af dansk og frisisk kultur og arkitektur, der indgår i en harmonisk helhed, hvor det frisiske islæt vanskeligt lader sig udskille i enkeltheder. Går vi derimod indendørs, bliver dansk og frisisk kulturtræk og indflydelse lettere at adskille. Forskellen fremtræder især i stald- og udhusrum, der i det frisiske hus opdeles på langs af bygningens længderetning, mens den tilsvarende danske indretning af disse skillerum går på tværs af længderetningen. Et frisisk træk er også det såkaldte »katskar«: det smalle mellemrum, som opstår mellem de tagbærende stolperækker og ydervæggen. Et træk der svarer til »udskudet« i de norrøjske huse.

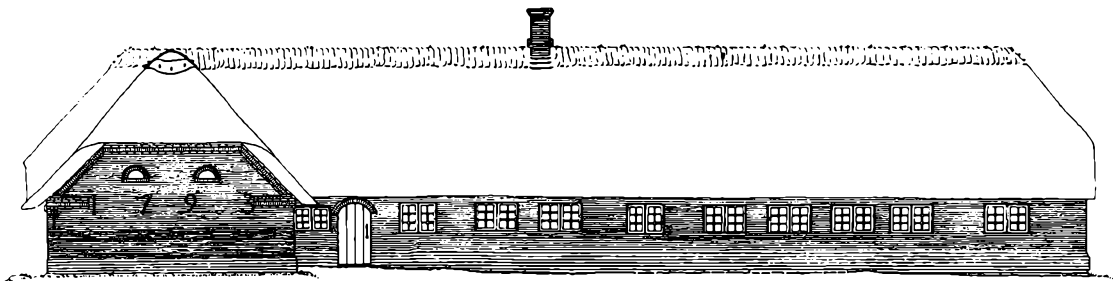
Hovedparten af Rømøes gårde og huse stammer fra øens storhedstid i 1700-årene opført som bolig for en befolkning med søfart som hovederhverv. Nedgangstiden i forrige århundrede, udvandringen og intensivering af landbruget bevirkede en forandring på de fleste af øens karakteristiske *kommandørgårde*. Omkring århundredskiftet rejstes også enkelte gårde og huse i helt anden byggestil.

Niels Nielsens gård i Toftum – en gammel kommandørgård – fotograferet af arkitekt Zangenberg før den i 1936 blev nedtaget og senere genopført på Frilandsmuseet i Lyngby.

Et karakteristisk træk ved Rømøgården er det halvvalmede tagparti, som skyder sig ud midt på vestsidens langstrakte tagflade. Det markerer, hvor vestgavlen var på det oprindeligt enlængede gårdanlæg med indgang til stalden; senere er så nord- og sydfløjen tilbygget.

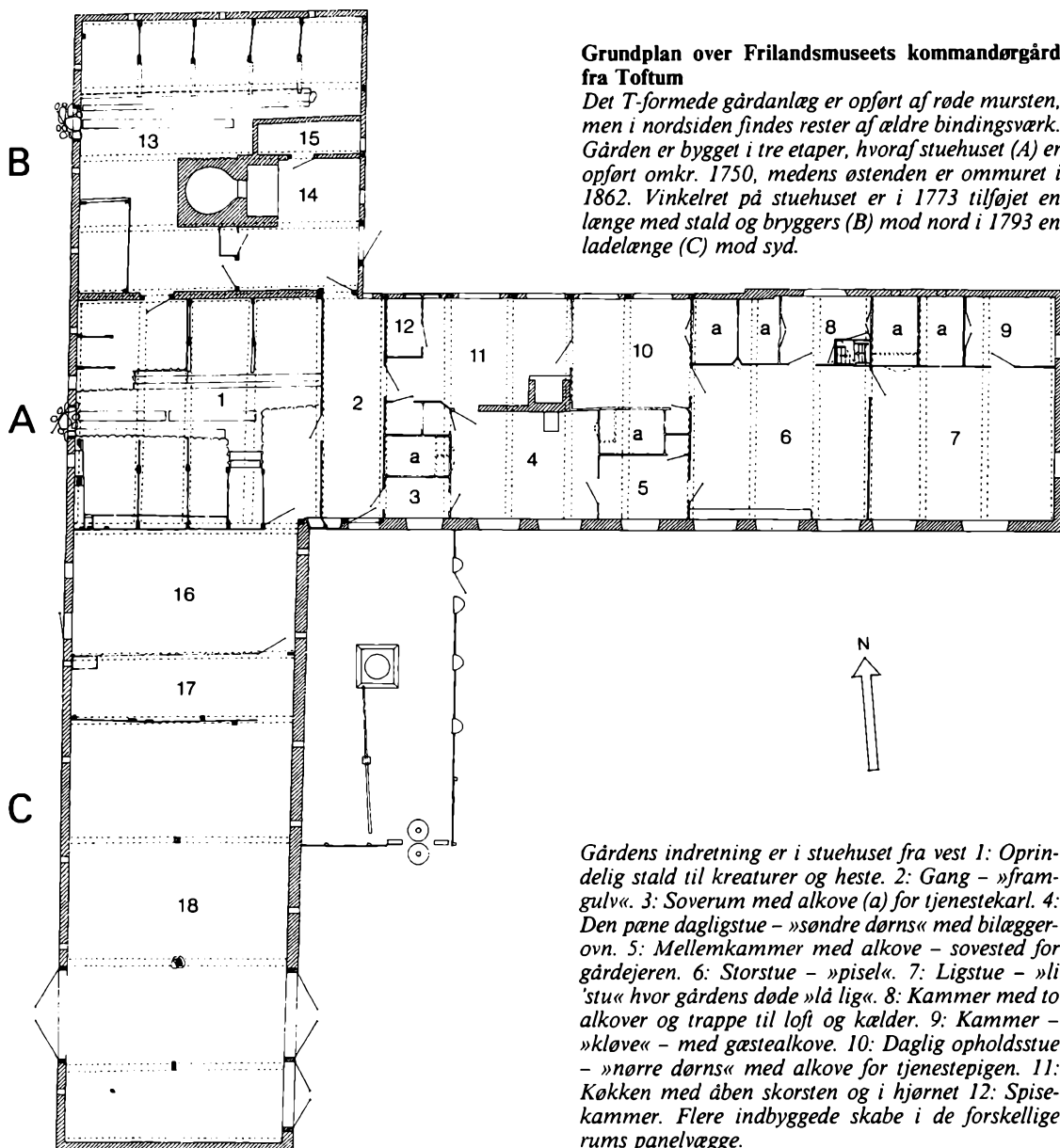
I uændret skikkelse er kun den Rømøgård bevaret, som i 1939 flyttedes til Frilandsmuseet ved Lyngby samt Kommandørgården i Toftum. Sidstnævnte er dog bygningsmæssig atypisk for øen, hvorimod Frilandsmuseets gård såvel i det ydre som indre må siges at være et repræsentativt eksempel på øens velhavende gårde i 17-1800-tallet.

Ingen gårde fremtræder i dag i sin oprindelige helhed, men mange har stadig bevaret en række af fortidens bygnings- og kulturtræk. Derimod er adskillige af øens ældre huse og kådnersteder, hvor landbruget kun udgjorde en del af næringsgrundlaget, forholdsvis godt bevaret i det ydre. Det

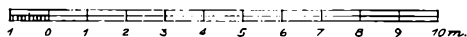
Grundplan over Frilandsmuseets kommandørgård fra Toftum

Det T-formede gårdanlæg er opført af røde mursten, men i nordsiden findes rester af ældre bindingsværk. Gården er bygget i tre etaper, hvoraf stuehuset (A) er opført omkr. 1750, medens østenden er ommuret i 1862. Vinkelret på stuehuset er i 1773 tilføjet en længe med stald og bryggers (B) mod nord i 1793 en ladelænge (C) mod syd.

Gårdens indretning er i stuehuset fra vest 1: Oprindelig stald til kreaturer og heste. 2: Gang - »frangulv«. 3: Soverum med alkove (a) for tjenestekarl. 4: Den pæne dagligstue - »søndre dørn« med bilæggerovn. 5: Mellemkammer med alkove - sovested for gårdejeren. 6: Storstue - »pisel«. 7: Ligstue - »li'stu« hvor gårdens døde »lå lig«. 8: Kammer med to alkover og trappe til loft og kælder. 9: Kammer - »kløve« - med gæstealkove. 10: Daglig opholdsstue - »nørre dørn« med alkove for tjenestepigen. 11: Køkken med åben skorsten og i hjørnet 12: Spisekammer. Flere indbyggede skabe i de forskellige rum panelvægge.

Nordlængen: 13: Ny stald. 14: Bryggers med åben skorsten og bageovn samt lyngskab. 15: Mælkekammer. Sydlængen: 16: Tærskelo. 17: Fåresti. 18: Lade. (Tegning Frilandsmuseet).

gælder navnlig Sønderland, hvor husene tidligere var langt talrigere end i dag. Men i takt med befolkningstilbagegangen forsvandt mange huse efter i lang tid at have stået tomme. Der var ingen købere til disse boliger eller de gamle folk var simpelt hen døde.

Medens der i 1796 var 311 huse og gårde, var tallet omkring 1900 reduceret til 235 og denne udvikling fortsatte ind i dette århundrede. På Sønderland henligger endnu mange steder små haver omgivet af sandvolde; de gamle hustomter anes som svage hævnninger i terrænet, hvor græsset er kraftigere på grund af kalkmørtel i jorden.

Lad os se lidt på byggeskikken, og hvorledes den har udviklet sig. Alle huse og gårde er grundmurede i de karakteristiske dybt røde teglsten, som i ældre tid blev hentet enten fra fastlandet, Før eller Sild. Efter stormfloden i 1634 havde teglbrændingen bredt sig fra Nordfrisland op langs

den jyske vestkyst. I de træfattige egne blev bindingsværket gradvist fortrængt af grundmur. Rester af bindingsværk kan endnu spores på nord- og østsiden af enkelte huse, bl.a. i Kongsmark og Juvre.

Rømøboerne fremstillede selv kalk til mørtelen – såkaldt *skælkalk* – ved brænding af muslingeskaller i miler. Det stærke mørtelmateriale, man herved fik, har i høj grad bidraget til de gamle bygningers bevarelse. Husets tag er tækket med rør; en anseelig tagflade med halvvalmede gavle og tagrygning af græstørv fæstnet til taget med træpløkke. Øens karakteristiske bygningskultur understreges yderligere af de hvidmalede tolvrudede vinduer, smedede murankre og årstal samt det hvide træstakit omkring den lille forhøje på husets sydside. Endvidere de kunstfærdigt udmurede, og bemalede indgangspartier. Den gennemgående grundplan i gårde og huse er énlængget. Desuden findes mange L-formede og

På Rømø-husets sydside fremtræder indgangspartiet ofte kunstfærdigt udført med farvestrålende bemalning og i forskellig stilart afhængig af opførelsestidspunkt.

Billedet viser indgangsdøren på gården hos brdr. Petersen i Juvre. Årstallet 1853 markerer sandsynligvis en ombygning, idet selve gårdens bygninger er langt ældre.

Interiørbillede (omkr. 1930) fra Hansine og Christian Petersens rigt udstyrede hjem i Toftum – nu Nationalmuseets Kommandørgård. Gården med dens indretning, møblering og pragtudstyr afspejler den økonomiske og sociale velstand, øens øverste sociale befolkningslag besad under søfartstiden.

Niels Petersens gård i Juvre med det nybyggede stuehus (1909), der helt bryder med den gamle Rømø-bygningskultur ved sin klart tyskpåvirkede arkitektur og byggestil. Ved gavlenden af det gamle stuehus – med ombygningsårstallet 1852 – står Hans og Dine Nielsen, nabodrengen Ernst Bundesen, to tjenestepiger og to -karle.

en del T-formede gårde. Men der optræder også andre variationer, ligesom der til flere gårde hørte en lille fritliggende udhusbygning.

Arkitekt Aksel Skov, der nylig har undersøgt øens gamle bygninger siger: »De gamle Rømøhuse kan med et moderne ord kaldes typehuse af det åbne system, hvilket vil sige, at de er opført af (nogenlunde) standardiserede elementer, der kan anvendes til forskellige husstørrelser og planløsninger. De er resultatet af en fast tradition med hensyn til orienteringen, indretningen, konstruktionen, målene og materialerne« (A. Skov 1983:49).

Grundelementerne i bygningerne består af et énlænget hovedhus – »retshus« altid orienteret øst-vest. På sydsiden lå indgangen, der førte til en lille gang – »framgulvet« – som dannede skel mellem stald og lade mod vest og boligen mod øst Afhængig af brugets størrelse var stald og lo på 1-4 fag; boligen på 4-14 fag.

Gennem udvidelse af stald, lo og lade – almindelig ved hovedhusets vestende – er så den senere L- eller T- formede grund-

To gårde i landsbyen Toftum på Nørreland, t.v. den gamle Strandfogedgård. Trods fortsat landbrugsdrift har de ydre bygningsmæssige forandringer kun været beskedne. Mest iøjensaldende er ændringerne af taget fra strå- til bliktag på Børge Hansens gård i baggrunden.

plan fremkommet. Frilandsmuseets kommandørgård er eksempel på den T-formede gård, hvoraf der omkring århundredskiftet fandtes ca. 15 på Rømø.

Rømøhusets indretning med dets frisiske kulturtræk en ejendommelig ved sin rumopdeling med længdeskillerum i to rækker stuer og kamre ved hjælp af hovedskillevægge og paneler i træ. De er desuden rigt bemalet med rokokodekorationer, marmorering eller ranker; det samme gælder trælofterne. De mange kahytsagtige smårum med lukkede alkover, indbyggede skabe og vægbeklædninger leder uvægerlig tanken hen på en skibsindretning. Det udgør bl.a. sammen med vægbeklædningerne af hollandske fliser – navnlig i køkken og »dørns« – samt øvrige hjembragte genstande og trofæer fra søfarten, de væsentligste træk i Rømøs boligkultur.

3. Rømøs landbrug i ældre tid

I sin beretning om Rømøs landbrug i gamle dage skriver Thade Petersen: »Hvor jorden er så fattig, og mædede sværmede så vidt ude, som tilfældet var på Rømø, synker landbruget selvfølgelig ned til at blive et bierhverv, der står i stampe og vantrives i samme grad, som hovederhvervet unddrager det de kræfter, det havde krav på, og som vil være nødvendige til dets trivsel« (T. Petersen 1979:80).

Denne betragtning kan for så vidt være rigtig set ud fra et rationelt driftsmæssigt synspunkt i det 20. århundrede. Men vi må nødvendigvis se Rømøs landbrugsforhold på baggrund af øens historiske udvikling over en længere tidsperiode, hvor befolkningen til stadighed var underlagt skiftende næringsveje. En situation forårsaget af de herskende økonomiske omstændigheder, påvirkning af ydre konjunktursvingninger, men først og fremmest de stedlige naturgeografiske forhold. Rømøs landbrug må derfor retfærdigvis betragtes som et resultat af en kulturøkologisk tilpasningsproces med deraf følgende driftsmønstre.

Kampen mod sandflugten

Op gennem tiden udøvedes landbruget i en stadig kamp mod de vældige naturkræfter – stormfloderne og sandflugten. Hvornår sandet for alvor begyndte at true markerne er vanskeligt at sige, fordi efterretningerne er sparsomme. Men i følge øens præsteindberetninger tyder alt på, at der indtraf en forværring i 1600- og begyndelsen af 1700-tallet, i lighed med hvad der kendes fra andre landsdele – bl.a. Læsø, Hals og Nordsjælland.

I 1690 skriver præsten Søren Christensen Aagaard i sin indberetning om Rømø,

at de enge, som han har til fælles med »...de Sønderlandske Indvaanere ... Baade for Bonden og mig af Sandet og Søen aarigen formindskes og fordervis« (T. Petersen 1930:85). Sandflugten hærgede imidlertid hele øen. Vi ved lidt om forholdene på Nørreland fra »Relationer angaaende Jyvre By paa Nørland« (Efterskrift af kaptajn P. J. Manøe 1787 i T. Petersens gengivelse). I Juvre og Toftum havde beboerne taget kampen op mod flyvesandet, der med hyppige mellemrum drev ind over markerne og byens tofter og lagde sig omkring husene, som begravedes i 1-3 alens højde. Når beboerne »...kom hjem med den Smule Hø af deres Østerenge, som endnu var fri for Sand, især om det blæste noget af Nordvest, da maatte de først øse Flyvesandet fra deres Døre og Ladehuller, førens de kunde faa Høet ind. Og Kaal kunde de ingen steder plante for Sand. Saavel Frugt- som alle andre Træer blev øde, og det saa rigtig ud til Byens Undergang« (T. Petersen 1903:217-218).

Men befolkningen trodsede naturen og sandflugten, og »Anno 1740 var Sandet dæmpet« hedder det videre: »Først temmede de Sandet ud fra deres Huuse i store Bierge eller Høye tilsammen og hentede Tang og Klæg fra Søen at bedække det med. Længere fra Byen satte de Diger af Tang, købte Træ, nyt og gammelt, brugte Tørvesvær, Børnene søgte Havriis ved Stranden at lægge derpaa, hvorved Sandet blev henviist som i Volde udenfor Byen. Derpaa blev der kiørt Tang, Klæg og hvad de kunde faa til at dæmpe med. Disse Sandbierge blev og paa mange Steder besat med Helm, som de fik fra de andre Byers Bierge. Saaledes lykkedes det, at disse

Vest for Toftum ligger landsbyens udmarker – »Kou« der yderst afgrænses ved den langstrakte klitrække Reembjerger. Herfra føg slyvesandet ind over markerne, landsbyens tofter og agerjord, som begra-vedes under 1600-1700-tallets sandflugt.

Volde er nu paa nogenledes Maade begroet, men dog maa de mange Steder endnu hvert Aar hjælpe« (T. Petersen 1903:218).

Med tiden blev det sand, man havde dæmpet og bragt sammen i høje på agrene, atter bortkørt og lagt udenfor tofter og marker. »Saaledes er der siden 1740 udarbejdet til Jyvre nogle Tønder Udsæd, som den Tid laa rent under Sandet. Dette Arbejde er mest forrettet af Fruentimmerne. . . . Ved denne Fruentimmernes Stræbsomhed saavel som ved lykkelig Søfart af Mandfolkene er Byen Tiid efter anden forbedret sig. De fleste holder Tienstepiger, og Konerne er selv Anførere. Næst Guds Bestyrelse og deres Fliid er Sandet nogenle-

des rolig, saa at Byens Eyendom ser grøn ud. Men af den megen skarpe Havsand er Jorden saa skarp, at ved mindste tørre Sommer svies Græsset og Kornet straks bort« (T. Petersen 1903: 219-220).

På Nørreland kom landbruget atter nogenlunde på fode efter sandflugten, men det har næppe været tilfældet på det langt tættere befolkede Sønderland. I birkedommer Detlefsen indberetning i 1806 til brug for Gregers Begtrups værk »Agerdyrkningens Tilstand i Danmark«, hedder det bl.a., at: »Sønderland . . . bestaar for Størstedelen af høie Sandbjerge og næsten ubrugelig Land til Dyrkning, lidet Agerland har Boelsmændene mellem Sandbanker, hvor lidet Byg og nogen Sommerrug avles, saa haves ogsaa lidet England ved Stranden, samt Græsning paa Ovren med Gjæs, Faar og Husmændenes Køer, men ofte overskylles dette Græs af det salte Vand, og bestaaer af en kort, men Skikkelig god Græsart. Landet bestaar af 37 Bønder $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$ og $\frac{1}{8}$ Gaarde og 159 Huusmænd, som alle, Bønderne iberegnet, ernære dem af Søfarten, da ingen

Bonde kan leve af sin Gaards Bedrivt, og Fruentimmerne drive Avlingen, samt ernære sig af Kniplinger« (G. Begtrup 1808: 212-213).

Alt tyder således på, at landbruget på Sønderland aldrig rigtigt kom på fode efter sandflugtsårene, vel sagtens på grund af søfarten, som stadig var den alt dominerende næringsvej. Men endnu i begyndelsen af 1800-tallet blev der på Nørreland kun avlet ca. 100 tønder korn i gennemsnit pr. år. Og hele øens kvægbestand bestod da kun af omkr. 100 heste, 250 stykker kvæg og 500-550 får.

Fællesskab og udskiftning

Bøndernes fællesskab og de forhold landbrugsdriften i tiden før udskiftningen var underordnet, er på Rømø, som over alt i landet, blevet betegnet som den væsentligste hindring for landbrugsudviklingen. Men det er dog givet, at indkomsten fra søfarten langt oversteg, hvad der på noget muligt tidspunkt kunne indtjenes selv fra øens bedst drevne landbrug.

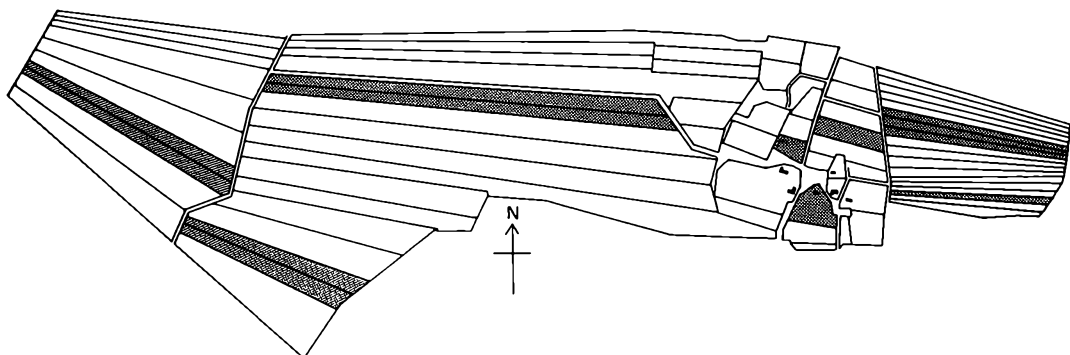
Fællesskabet omfattede ikke kun forholdene indenfor de enkelte bylav, men også byerne imellem. Kreaturerne fra Juvre, Toftum og Bolilmark græssede i de fælles marskenge indtil efterårsstormene satte ind og overskyllede engene. Herefter benyttede især Juvre de andre landsbyers højtliggende marker og klitområder til fællesgræsning, hvilket gav ophav til utallige stridigheder imellem byerne. Det skyldtes bl.a. dårlig skelafmærkning mellem ejerlavene, men også forskelligt herskende juridiske og forvaltningsmæssige forhold samt direkte modstridende interesser. Før udskiftningen blev jorden drevet således, at alle bymændene fik tildelt en ved hinanden liggende ager i den mark, der var under plov. Næste år blev agrene omfordelt. Alle måtte derfor pløje, så og høste samme dag, hvilket blev vedtaget i forening. Fællesskabets mange bestemmelser om rettigheder og pligter var nedskrevet i byens »grandvilkår«, som for Juvre foreligger skriftlig fra 1705.

Køer og heste blev holdt i tøj, medens ungkreaturerne græssede i fælles klitområde og udenforliggende strandenge. Retten til at udnytte agerjorden og udmarken tilhørte gårdmændene og kådnerne, der dog havde langt mindre jordlodder. For kådnerstederne – både de med og uden jord – gjaldt særlige græsningsrettigheder, hvilket birkedommer Detlefsen omtaler i sin indberetning om Sønderland i 1806. Han skriver: »Enhver Huusmand (kådner) har Frihed at holde en Ko, 4 Faar med Yngel og 2 Gjæs med Yngel paa Græsningen omkring Stranden, og derfor betaales intet i Græskpenge, den samme ogsaa maadelig Græs ses, deels formedelst den Mængde af Kreature, og deels formedelst Havets Overskyllelse« (G. Begtrup 1808: 213).

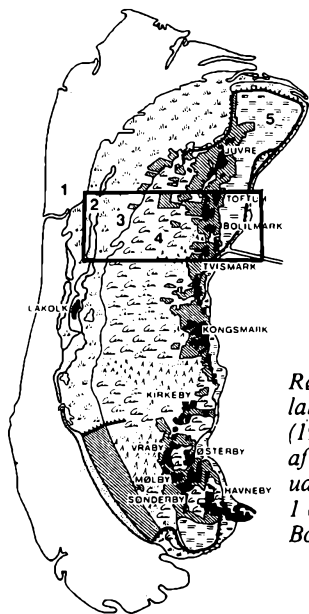
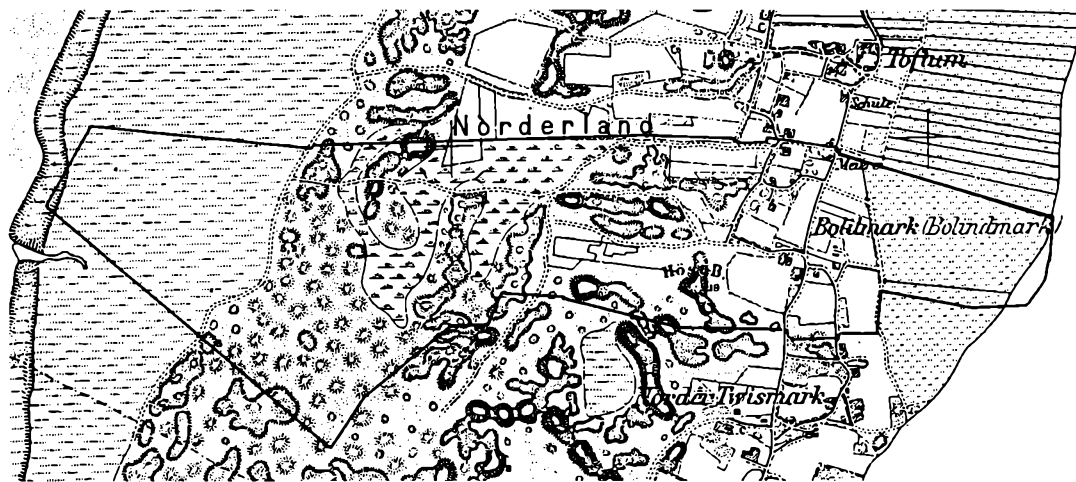
Græsningsrettighederne gjaldt også hede og klitområderne. Når »ævred« var opgivet om efteråret, færdedes såvel gårdens som kådnerstedernes kreaturer frit overalt på øen indtil frost og sne satte ind. Derimod gik fårene ude hele vinteren. Fællesskabet omfattede også en lang række andre forhold, herunder bl.a. bjergning af brændsel – et vanskeligt ressourceproblem for den træfattige ø.

Allerede i 1771 fremsattes anmodning om jordens udskiftning mellem Juvre og Toftum. Modstridende interesser – sandsynligvis forårsaget af de forskellige juridiske tilhørsforhold – bevirkede imidlertid, at Juvres tofter, agre og enge først blev boniteret i 1800. Herefter fulgte udskiftningen i 1801. Men klitterne og strandengene blev kun udskiftet »under hånden« således, at hver lodsejer fik anvist et stykke, hvor der kunne graves fladtørv og samles »kassen« – gødningsbrændsel.

Strandengene var opdelt til de forskellige ejendomme i forhold til deres *græssedel*, dvs. det bestemte antal heste, kreaturer, får, gæs osv. hver enkelt ejendom måtte holde i fællesgræsning. Hvert år omfordeltes lodderne, men enhver kunne nu selv bestemme, hvornår han ville slå sit eget enghø. Han var derfor ikke længere afhæn-

«Strand» «Klithede» Ager Marsk

Rømø landskabszoner (1986) med markering af det udsnit udsnittingskortet og 1 cm-kortet over Bolilmark dækker.

Øverst udsnittingskort over Bolilmark bys jorde efter originalkortet af H. P. Køster, Kongelig Landmåler i Hertugdømmet Slesvig.

Byens ager og eng blev opmålt og udskiftet i september 1838. De såkaldte Bjerge og Strandgrønninger – hede- og klitarealer mellem byens agerjord og Nordsees – blev opmålt og udskiftet i maj 1854.

Udsnittingskortene, der er i privat eje, dukkede op under mit feltarbejde på Rømø i 1984, og de er til dato de to eneste kendte udsnittingskort fra Nørre-land. Kortene er her gengivet sammentegnet af forf. En af gårdenes samlede jordtiliggende er markeret i raster. Gården tilhørte den gang Thomas Gregers Hansen, Bolilmark.

Nederste kort viser et udsnit af det tyske 4 cm-kort fra 1879 med Bolilmark ejerlag indtegnet. Som det ses, henligger hovedparten af jorden i klithede. De opdyrkede områder mellem de store klitformationer vest for byens agerjord udgør – ligesom i dag – kun enkelte små sandmarker.

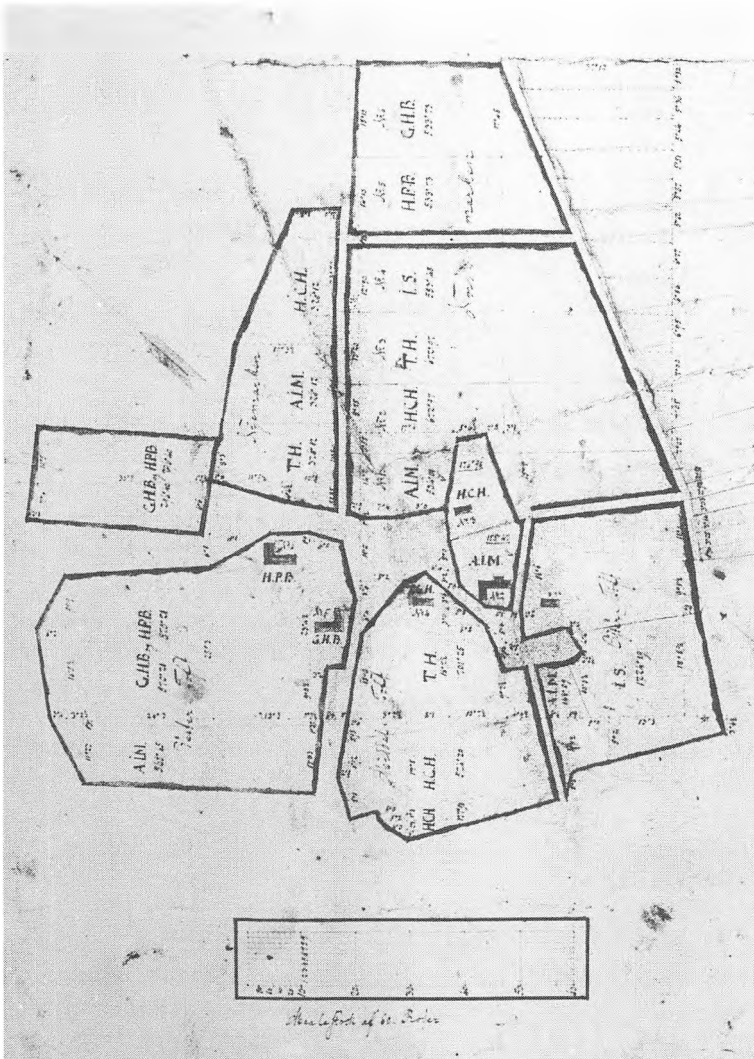
gig af de andre bønder. Strandengene, klitterne og de såkaldte *Ejlande* samt strækninger ved byen – Øster- og Vestergade – forblev under fællesskabet til den endelige udskiftning i 1895. Først da fik alle faste lodder. I Tvismark blev tofter, ager og eng udskiftet i 1802. I Toftum og Bolilmark tilsvarende i 1838; klitter og strandenge i 1854. Derimod fandt udskiftningen på Sønderland først sted i 1867.

Kvinderne driver landbruget

Som det fremgår af beretningerne, deltog

kvinderne ikke blot i bekæmpelsen af sandflugten, de førte tillige an i landbrugsdriften. Landbruget udgjorde på det tidspunkt en vigtig del af kvindernes verden. De engagerede sig derfor helt naturligt i stridigheder og retslige forhold vedrørende fællesskabet, som ellers traditionelt var mændenes verden.

I et uddrag af et klagebrev fra 1738 vedrørende strid om ejerlavsskel mellem Toftum og Bolilmark hedder det bl.a.: » . . . at da mændene på vor ø, for at tjene til livets ophold er borte den største del af tiden,

Udsnit af H. P. Køsters udskiftningskort over Bolilmarks ejerlag med landsbyens ejendomme, tofter og agerjord i 1838. Byen bestod af 6 gårde – 1/16 gårde men hertil kom 3 kådnersteder NV for landsbyen (ikke medtaget på kortet). I retslig og administrativ henseende var Bolilmark underlagt Haderslevhus og således rent slesvigsk. Alle ejendomme på nær én eksisterer stadig.

især om sommeren, da stridighederne om skellene mest opstår, så kender mændene lige så lidt til markarbejdet som til, hvordan markerne er. Det er kvindernes sag. Derfor har da også det omtalte forlig såvel som mange andre måttet indgås af kvinderne, fordi alle mænd var fraværende, og vi kvinder derfor har indgået dette forlig i det gode og uden proces« (T. Petersen 1979:96).

Men medens øens kvinder drev landbruget tillige med varetagelse af andre sysler, måtte adskillige under nedgangsperioden i 1800-tallets begyndelse søge arbejde udenfor øen, til mændene vendte hjem fra søen med hyren. I »Nachrichten von Röm« hedder det i 1824 bl.a.: »Kvinderne driver landbruget, strikker strømper og andet lignende. En særlig erhvervsgren er, at de i høsttiden rejser op til fastlandet, hvor de ligesom kvinderne fra Fanø (fanikker) er søgt som raske og flittige til at bruge seglen og således gør høstarbejde først på gesten og derefter i marsken. Dog er dette erhverv svundet stærkt ind, siden seglen for størstedelen har vejet pladsen for leen« (Jfr. Stb. Magazin 1824, gengivet af T. Petersen

Bolilmark set fra Høstbjerg mod NØ. Ejendommene tilhører fra v. Agsel Bleeg, K. Hvidt, Jørgen Gundersen og Dora Holm, bag hvis gård den sidste af de 5 ejendomme – tilhørende C. Trane – ligger.

1979:97). Disse forhold gjaldt Sønderland.

Udviklingen havde op gennem 1700-tallet bevirket forandring i den sociale struktur, og samtidig medført, at forskellen mellem Nørre- og Sønderland gradvis var blevet større. Ved 1700-tallets slutning fremstod Sønderland meget homogent, navnlig omkring Havneby. Til de mange kådnersteder og skipperhuse hørte kun lidt jord, som kvinderne drev ved siden af deres andre bierhverv, medens husstandsoverhovedet og de unge mænd sejlede. Her var derfor ingen større gårde eller tjenestefolk.

Men Sønderlandets kvinder befandt sig i en udsat økonomisk position. Omkom manden på søen mistede familien sit økonomiske grundlag og havde herefter kun kådnerstedet og evt. bierhverv at ty til. Arbejdsvandring og fattighjælp var derfor ret udbredt i perioden omkring 1820. Vandrin-

En Rømø-kone i arbejdsdragt gengivet efter F. C. Lunds tegning (Danske nationaldragter 1854-66). Det forestiller Johann Cathrine Bundes (f. Hagensen) fra Sønderby. Redskabet er en såkaldt »lyngbigge« som anvendtes til bjergning af lyng i heden – et arbejde kvinderne også på det tidspunkt udførte. Rømø-dragten skildres i øvrigt indgående i Thade Petersens bog (1979).

gerne synes dog at være ophørt omkring 1830, hvor der atter var tale om økonomisk opgang for øen.

Man kan undre sig over, at Sønderlandets kvinder ikke søgte arbejde på det nærliggende Nørreland. Det skyldtes givetvis, at der fra gammel tid var et skel mellem befolkningen. Dette hænger efter sigende sammen med, at beboerne på Sønderland ikke kom Nørrelandet til hjælp i de strenge tider under sandflugten.

På Nørreland var forholdene imidlertid

anderledes, idet naturgrundlaget var langt rigere, først og fremmest på grund af Juvre-marsken. Her lå de store landsbyer, Juvre og Toftum, med større gårde og færre kådnersteder. Man havde tjenestepiger og -karle fra fastlandet, og her havde ingen kvinder knipling som bierhverv. Efterhånden som søfarten gik tilbage blev erhvervs-mønstret på Sønderland mere og mere differentieret modsat Nørreland, hvor man nu primært lagde sig efter landbruget. De naturbetingede forskelle blev således en

vigtig faktor for variationen i de to områders fremtidige erhvervsudvikling.

Fra midten af 1800-tallet begyndte mange mænd på Nørreland – dog først i en ret fremskreden alder – at beskæftige sig med landbruget. Men vi skal helt frem til omkr. 1880 – under skibsfartens afvikling – før det blev almindeligt, at de unge mænd efter konformationen valgte landbruget som deres næringsvej uden først at stikke til søs.

Som følge heraf blev kvindernes rolle i landbruget gradvis mindre. Efter 1880'erne blev så godt som ingen gårde drevet uden mænd – øens egne eller Jyllands-karle. Men langt ind i 1900-tallet deltog kvinderne endnu i markarbejdet og gårdens drift i betydelig større udstrækning end på fastlandet. De svang plejlen og spredte møg ud på markerne på lige fod med mændene.

Landbruget i slutningen af 1800-tallet

Også børnene måtte tidligt hjælpe til ved

landbruget. Drengene blev almindeligvis fritaget for skolegang i tiden fra 1. maj til 1. oktober for at hjælpe til på mark og eng. Mange drenge vogtede kreaturer på strandengene, hvorom bl.a. Bunde Jens Bundesen fortæller fra sin barndom: »Min morbror Hans Jørgen Jensen af Mølby havde en strandeng lejet i Bolilmark ca. 100 m syd for vores egen eng; der havde han en ko som jeg også skulle passe daglig sommeren igennem, og for min ulejlighed modtog jeg det første år et par trætræske der betaltes med 1 Mark, men den anden sommer modtog jeg et par træske hvor der var læ-

Små udmarker omgivet af skjærmende sandvolde – såkaldte »skummede agre« – i hedeområdet vest for Kongsmark. Markerne har hørt til kådnerstederne, er blevet dyrket en årrække, medens jorden med passende mellemrum har hvilet for at samle kraft. Senere er dyrkningen opgivet på grund af det magre foldudbytte eller måske udvandringen, hvorefter lyn-gen atter har bredt sig over sandfladen.

der over vristen og derfor lidt dyrere – en meget lille godtgørelse« (BJB A:11).

I mange hjem var der tale om knappe kår; hertil kom, at landbrugsdriften langt ind i 1900-tallet blev drevet ved hjælp af en forholdsvis enkel teknologi. Forhold man på fastlandet ville betegne som gammeldags og urationelle, men som må ses på baggrund af de økologiske tilpasningsmuligheder og økonomiske vilkår.

Allerede fra omkr. 1880'erne var markbearbejdningen blevet betydeligt forbedret, da de første jernplove – svingplove – var kommet til øen. I 1895 blev klitter, strandenge og mindre partier fællesjord i Juvre tillige med Store Ejland mod Nord udskiftet. Herom fortæller Bunde Jens Bundesen, der det år netop var blevet byfoged: » . . . 5 mand gik daglig sammen med landmåler Gerbers og målte op. Enhver mand fik sin andel tilmålt. Det var et interessant arbejde at være med til, idet man herved fik indsigt i mangt og meget angående byens fortid. Da opmålingen var nær sin afslutning, blev

Bebyggelsen i Havneby først i 1900-tallet med kroen, Carl Petersens sted, »tolderboligen« og midt for kroen Stoffers hus. Billedet er taget af Theodor Voswinkel, der var øens læge 1905-21 og samtidig en dygtig amatørfotograf.

alle interessenter tilsagt til et møde på det store Ejland for på stedet at blive gjort bekendt med sit stykkes beliggenhed. Selvfølgelig blev ikke alle tilfredse. Da f.eks. gård-ejer Gregers Jensen Bleeg fik at vide, at han fik det allerøstligste stykke, der mod syd var begrænset af Ejlandslåen og mod øst og nord af havet, udrød han: »Skal jeg gamle mand have det stykke, der aldrig har groet græs på, og hvor der aldrig kommer til at gro græs«. – Nå, så galt gik det ikke. Et års tid efter lejede han det ud til 2 mænd, som hver avlede 5 læs hø på stykket« (B. J. Bundesen 1949:24).

Strandengene blev udskiftet i henhold til den fra gammel tid bestående græsseddel, som angav hvor mange dyr den enkelte måtte have med i fællesdriften. Den gamle ordening var blevet utilfredsstillende; des-

Kreaturtælling for Rømø 1883–1900

Tællingsår og kommune	Samtlige husstande	Husstande med kvægbesætning	Kvægbesiddende hushold	Heste	Kreaturer	Får	Svin	Geder	Bistiader	Køer og kvier
1883 Juvre	53	48	48	63	393	622	8	0	48	
Kongsmark	61	55	55	22	148	357	4	3	23	
Kirkeby	137	132	132	24	170	784	20	7	65	
Hele øen	251	235	235	109	711	1763	32	10	136	(315)
1893 Juvre	53	46	48	66	505	676	17	0	36	
Kongsmark	63	56	57	22	196	422	4	6	48	
Kirkeby	121	113	113	24	186	666	42	9	43	
Hele øen	237	215	218	112	887	1764	63	15	127	
1900 Juvre	50	50	50	82	540	714	21	0	37	
Kongsmark	62	54	54	26	179	420	9	3	50	
Kirkeby	123	114	114	32	209	692	18	0	61	
Hele øen	235	218	218	140	928	1826	48	3	148	(378)

Kreaturtælling for Rømø 1883, 1893 og 1900 i flg. tællingslister i Tønder Landrådsarkiv, Landsarkivet for Sønderjylland.

uden havde strandengene helt ændret udseende i de forløbne 100 år, hvilket havde givet anledning til utallige retsstridigheder. Samtidig blev grænserne mellem stats- og privatejendom på stranden fastlagt og godkendt af alle de implicerede lodsejere.

Selvom agerbruget gradvist bedredes, vedblev kvægbruget at være den vigtigste landbrugsgren. Her var tale om en betydelig fremgang, hvilket ses af kreaturtællingerne fra 1883-1900.

Skønt der var tale om tilbagegang i antallet af husstande på øen, så steg den samlede kvægbestand mærkbart frem mod århundredskiftet – fra 711 stk. i 1883 til 928 stk. i 1900. Heraf udgjorde malkekøer og kvier henholdsvis 315 og 378. Stigningen omfattede primært ungkvæg til opfodning, især på Nørreland.

At kvægdriften var langt det vigtigste i landbruget understreges af, at bønderne allerede i 1874 havde oprettet »Rømø Kreaturforening«, et økonomisk sikkerhedsnet i tilfælde af at deres dyr omkom. Det hedder indledningsvis i protokollen: »Efter gensidig ønske var beboerne på Rømø kommet sammen for i forening at oprette en kreaturkasse, som dog nærmest vil angå hornkvæg. Kassen er oprettet i det øjemed, at de enkelte medlemmer af samme kunne modtage erstatning når deres kreaturer, som er optaget i kassen ved sygdom eller ved død der resp. nødvendig må dræbes« (Jfr. P. Petersens afskrift).

Det fremgår ikke af protokollen, hvem der tog initiativet til oprettelsen, men at der var tale om tilslutning fra hele øen viser en tilføjelse fra 1880, underskrevet af de

Heste og kreaturer er taget om bord i et sejskib ud for Havneby, for at blive sejlet til fastlandet. Drengene, sømandskoner og muligvis sommergæster fra Lakkolk overværer afsejlingen.

Det fladbundede skib, specielt bygget til vadehavssejladts, tilhører sandsynligvis Hans Schmidt, Kongsmark. Han havde sejlet til søs nogle år, var kommet hjem til øen og beskæftigede sig sidenhen med fragtsejladts til Rømø. Billedet er taget først i 1900-tallet.

tre synsmænd Peter H. Petersen, Kongsmark, Cornelius E. Degn, Vestergård samt Mathias M. Dahl, Juvre.

Ifølge vedtægterne kunne den skadelidte få udbetalt »... den ansatte værdi med fra- drag af en tredjedel af samme, hvilken part ejeren selv må bære tab af for at de ikke skal give anledning til forsømmelse eller ligegyldighed« (P. Petersens afskrift). Ligeledes var der den 26. januar 1895 blevet oprettet »Rømø Hesteforening«, en kasse, hvis formål var »... at erstatte de tab af

heste, som foranledigedes ved død af sygdom eller ulykkeligt tilfælde, og ikke en følge af slet eller uforsvarlig behandling, ildsvåde, lynild eller svig af vedkommende medlem« (Jvf. statutternes §1). Også her var der stort set tilslutning fra hele øen.

Rømøs marskenge var med deres dybe og fede klægaflejring mere frugtbare end den tilsvarende marskjord inde på fastlandet og derfor en begunstigelse for øens kvægbrug. Til trods herfor nøjedes rømøboerne imidlertid længe udelukkende med at opdrætte kreaturer for videresalg til kreaturopkøbere på fastlandet, hvor de blev fedegræsset. Først omkring 1900, da landbruget for alvor slog igennem, begyndte enkelte bønder selv at fedegræsse egne opdrættede stude. Hermed forbedredes det økonomiske udbytte; flere slog derfor ind på studedrift, der siden blev så almindelig og velkendt for øen.

4. Landbruget bliver Rømøs hovederhverv – tiden 1900-1925

Øens befolknings- og husstandsstruktur

Rømø bestod ved århundredskiftet af tre kommuner: Juvre, Kongsmark og Kirkeby; en kommuneopdeling under den tyske lokaladministration, efter landkommuneloven af 4. juli 1892.

Der var på det tidspunkt omkring 250 gårde, steder og huse på øen, heraf henstod en snes stykker ubeboede.

I Juvre dominerede gårdene; der var få kådnersteder og huse (ialt 48). I Kongsmark lå få gårde, adskillige kådnersteder og huse (i alt 60), medens Kirkeby var domineret af huse, små kådnersteder men kun få gårde (i alt 144).

Ejendomsforhold og -fordeling afspejler sig i nogen grad gennem de naturgeografiske variationer øen trods alt udviser fra nord til syd. Men også befolknings- og erhvervsfordeling, husholdsstørrelse og økonomiske forhold er væsentlige sammenfaldende faktorer indenfor hver af de tre kommuner. Ved belysning af landbrugets udvikling vil det derfor være relevant at tage udgangspunkt i forholdene indenfor de enkelte områder, idet udviklingen netop har resulteret i forskelligartet erhvervsstruktur i takt med landbrugets afvikling op gennem tiden.

Ved århundredskiftet var befolkningstallet i de tre kommuner faldet til 965 indbyggere. Juvre havde ganske vist i sidste halvdel af 1800-tallet oplevet en lille befolkningstilvækst som følge af tilvandringen fra fastlandet til landbruget. Men tilgangen kunne ikke opveje øens samlede tilbagegang, der i øvrigt havde resulteret i mange tomme huse på Sønderland.

Forskellige forfatteres beretninger og det statistiske materiale fra omkr. 1900 er ikke

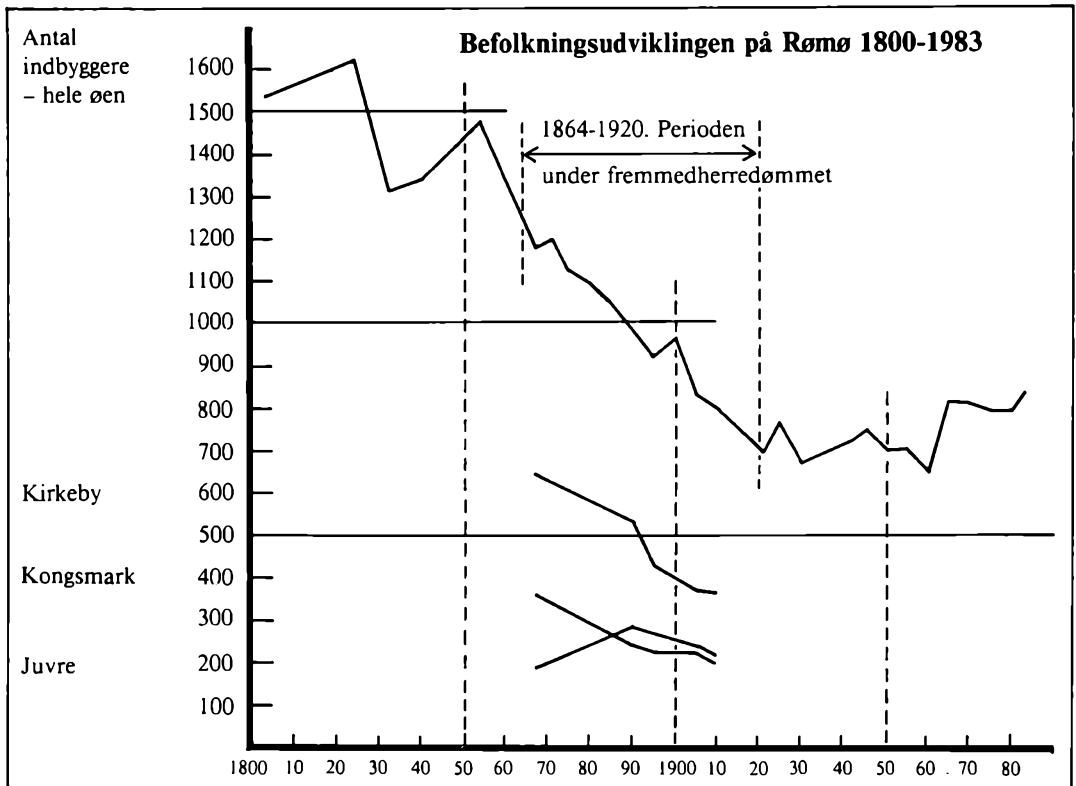
overensstemmende. Hertil kommer, at grundmaterialet fra de præjisiske folketællinger blev tilintetgjort efter endt optælling og sammendrag i hovedtal. Materialet rummer derfor ikke mulighed for dyberegående studier af de enkelte husstande, aldersfordeling eller en nøjere kortlægning af øens erhvervsstruktur.

Mange forhold peger desuden på, at omstillingsperioden sidst i 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet har været en kaotisk tid. End ikke den grundige præjisiske administration har efterladt sig et sikkert og fuldt dækkende statistisk materiale. Flere af tallene må derfor tages med forbehold, navnlig for Sønderland. Ifølge folketællingen fra 1900 havde Juvre kommune 257 indbyggere fordelt på 48 boliger. Kongsmark havde 282 på 60 boliger og Kirkeby det største antal nemlig 426 indbyggere fordelt på 144 boliger (jvf. E. Moritz 1903: 56-57). På baggrund heraf kan sluttes, at husstandstørrelsen i gennemsnit var på 5,3 personer i Juvre, 4,7 i Kongsmark og 3,0 i Kirkeby.

De største hushold fandtes således på Nørreland i tilknytning til de store gårde, medens Sønderland gennemgående havde små hushold, svarende til ejendomsstørrelsen.

Erhvervsfordelingen

Af statsskattelister fra 1905 kan vi få et nogenlunde indblik i øens samlede erhvervsstruktur og sammenholde husholdsstørrelse med beboernes hovederhverv. Materialet omfatter ganske vist kun ca. 65% af befolkningen repræsenterende de højeste indkomster, men det giver alligevel et fingerpeg om Rømøs erhvervsforhold ved år-

hundredets begyndelse. De resterende 35% af befolkningen med den laveste indkomst skal for størsteparten findes blandt Sønderlands mange små hushold.

Der er således et karakteristisk sammenfald mellem store hushold og de områder, hvor landbruget er hovederhverv som f.eks. i Juvre kommune og i nogen grad også i Kongsmark. Men allerede her bliver erhvervsforskellen iøjnefaldende, og i Kirkeby kommune bliver det særdeles udpræget.

Nørreland udgjorde det primære landbrugsområde, medens hovedparten af indkomsten i langt de fleste hushold i Kongsmark og Kirkeby kom fra andre erhverv. Herunder søfarten, som endnu langt fra havde udspillet sin rolle. Mange sejlede som matros, skipper, skibsfører, styrmand eller skibskok. Hertil kom adskillige håndværk, handel, flere liberale erhverv samt enkelte tjenestemænd. Men fælles for hele

Kilde: Danmarks Statistik samt E. Moritz (1903).

Oversigt over 151 husholds erhvervsfordeling i Juvre, Kongsmark og Kirkeby kommuner.

Der er tale om hovederhverv opgivet i h.t. statsskatelister for 1905 lignet for personer med over 3.000 Mark i indkomst og skattefrit beløb på 900 Mark. De 151 hushold repræsenterer ca. 65% af ialt ca. 230, og således en befolkning på 409 personer ud af 832 med højeste indkomst.

	Juvre	Kongsm.	Kirkeby
Gårde	23	6	8
Kådnersted	11	12	18
Landbrug ialt	34	18	26
Søfart	0	11	21
Handel/håndværk	0	7	12
Tjenestemand	2	2	3
Liberal erhverv	1	2	3
Rentier/øvr. erhv.:	2	2	3
Uoplyste	3	2	6
Ialt	42	45	64

øen var at næsten alle drev en eller anden form for landbrug, enten som hoved- eller bierhverv, og det må siges at være det gennemgående erhvervstræk. Et særpræget træk der holdt sig til langt op i tiden og nok fremstod mest iøjnefaldende i Kongsmark og Kirkeby kommuner med deres mange små kådnersteder og huse med små jordlodder. Adskillige havde desuden andel i ejerlavenes fælles kådnerjord, mest hede og klitter.

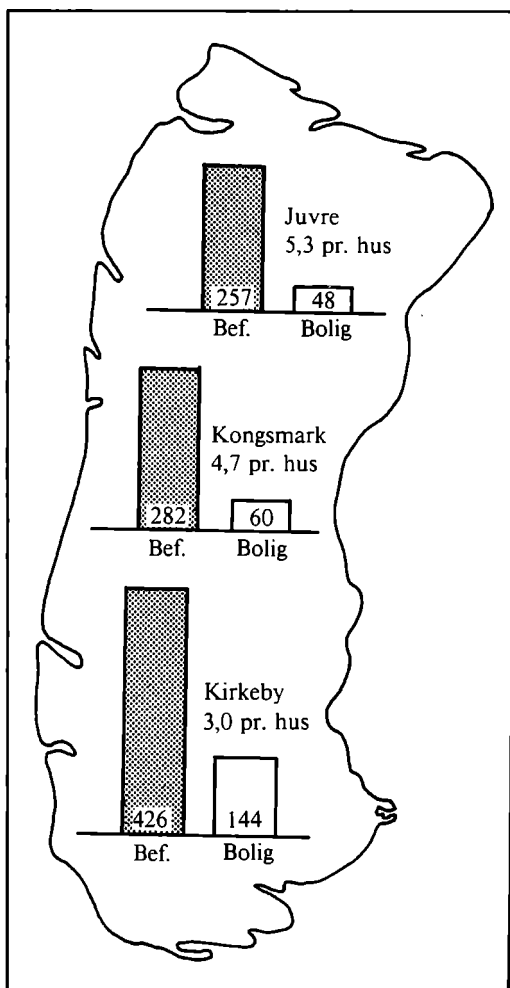
Kådnerne gik under fællesbetegnelsen *småfolk*. De var relativt få i Toftum og Juvre, men tiltog efterhånden som man nærmede sig Sønderland, hvor de dominerede. Mange småfolk havde tidligere sejlet, medens den resterende familie passede landbruget. På hovedparten af de små steder havde man en ko, måske to, nogle får samt lidt fjerkræ, medens manden for det meste gik ud på daglejerarbejde.

De økonomiske forhold

Hvis vi ser på rømøboernes økonomiske forhold ved århundredets begyndelse, viser statsskattelisterne fra 1905, at forholdsvis mange sad inde med pengeformue – ialt 94 husstande – og det endda ret store beløb.

I Juvre kommune havde ca. $\frac{1}{3}$ af husstandene formue på gennemsnitlig ca. 6.000 Mark. Men der fandtes langt større formuer i Kongsmark, hvor omtrent halvdelen af husstandene i gennemsnit havde godt 10.000 Mark på kistebunden. Også på Sønderland havde mange pengeformue omend lidt mindre end de øvrige steder. Det er helt givet, at disse formueforhold må betragtes som reminiscenser fra søfartstiden. Landbrug i kombination med andre næringsveje har ikke på dette tidspunkt kunnet skabe grundlag for sådanne formuedannelser.

Når det drejer sig om beskatningsmæssig formue, herunder navnlig fast ejendom, forrykkes billedet noget. Her bliver gårdenes ejendomsværdi i Juvre kommune dominerende; den samlede ejendomsværdi

Oversigt over befolkningsstørrelse, antal beboede huse samt husholdsstørrelse på Rømø i 1900. Samlet indbyggertal: 965, antal beboede huse: 231 samt 21 tomme huse. Kilde: E. Moritz (1903).

aftager i Kongsmark og endnu mere i Kirkeby kommune. Forhold, der igen er sammenfaldende med ejendomsstørrelse og geografisk opdeling.

Når det gælder beboernes skattepligtige indkomst, har kun to ligget over 3.000 Mark og 9 på 2.000-3.000 Mark. Størsteparten (132 husstande ud af ca. 220 i 1905) havde en skattepligtig indtægt på mellem 500 og 2.000 Mark. Hertil kom så de sidste ca. 35% af befolkningen, uden beskatningsmæssig indkomst. Af disse boede ca. 25% på Sønderland.

I. Formue i penge 1905:

Husstande			
Juvre:	Juvre	3	Samlet formue
	Toftum	5	90.067 Mark
	Bolilmark	4	i gennemsnit pr. husstand
	Nr. Tvismark	3	6.004 Mark
		<u>15</u>	
Kongsmark:	S. Tvismark	10	Samlet formue
	Kongsmark	17	304.175 Mark
	Tagholm	3	i gennemsnit pr. husstand
		<u>30</u>	10.139 Mark
Kirkeby:	Kirkeby	8	Samlet formue
	Vesterhede	3	282.400 Mark
	Østerhede	9	i gennemsnit pr. husstand
	Vråby	6	5.763 Mark
	Østerby	4	
	Mølby	5	
	Sønderby	14	
	<u>49</u>		

Formueforhold vedr. 94 husstande eller ca. 40% af øens samlede hushold. (Statsskattelisten 1905).

II. 1905. Formue- og skattepligtig indkomst.

	Husstande	0-500 M	500-1000 M	1-2000 M	2-3000 M	Over 3000 M
Juvre	15	2	18	16	2	0
Kongsmark	30	0	21	20	2	1
Kirkeby	49	3	27	30	5	1
	<u>94</u>	<u>5</u>	<u>66</u>	<u>66</u>	<u>9</u>	<u>2</u>

Oversigt over formue- og skattepligtig indkomst vedr. 148 husstande eller ca. 64% af øens samlede hushold. (Statsskattelisten 1905).

III. 1905. Formue og fast ejendom.

	Husstande	0-5000 M	5-10000 M	10-20000 M	20-30000 M	Over 30000 M
Juvre	34	1	8	20	3	2
Kongsmark	38	2	8	19	7	2
Kirkeby	48	7	20	15	3	3
	<u>120</u>	<u>10</u>	<u>36</u>	<u>54</u>	<u>13</u>	<u>7</u>

Beskatningsmæssig formue – fast ejendom m.v. vedr. 120 husstande eller ca. 50% af øens samlede hushold. (Statsskattelisten 1905).

To af Sønderlands mange små kådnersteder som de tager sig ud i dag på Nørrehede syd for Kirkeby. Mægtige sandvolde omkranser husets toft og have – såkaldt »dall«.

At rømøboernes erhvervsstruktur således i høj grad var baseret på udpræget næringskombination og det ikke blot i tilknytning til landbruget, fremgår tydeligt af skatelisternes opgivelse over *ekstra indkomst*. Medens godt en fjerdedel i Juvre havde indtægt, udover hvad landbruget kunne afkaste, havde halvdelen, eller hvert andet hushold, i Kongsmark ekstra indkomst fra forskellige bierhverv. For Kirkebys vedkommende lidt mindre.

Det strukturbillede, der kan tegnes af Rømø ved århundredskiftet, viser således en vadehavso med stærk befolkningstilbagegang, erhvervsomlægning og -reducering. Til en vis grad øjnes endnu konturerne af 1800-tallets økonomiske forhold. Det gælder især Sønderland, hvor søfarten endnu ikke helt var afviklet; til dels også Kongsmark. Nørreland var derimod på dette tids-

punkt erhvervsmæssigt næsten fuldt forankret i landbruget. Det indgik tillige overalt på øen som et vigtigt indslag i de mange forskellige husholds samlede næringsgrundlag.

Ejendomsforhold, ressourcegrundlag og -udnyttelse

Ved århundredskiftet kunne Rømøs landbobefolkning i det væsentligste inddeles i tre erhvervsgrupper:

- 1) Gårdmænd, der udelukkende beskæftigede sig med landbrug på grund af gårdens tilstrækkelige økonomiske afkast.
- 2) Gårdmænd – på de lidt mindre brug – hvor landbruget dannede grundlag for en del af familiens udkomme, medens et par enkelte bierhverv med kontant indtjening udgjorde resten.
- 3) Kådnere eller småfolk, for hvem landbruget kun indgik som en del af husholdets flerstrengede næringsgrundlag, og hvor det havde større eller mindre betydning, afhængig af ejendomsstørrelsen og alternative indtjeningsmuligheder.

Kort over Rømøs dyrkede landbrugsjord (sort markering) og marskenge (skraveret markering) i 1908, udtegnet efter E. Moritz' kort (1903 og 1908).

Det fligede agerjordsbælte skærer sig mod vest ind i klit- og hedeområdet, hvor der endnu i 1908 fandtes enkelte små forsønkede marker – såkaldte »skummede agre«. De har været dyrket en årrække, men er så atter blevet opgivet på grund af det ringe udbytte.

Den udprægede forbindelse mellem ejendomsforhold og erhvervsudøvelse var desuden nøje knyttet sammen med de naturgeografiske forhold, herunder en hovedopdeling af øen i en nordlig og sydlig del.

Af Rømøs samlede areal, der i 1920 opgives til 13.245 ha, udgjorde egentlig landbrugsjord kun ca. 15% (2.056 ha). Det sandede agerland lå sammen med bebyggelsen

– som i dag – på øens østside og havde ret lav jordbonitet (3-7).

Klit og hede udgjorde 7.774 ha. Herude lå spredte, lavtliggende agre omgivet af opkastede sandvolde. Men ved århundredskiftet var de fleste af disse små marker opgivet på grund af vanskelige dyrkningsforhold og et yderst magert udbytte.

Øens frugtbare marskjord ud for Juvre og på det sydlige Sønderland tjente udelukkende til kreaturgræsning og høslæt, landbrugsdriftens væsentligste forudsætning.

Juvre marsken – eller Juvre enge som de også kaldtes – udgjorde i flg. E. Moritz 645 ha. Heraf hørte $\frac{1}{4}$ til Juvre, Toftum, Bolilmark og Tvismark, medens ejendommene i Kongsmark og sydpå ejede de resterende engarealer. Marsken var i øvrigt opdelt i utallige smalle engstrimler, såkaldte »fener«, i lighed med klit- og hedearealerne samt de uinddagede strandenge.

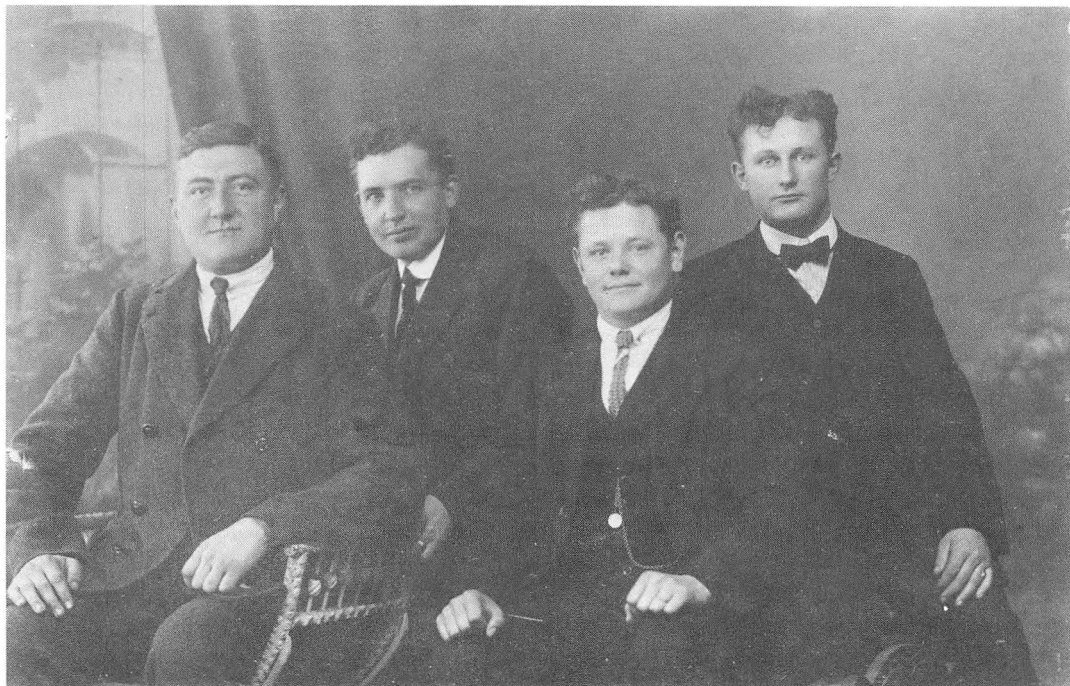
Da agerbruget var ret underordnet i forhold til husdyrbruget, fandtes der ikke noget helt bestemt sædskifte. Bortset fra lidt byg, havre, blandsæd og måske boghvede var rug den vigtigste kornsort. Der blev gerne høstet rug to år i træk og herefter græs i en årrække. En regel var dog korn tre år i træk i agermarken og siden tre år med græs. Man begyndte først at anvende græsfrø omkring århundredskiftet. Indtil da havde alt været selvsået græs – naturgræs.

Rugen var dominerende på grund af den sandede jord. Engjorden, som var fed, kunne derimod ikke dyrkes før inddigningen; jorden var for fugtig og salt.

Til den smule byg, man dyrkede, var jorden ikke den allerbedste, den var for sur og i visse høstår for tør.

Af havre og blandsæd dyrkedes kun lidt og det først efter 1900. Det skyldtes manglende forståelse for dyrkningen. Havre blev gennemgående sået i for sur og våd jord; mod 1920'erne blev kornsorten dog mere udbredt.

Men rømøboerne lagde ringe vægt på dyrkningen af foderkorn. Man nøjedes med at avle tilstrækkeligt med brødkorn, som

Unge Romø-landmænd på Lyngby Højskole 1919-20. Fra v. Jens Bleeg, Juvre, (ukendt), Hans Poulsen Knudsen, Kongsmark samt Alfred Bundesen, Tvismark.

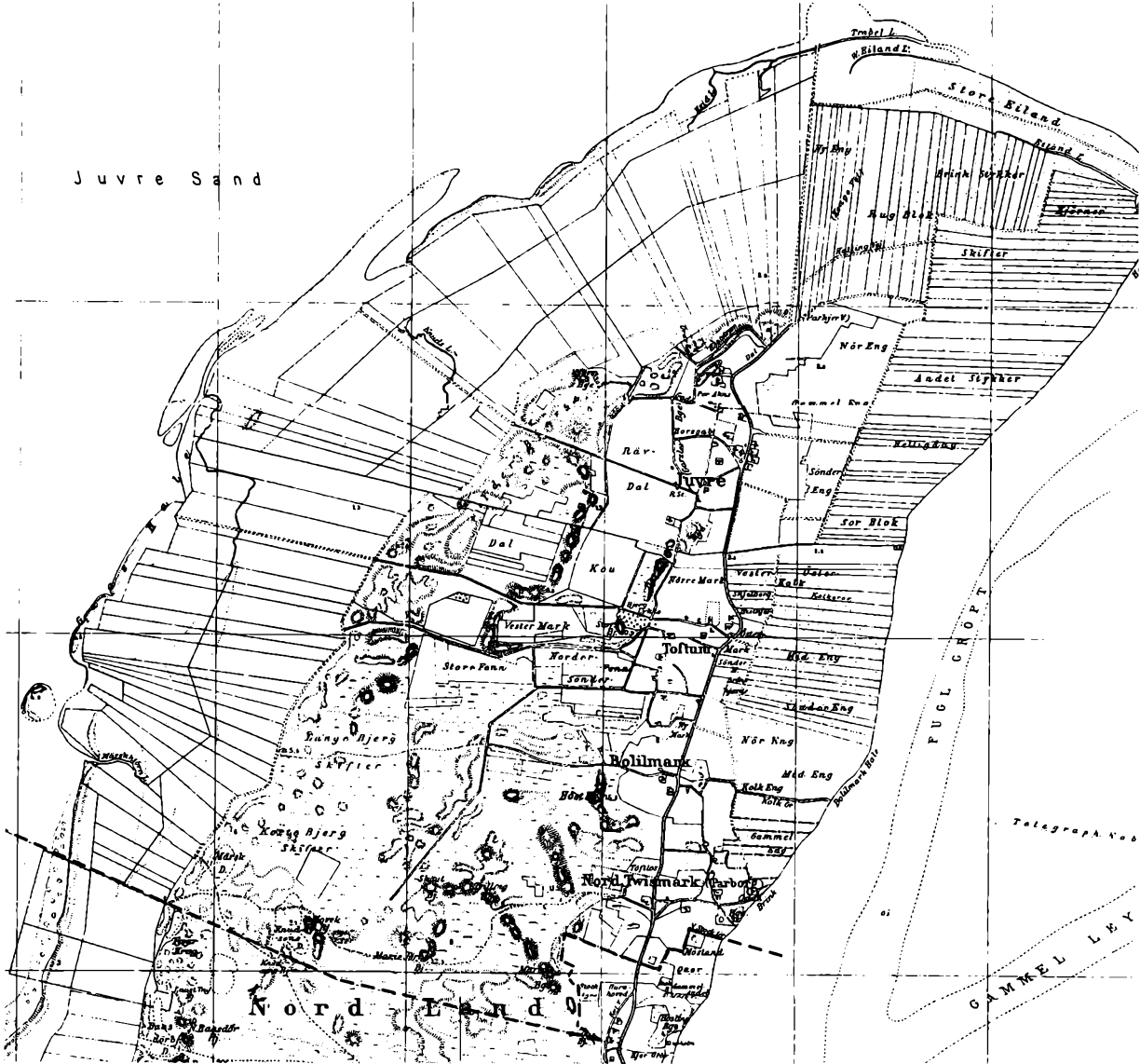
man næsten var selvforsynende med, hvorfor kun lidt måtte indføres fra fastlandet. Selv sædekorn indførtes ret sjældent til øen.

Oplysningerne om arealanvendelse i århundredets begyndelse er sparsomme, men omkring 1920 benyttedes 1871 ha til græsning og høslæt. De dyrkede arealer udgjorde kun 185 ha, der fordelte sig med 67 ha rug, 72 ha byg, 25 ha havre, 3 ha bland-sæd, 15 ha kartofler og 3 ha med foderroer (iflg. J. P. Trap 1930:344).

Som tidligere nævnt blev landbruget et godt stykke ind i dette århundrede drevet ved hjælp af forholdsvis enkel teknologi. Redskaberne til jordens bearbejdning var

ud over svingploven, der endnu flere steder delvis var af træ, og en almindelig »dansk-harve«, relativt få. Flere i Toftum havde en tromle i fællesskab, men ellers blev arbejdet med jorden stadig fortrinsvis udført med de gamle håndredskaber som før. Man høstede hø og korn med le, og tærskning foregik længe med plejl. Enkelte steder havde man en håndtrukken tærskemaskine.

Landbrugsdriften blev gradvis forbedret efterhånden som nogle af de unge begyndte at tage på højskole og landbrugsskole i Danmark. Nu blev det også mere almindeligt, at de unge karle kom ud at tjene på fastlandet på mere veldrevne gårde, hvor de lærte den ny tids andelslandbrug at kende. Hermed åbnedes mulighed for at overføre nye og mere velegnede driftsmetoder til øens landbrug – kraftfodring, tilførsel af kunstgødning til jorden, dyrkning af roer m.v. Det var dog først omkring Genforeningen, at disse nyheder for alvor begyndte at blive almindelige.

En gård i Juvre på Nørreland

På Nørreland dominerede gårdene først og fremmest i Juvre og Toftum. En sådan middelstor gård havde Christian Petersen i Juvre. Han var fra Tvismark, købte gård i 1882 og giftede sig med en pige fra øen. Sammen fik de en stor børneflokk. En af sønnerne – Christian E. Petersen – videreførte gården i næste generation.

Kun meget lidt af gårdens jord var opdyrket. Besætningen var i 1905 på 2 heste, 5 køer, 16 ungkreaturer, 22 får samt 2 fedesvin. Årets samlede indtægt fra landbruget

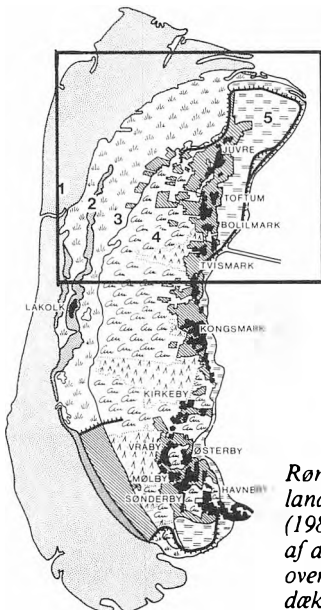
Juvre kommune i 1908 efter E. Moritz' kort 1:20.000 (nedfotograferet) over Rømø (bilag til bogen).

Mod vest breder Juvre Sand sig; dernæst sandmarsk-bæltet med strandenge, der i nord støder til marsklandet, som strækker sig langs østkysten og spidser til ned mod Tvismark. Klit og hede dækker hovedparten af det centrale kærneland mod syd. Nordover tiltager opdyrkningen i form af fritliggende og mere samlede områder af udmarker mellem klitrækkerne. Markerne skyder som tunger ud i »klitheden« fra det østlige bælte af bebyggelse, tofter og indmarker. Landsbybebyggelsen – Juvre, Toftum, Bolilmark og Nr. Tvismark – ligger på randen mellem klit og marsk. Gårdene er i flertal og der er kun få kådnersteder og huse.

beløb sig i 1905 til 1.340 Mark, hvortil skal lægges 325 Mark i anden indtægt. Der var en samlet formue på godt 9.000 Mark og der svarede skat af 938 Mark – forhold som ikke var ualmindelige på Nørrelandets gårde.

Gårdmandsfamilien Ane og Christian E. Petersen, Juvre fotograferet sammen med deres børn Hans Chr. og Carl i den søndre »dørns« omkr. 1928. Stuen er karakteristisk indrettet med vægbeklædning af hollandske fajancefliser, indbyggede skabe og alkove i træpanelvæggen. Christian var gårdmandssøn fra Juvre og Ane en fiskerpige fra Hjeriting. Hun kom første gang til Rømø som midsommerpige i 1905, og i 1911 blev parret gift. De to børn driver i dag fædrendegården.

Rømø landskabszoner (1986) med markering af det udsnit kortet over Juvre kommune dækker.

Jeg skal i det følgende beskrive landbrugets arbejdsaktiviteter i perioden op til Den første Verdenskrig, hvordan de fordelte sig året rundt for herigennem at belyse vadehavsbondens specielle driftsmønster.

Udgangspunktet er gården i Juvre hvis nuværende ejere – brødrene Hans Chr. og Carl Petersen – har berettet fra forældrenes og bedsteforældrenes tid. Sideløbende er dog inddraget beretninger om andre landbrug, hvorfor der er tale om et nogenlunde generelt billede af gårdenes driftsforhold. Læser man Thade Petersens omfattende og levende skildring af landbrugsdriften i 1800-tallets slutning, må man erkende, at meget af det gamle driftsmønster videreføres langt op i det 20. århundrede.

Årets gang indenfor landbruget

Årets gang med dets forskellige landbrugsarbejde fulgte stort set samme skema overalt på øen. Men aktiviteternes omfang og indslag i driftmønsteret afgang naturligvis af om det var en gård eller et af småfolkenes kådnersteder, hvor de mange bierhverv måtte tilpasses landbrugsdriften.

Tærskning af kornet

I vinterhalvåret forestod tærskningen af kornet; det foregik med plejl i loen med trægulv af svære skibsplanker. Arbejdet startede ud på efteråret, når høsten var overstået, og kunne fortsætte til hen i februar, afhængig af hvad der skulle bruges af korn. Kornet blev efter tærskning rensat ved at man kastede det fra den ene ende af loen til den anden med en såkaldt *kasteskovl*, så det bedste korn landede længst borte. Siden blev kornet siet gennem et rundt sold.

Enkelte gårde i Toftum og Juvre havde i nabofællesskab en hånddreven kornrensemaskine, ligeledes en lille hånddrevet tærskemaskine. Der blev tærsket rug, byg og

Søren Hansen, Juvre i færd med at pløje grønjordsmarken ved gården efter at der er udspredd staldgødning - såkaldt »ska l«. Fotografi fra midten af 1920'rne.

havre. Rugen blev udelukkende anvendt til brødkorn, der blev malet på den gamle stubmølle i Tvismark, på Sønderland møllen i Mølby.

Af byggen lavede man gryn og resten anvendtes til at føde svin op med. Hestene fik havre, men kunne også få den utærsket – som hel havre.

Forårsarbejdet i marken

Først i marts påbegyndtes forårsarbejdet med jorden. Lige som i dag startede markarbejdet ca. 14 dage senere på Rømø i forhold til inde på fastlandet. Det skyldes jordbunden og de ringe afvandringsforhold, som sammen bevirker en langsommere tørring af jorden om foråret. Endvidere indvirker øens høje grundvandstand på dyrkningsforholdene.

Først blev staldgødningen kørt på grønjordsmarken, spredt og siden nedpløjet.

Man kaldte det at »ska - l« – d.v.s. helt tynd skrælpøjning af grønsværen. Kun ganske lidt jord, hvor vinterrugen skulle såes, blev efterårspløjet.

Efter pløjning blev der harvet og sået, hvilket foregik med håndkraft. Sårket blev båret i en sædekurv af halm over skulderen og sæden strøet ud med hånden.

De tilsåede arealer var små; kun agermarken hjemme ved gården blev dyrket med korn på det tidspunkt – rug, byg, havre og måske lidt blandsæd. Desuden dyrkedes kartofler til eget forbrug af alle, der blot havde en smule jord.

Vinter- og sommerrug blev sået på de højestliggende agermarker, som havde de bedste afvandingsmuligheder. Byg såedes på de lidt lavere marker. På de lavest liggende marker blev sået sort havre. Markarbejdet strakte sig til hen i maj, men var foråret regnfyldt, har man sået så sent som midt i juni. I disse tilfælde blev kornet ikke modent og måtte høstes som helsæd – umodnet korn.

Fællesarbejde

Fra gammel tid var adskilligt arbejde blevet udført i fællesskab indenfor bylavets rammer med »æ pandmand« – byfogeden – som overhoved. Udskiftningen og fælles-

skabets ophævelse havde overflødiggjort det meste, men fællesarbejde bestod endnu på en række områder helt frem til 1930'erne. I dag eksisterer det gamle bylav i Toftum endnu. Hvervet som byfoged går stadig på omgang og endnu henligger enkelte stumper fælles byjord, som aldrig er blevet udskiftet.

Snekastning om vinteren, vejarbejde samt »æ pøt-rensen« var bl.a. pligtarbejde, som skulle udføres af alle landsbyboerne i forening. Herom fortæller en af meddelelserne: »I april-maj skulle byvejene gøres i stand, alt var jo sand- og jordveje. Først blev de største huller fyldt ud, ved at man tog jord fra vejkanterne. Hullerne kunne også udfyldes med lynggroede jordklumper eller ilanddrevet tang. Så blev alle tilsagt at køre tang en dag med hest og vogn – hver skulle stille med så og så meget arbejdskraft o.s.v. Ellers brugte man lyng som vejbelægning. Til alle gårde hørte dengang et stykke vej, der

Pause i hovarbejdet med udbedring af byvejen fra Toftum ud mod Vestermark og strandengene. Kuskens på den tomme arbejdsvogn, som børnene har fået lov til at køre med på, er Anders Møller, hvis gård, som han endnu driver, ses bagved. Gården til v. i billedet blev flyttet til Frilandsmuseet i Lyngby. Billedet er taget omkr. Genforeningen.

Landbrugets årsrytme 1900-1920

	Jan.	Feb.	Mar.	Apr.	Maj	Jun.	Jul.	Aug.	Sep.	Okt.	Nov.	Dec.
Korntærskning m. plejl	■								■			
Oprensning af grøfter	■											■
Forårsarbejdet:												
· Udkørsel af gødning		■	■	■								
Pløjning		■	■	■	■							
Harvning		■	■	■	■							
Såning - rug, byg, havre					■	■						
Kartoflerne sættes					■							
Fællesarbejde:												
Snekastning	■											■
Vejarbejde				■	■	■						
Oprensning af gadekær							■	■				
Fårene:												
Lemmer				■	■							
Vaskes og klippes					■	■						
Brændsel:												
»Bigge« lyng						■						
Skære tørv						■						
Hjemkørsel af lyng/tørv							■	■				
Samle »Kassen«			■	■			■	■				
Levering af kreaturer og får					■				■			
Kreaturerne på græs:												
Kørne og kalvene					■	■	■	■	■	■	■	■
Ungkreaturerne					■	■	■	■	■	■	■	■
»Årty«	■		■	■	■	■	■	■	■	■	■	■
Høhøsten						■	■	■				
Kornhøsten - rug, byg, havre						■	■	■	■			
Efterårsarbejde:												
Pløjning til vinterrug									■	■		
Såning af vinterrug										■	■	
Optagning af kartofler										■	■	
Indstaldning:												
Kør og kalve											■	
Ungkreaturer											■	■
Slagting		■									■	
Kreaturerne på stald	■		■	■	■	■	■	■	■	■	■	■
Dagligt røgt	■											

skulle belægges med lyng og én gang årligt i maj blev vejen fra Juvre til Havneby belagt med lyng – en strækning på 12-14 km«.

Ude i heden blev der »bigget« lyng med en »lyngbigge«. I ældre tid var dette redskab nærmest af form som en stor bredbladet hakke i modsætning til den senere lyngle, der bestod af et kort, bredt og ret svært leblad med kort skaft og en krykke midt på skaftet.

Et andet fællesarbejde var rensningen af de forskellige fælles vandhuller – »pøt« – til kreaturvanding og byens gadekær, der også fungerede som branddam. Dette arbejde foregik i den tørreste sommertid dog kun med 5-6 års mellemrum. Så stillede alle med en spand; man dannede kæde og spandene gik fra hånd til hånd indtil vandhullet var tømt, hvorefter det blev rensset for mudder.

Bjergning af brændsel

I juni skulle der bjerges brændsel – tørv og lyng. Da der ikke findes moser på Rømø, begrænsedes tørvegravningen til hede- eller strandtørv – fladtørv, som kaldtes »flover«. På de vestliggende strandenge findes ovenpå sandet et muldlag på omkr. 4 tomers tykkelse; det var i tørret tilstand udmærket som brændsel til bilæggerovnen samt madlavning.

Tørvegravningen foregik i slutningen af maj og blev udført af husbond, en karl eller evt. daglejer afhængig af ejendommens arbejdskraft. En mand kunne grave 1000-1200 tørv om dagen. De redskaber, som anvendtes, var en såkaldt »tørveridse« og en »skubspade« – engskovl. I ældre tid benyttedes en speciel tørvespade.

Der blev udset et nogenlunde plant areal på strandengen. Jorden blev opridset indenfor det afsatte areal, så tørvene fik en størrelse af ca. 40×20 cm, hvorefter de blev afgravet og vendt med græsset nedad. Når det fornødne antal var gravet – hvilket svarede til 2-3 vognlæs – blev husets bomærke gravet ved pletten. Senere blev tørvene kørt op på et højereliggende terræn og atter bredt ud med græsset nedad. Når tørvene omtrent var tørre, blev de stuvet, idet man

satte dem to og to sammen på højkant således, at de hvilede mod hinanden. Var de helt tørre og græsset vissent blev de stablet i mandshøje kegleformede stakke, så luften kunne trænge godt igennem. Det var et arbejde som kvinder og børn gerne udførte.

Efter nogle dages tid, alt afhængig af vejret, blev tørvene kørt hjem og henstuvet i laden eller på loftet, hvorfra man tog dem, når de skulle bruges.

Ind imellem tørvegravningen var der måske tid til at bjerge lyng, som næst efter tørvene var det vigtigste brændsel. Lyngen skulle helst ligge og tørre, hvorefter der hen i juni blev hjemkørt 2-3 vognlæs, der ligeledes blev lagt på loftet. Her oppe fra fyldte man så det særlige *lyngskab*, som hvert hus havde i køkkenet ved siden af komfuret og hvorfra man tog lyngen, når der skulle fyres. »Det var godt at fyre med lyng, det tog ikke lang tid at »svippe« en kedel vand, når man skulle have en kop kaffe« – sådan fortæller en af de gamle rømøboere, der anvendte lyng til omkring 1950.

En anden karakteristisk brændselsform var »kassen« – tørret heste-, ko- og fåregødning efterladt på græsgangene. Gødningen blev indsamlet tidligt i foråret, inden græsset kom i grøde, men ellers ind imellem an-

I dag anvendes stadig græstørv fra strandengene dog ikke til brændsel med mønningstørv, græstag på sommerhuse og græsplæner. Her demonstrerer Carl Petersen, Juvre, brugen af de gamle håndredskaber – »rids« til forskæring og tørvespade, »spadeskovl« – til at vende græstørvene. I dag anvendes dog motordrevet skæremaskine.

De nøjsomme får søger føde under sneen i hedeområderne en vinterdag. Det var yderst sjældent at fårene kom i hus.

Fåreklipping hos Christen E. Petersen i Juvre 1934. Arbejdet blev i stor udstrækning langt op i tiden udført af kvinderne. Adskillige havde det ligefrem som fast tilbagevendende bierhverv.

dre gøremål sommeren igennem. At samle »kassen« var kvindearbejde. Konen eller pigen, der gik ud, medførte en flettet tørvekurv og en såkaldt »kassenrive« til formålet. Når kurven var fyldt med opsamlet kokasser, blev den tømt på en »kassenplet«. Hos Søren Hansen i Juvre havde man ligefrem et særligt »kassenbjerg« – en lille klitforhøjning bag gården, hvor gødningsbrændelet blev henlagt til tørring. Når det så var helt tørt, blev det kørt hjem, hvilket var mændenes arbejde.

Endelig bør nævnes brændsel i form af splinter og småstykker træ, man fandt ved stranden opskyllet af havet. Det var alle de småstykker, som strandfogeden ikke havde indsamlet og som enhver kunne tage med sig.

Kreaturerne og fårene

Omkring otte dage hen i maj kom kreatu-

terne ud på græs; var der ikke vinterfoder tilbage, kom dyrene måske af stalden allerede i april, men det hørte til sjældenhederne. Manglende kreaturfoder kunne opvejes ved brug af lyng som foder, hvilket adskillige tyede til i kriseår og under misvækst.

Køerne kom først på græs; de stod tøjret på agermarken hjemme ved gården om formiddagen og i engene om eftermiddagen. Det var kvinder og børns arbejde at flytte køerne. De blev hentet hjem til malkning og fik supplerende foder i det tidlige forår. Hele sommeren igennem blev køerne taget ind på stald om natten. Senere kom de større ungkreaturer – stude – på græs ude på strandengene, når det var så varmt om natten, at de kunne ligge ude. Sidst kom småkalvene på græs; også disse græssede hjemme på tofterne.

Fårene gik ude vinteren igennem og kom kun i hus, når der var særlig streng frost. De blev taget hjem til gården omkring maj, hvor de skulle »lemme«, og senere når de

Udskibning af får til fastlandet. Fårene såvel som kreaturerne, blev sejlet i pramme trukket bagefter færgen som ses t.v. i billedet. Postkort fra før Genforeningen.

blev vasket og klippet. På mange gårde var det en stående regel, at fårene skulle vaskes sidst i maj. Herefter gik der nogle dage inden ulden var tjenlig til klipping; hele arbejdet varede gerne 14 dage. Almindeligvis hjalp naboerne hinanden indbyrdes, afhængig af hvordan man kunne komme overens.

Fællesgræsning og »arty«

Bønderne på Nørreland vedblev med at opretholde fællesgræsningen efter udskiftningen. Både Store Ejland og det meste af strandengene – ialt 425 ha – blev bl.a. benyttet til græsning for landsbyen Juvres kreaturer og får.

Foruden Store Ejland fandtes Lille Ejland, en slags ø på ca. 3 ha, som var fremkommet ved en stormflod i 1850. Øen var fælleseje for Juvre, men for lille til opdeling

i lodder. Den blev derfor hvert år udlejet til en bonde.

En af de gamle Rømø-bønder fortæller om løsdriften: »I Juvre havde man en del fællesjord – græsning til kreaturer og får – som to mand passede. De drev kvæget ned på græsset om morgenen og hjem igen om aftenen. Når de var kommet hjem tudede de i hornet de havde med, så skulle hver mand se at få fåt i sine dyr og få dem hjem. Dyrene blev jaget ind i en indhegning, hver havde sin, og der blev de til om morgenen, da der igen blev tudet i hornet«.

I begyndelsen af oktober blev ævred opgivet – d.v.s. fællesgræsning på afhøstede marker. Fra da af og til 10. april var der fællesgræsning – eller løsgang – over hele øen for kreaturer og får. Det kaldtes »årty«. Kreaturerne var alle mærket, så enhver kunne genkende sine dyr; mærket udgjorde gårdens bomærke. Der fandtes dengang ingen hegn på de uinddagede marskenge, det kom først med inddigningen i 1928. Da blev fennerne indhegnet hver for sig, hvis det var nødvendigt, og så holdt løsdriften op for kreaturenes vedkommende.

Hjemkørsel af et læs hø ad den nuværende Gl. Færgevej i Kongsmark. Billedet er taget først i 1920'erne ud for ejendommen som den gang tilhørte Cathrine og Fritz Thomsen. Hølæset er sikkert hentet i Juvre enge hvor flere gårde og kådnersteder sydpå havde en marskeng.

De ungkreaturer og stude, der blev solgt til opkøbsmænd om efteråret, forblev på gårdene indtil de skulle leveres 1. maj. Det var for det meste handelsmænd fra Ballum som opkøbte kvæget. Dyrene blev trukket til Havneby om foråret, hvorfra de så blev færget over til fastlandet i pramme. Det samme gjaldt fårene, man afsatte til opkøberne på fastlandet.

Høhøsten

Omkring midsommer begyndte høhøsten. Det var årets vigtigste og vel nok mest omfattende arbejdsaktivitet, der almindeligvis stod på i 6 uger.

På flere gårde kom Jyllands-karle og midsommerpiger. Ofte var det de samme som år efter år vendte tilbage; de blev gerne

og hjalp med kornhøsten og mændene bag- efter med tærskningen. Til mikkelsdag tog de atter tilbage til fastlandet.

De mindre gårde kunne slå sig sammen om at holde en Jyllands-karl, fordi der ikke var så meget arbejde. Karlen medbragte altid sine egne håndredskaber – le, plejl o.s.v.

Der fandtes tre slags græs, som blev slået til hø. *Agergræs* ved gården, *enggræs* på strandengene og endelig *marstekgræs* på klægjorden med *annelgræs* yderst i engene. Græsset blev slået i nævnte rækkefølge.

Der var i reglen to *slættere* i marken – en Jyllands-karl og gårdens egen karl, medens pigen og måske en dreng var *afriver*. Man tog kun et enkelt slæt, men der var mange små fenner, og der blev kun slået et mindre stykke ad gangen – 2-3 tdr. land i de winddige engene. Det kunne nemlig godt hælde, at havet »kom op« under en storm i høsttiden og rev alt høet med sig.

Græsset var nemt at slå, når duggen endnu sad på, derfor måtte man tidligt op og gå til arbejdet ved 3-4 tiden om morgenen. En fuld voksen karl skulle gerne kunne slå et *dagslæg* om dagen (60 ar), mange nø-

Høstakke af agergræs ved gårde og kådnersteder langs den nuværende Hattesvej i Tvismark fotograferet omkr. 1. Verdenskrig. De tre første ejendomme tilhørte Mine Lytzen, Emma Falk og Bodse Hansen. Til sammenligning med i dag var landskabet dengang helt åbent og utilplantet, hvilket gav det vide udsyn, men samtidig mulighed for sandflugt og naturkræfternes frie spil.

jedes imidlertid med 1 tdr. land (en sønderjysk tdr. land – 50 ar).

Høstfolkene havde rigeligt mad og drikke med i marken. Men lå engene tæt ved gården, gik man hjem til middag for at spise og hvile sig. Arbejdet fortsatte til ved syvtiden om aftenen, dog afbrudt af flere korte hvile- og spisepauser.

Høet lå til tørre i ca. otte dage, men var der udsigt til stormflod, måtte det rives sammen, flyttes til højereliggende enge og atter udspredtes. Høet skulle »hverres« – vendes – før det blev revet sammen i strimler, et arbejde pigen og drengen gjorde. Høstrimlerne blev så slæbt sammen i bunker med »æ tæmme« – en svær planke med reb i begge ender, der i en trekant var fæst-

Et kådnerpar ved rughøsten i 1920'erne – muligvis Hanne og Peter Beck fra Kongsmark. Mejereren står med leen påmonteret såkaldt »mejeret«, hans optagerske med sin tre-tandede »harke«. På hovedet bærer hun en såkaldt »snærphat«.

net til hestens hammelstok. Herefter blev høet stakket i mandshøje stakke og afrevet, medens engen blev efterrevet. Efter yderligere otte dages tørring var stakkerne tjenlige til hjemkørsel; et arbejde hvori også kvinderne deltog.

Høet kunne sættes i stakke udenfor gården og måtte i så fald indhegnes af hensyn til løsgående får. Almindeligvis blev høet dog sat i laden; på de mindre kådnersteder kom det op på loftet. Hø udgjorde det vigtigste foder til dyrene, som ofte ikke fik andet vinteren igennem, indtil kraftfoder og roer begyndte at vinde indpas.

Kornhøsten

Fra omkring 1. august til midt i september foregik kornhøsten. Høstredskabet, man anvendte, var leen påsat mejekrog. At slå kornet var mandsarbejde, og når det var overstået, blev kornet samlet i bundter og bundet i neg, et arbejde kvinderne udførte. Både husmoderen og de unge piger tog del i dette arbejde. Hertil anvendtes en »harke« – en slags rive, der i modsætning til den almindelige rive blot havde 3-4 tænder. Til gengæld var de ret kraftige, da kornet godt kunne være tungt.

Kornhøsten begyndte et godt stykke op ad dagen, når duggen var borte. I reglen ar-

bejdede to *mejere* og to *optagere* sammen, men der kunne også godt være én af hver.

Høstfolkene gik hjem til middag og fortsatte igen om eftermiddagen indtil aften, afbrudt af mange korte pauser. Også i høsttiden vankede der lidt ekstra forplejning ud over det daglige på grund af det hårde arbejde.

Ved mejningen skulle karlene ligesom ved græsslåningen almindeligvis have leen »harret« – d.v.s. skærping ved udbankning af lebladets æg. Det foregik gerne samtidigt med, at man var hjemme til middags- eller aftensmad.

Efter at kornet var høstet og bundet i neg, blev det sat i »skokke« – traver – i lange rækker i marken på tværs af agrene. Dernæst blev stubbene efterrevet, et arbejde som blev udført af både mænd og kvinder. Rivelsen blev kørt hjem men ikke bundet i neg.

Inden hjemkørsel af kornnegene blev de bundet i »kjærer« – d.v.s. tre neg bundet sammen i et knippe – og så læsset på vognen, der undertiden kunne være forsynet med et »skraue« – lad. Var der lang vej hjem med læsset, blev det sikret med et »læssetræk« – en lang træbom på tværs af læsset fæstnet til vognen med reb og trisse i bagvognen.

Kornegene blev altid anbragt indenfor, i laden eller på loftet, såfremt der var plads. Når der var fyldt op, måtte det resterende sættes i »hæs« i nærheden af gården.

Efter at kornet var kørt bort fra agrene, kunne småfolkene, hvoraf mange sad i fattige kår, gå ud og samle aks på markerne. Et andet karakteristisk træk var tiendetagning af kornet, hvilket holdt sig til omkring Den første Verdenskrig.

Ret hurtigt efter at høsten var bragt i hus, gik man så i gang med at tærsk kornet. Især var det vigtigt at få tærsket, hvad der skulle bruges af rug til sædekorn, men i reglen var også beholdningen af korn til brød og gryn sluppet op, derfor måtte plejlen straks igang.

Havde vejret været gunstigt, kunne Jyllands-karlen måske nå at udføre det meste af tærskningen inden han til mikkelsdag atter rejste til fastlandet. Ellers fortsatte gårdens karl eller en daglejer dette gøremål vintermånederne igennem.

Efterårs- og vinteraktiviteter

Når høsten var overstået blev stubmarken »fælled« – skrælplojet – og siden overharrowet flere gange, indtil marken skulle efterårspløjes og tilsås med vinterrug i oktober-november. Her sluttede så årets arbejde med jorden.

Alt afhængig af vejret blev dyrene taget hjem på stald omkring november, men var det mildt i luften og endnu ikke nattefrost, kunne ungkreaturerne blive gående ude til ind i december. Det sparede på vinterfoderet.

Tilbage var så kun fårene, der gik ude vinteren igennem og færdedes overalt på øen; derfor var det nødvendigt med indhegning omkring bygninger og evt. høstakke.

Når efterårsarbejdet var overstået og kreaturerne taget ind på stald, var der faktisk kun tærskning og det daglige arbejde med røgtning af dyrene at varetage vintermånederne igennem. Et fast arbejde om vinteren var dog rensning af grøfterne i

marsk- og strandenge. Det stod gerne på fra december til først i marts. På stalden blev kreaturerne fodret med halm, men først og fremmest hø, undtagelsesvis lyng. Hestene fik ligeledes hø samt let tærsket havre eller med fuld kærne, men altid skåret i hakelse. Selv om fårene gik ude, blev også de vinterfodret med hø og lidt korn, evt. hø blandet med lyng.

Gederne, som især kådnerne havde, fik hø, om sommeren grønt fra vejkanterne og blomstrende lyng. Men gederne var altid i hus om vinteren, da de ikke kunne tåle kulde og regn.

Hertil kom, at de fleste havde en gris, som blev opdrættet til slagting. Måske havde man én om foråret og én om efteråret. Slagtningen foregik i februar-marts eller november. Men her ud over var det ikke almindeligt med større svinehold.

Et kådnersted i Bolilmark

Som tidligere nævnt dominerede gårdene på Nørreland, men der fandtes også enkelte kådnersteder. Her udgjorde landbruget en vigtig del af husholdets næringsgrundlag, men var almindeligvis ikke det eneste indslag i husholdøkonomien. Som følge af en flerstrengt næringskombination formede kådnerfamiliens tilværelse sig derfor anderledes end på gårdene. Familien måtte i langt højere grad satse på udnyttelsen af forskellige naturressourcer, som gårdene ikke primært udnyttede, og endvidere de alternative indtjeningsmuligheder, der bød sig.

Om et sådant kådnersted i Bolilmark har Niels Manø berettet, idet hans bedsteforældre drev det til omkring 1905, hvorefter forældrene videreførte stedet med aftægt. Selv overtog Manø kådnerstedet i 1945, og fortæller her fra bedsteforældrenes tid: »Bedstefar – Thomas Svend Manø – gik på daglejarbejde hos bønderne som slætter, hjalp i hø- og kornhøsten, slagtede og tog rundt med et lille tærskværk, som han ejede, og tærskede på forskellige gårde. Med værket var der foruden ham selv som ilægger to mænd, der trak tærskværket med hånd-

Årets gang på Niels Chr. Manøs kådnersted i Bolilmark i 1920-30'rne.

	Jan.	Feb.	Mar.	Apr.	Maj	Jun.	Jul.	Aug.	Sep.	Okt.	Nov.	Dec.
Arb. som skrædder	■	■										■
Daglejer ved:												
Tærskning	■	■	■									■
Rensning af grøfter			■	■	■							
Arb. m. tilplantning				■	■	■						
»Bigge« lyng, eget og for andre				■	■							
Høslæt, eget og for andre						■	■					
Tørveskæring/hjemtransport, eget og for andre					■	■	■					
Kornhøst, eget og for andre								■	■			
Optagning af kartofler										■	■	
Fiskeri: Ålefangst									■	■		
»Tatning« af »bakskuller«										■	■	
Ålestangning på is	■	■										■
Jagt	■								■	■	■	■
Redningsbåden	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■

Familien fik sin indkomst gennem ovennævnte forskellige arbejde, hvortil må lægges udkommet fra det lille kådnersted med lidt opdyrket jord, 1 ko, 1 gris til opfødning, ca. 10 får, 2-3 geder samt 25-30 høns.

kraft samt en til at lægge negene på bordet. Han var en dygtig arbejdsmand, og der var tit bud efter hans arbejdskraft. Han gik meget ud i høsttiden og mejede med leen, høslæt beskæftigede han sig også med og sådan en ting som at »trække grofer op«, som man sagde . . . Når vi f.eks. ser ude i heden,

Håndreven tærskemaskine udstillet på Kommandørgården i Tofsum. Maskinen har tilhørt kådner Andreas »Timmermand« Hansen i Tvismark. Den er bygget af smedemester H. P. Hansen, Ballum omkring århundredskiftet og er af samme type som den Thomas Manø, Bolilmark, havde. Ved siden af landbruget og et lille røgeri, var Anders »Timmermand« - i lighed med Manø - beskæftiget med at tærske for folk; desuden ernærede han sig ved murer-, snedker- og tømrerarbejde på øen - derfor hans lokale tilnavn.

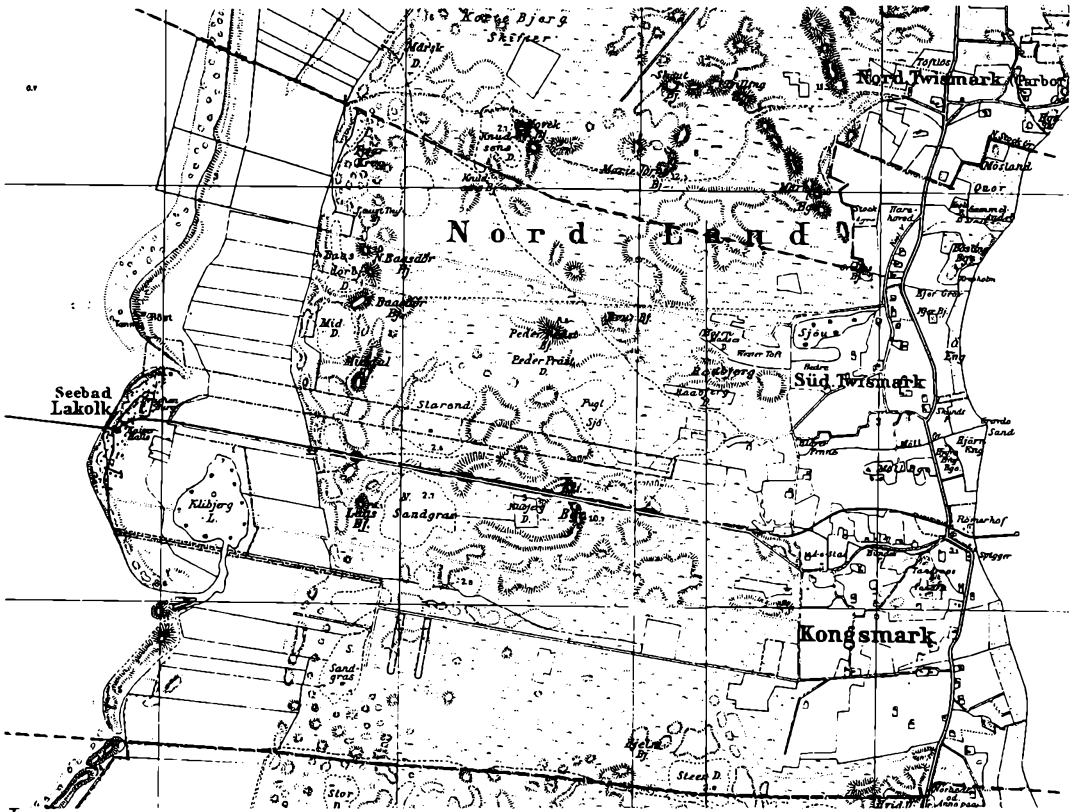
Familien Manø fotograferet i stuen på kådnerstedet i Bolilmark omkr. 1928. Ved bordenden Thomas Svend Manø, herefter sønnesønnen Niels og hans moder Marie Manø. Derimod mangler faderen – Niels Chr. Manø; han har været på daglejarbejde eller ude at varetage et af sine mange bierhverv, medens kone og børn passede det derhjemme.

det vi kalder »æ Bagplet« eller »Vestermark«, der har de gravet nogle mægtige grøfter rundt om markerne. Der ser vi stadig de store volde, der ligger rundt om hele marken; det har de lavet med spade og skovl (spadeskovl). Han har også dyrket land op ude i heden – en parcel på ca. 1½ tdr. land. Men jorden egnede sig ikke rigtigt til dyrkning i fugtige år, det gik så i sig selv igen og sprang i lyng.

Bedstefar havde ingen køer, han havde fårehold og geder, det var den eneste besætning der var. Så havde de noget de kaldte en *foermand*; en med hest og redskaber, der

kom og dyrkede jorden samt kørte for dem, når det var nødvendigt.

Havde de små kådnersteder familie, der havde ejendom med hest, køretøj og redskaber, var det som regel dem der gjorde arbejdet som foermand, men mod mindre godtgørelse naturligvis eller for modarbejde. Der var ikke så mange penge med i spillet. Havde man en foermand i to dage, skulle man måske arbejde i 4 dage som slætter hos vedkommende, i kornhøsten eller hvad det nu kunne være. På den måde var det ikke de store penge, der var i omløb. De dyrkede lidt korn, hovedsagelig vinterrug, måske en tdr. land eller halvanden og en lille forager med kartofler. Kornet blev mejet med le; rugen blev lavet til brødkorn, som man fik malet på stubmøllen henne i Tvismark. Ellers havde man kun fårene og gederne og ved siden af kom så indtægten fra daglejarbejdet. Det måtte familien, der bestod af forældre og 4 børn, leve af. Bedste-

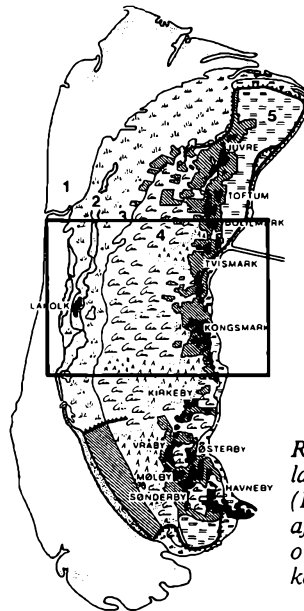

Kongsmark kommune i 1908 efter E. Moritz' kort 1:20.000 (nedfotograferet) over Rømø (bilag til bogen).

Bortset fra en smal stribe forlandsmarsk henligger østkysten som et bredt bælte af agerland – tofter og indmarker – samt bebyggelserne Sdr. Tvismark og Kongsmark med overvejende kådnersteder, små oprindelige skipperhuse og kun få gårde.

Vest på breder klit og hede sig med enkelte spredtliggende større eller mindre udmarker. Mod vest ligger sandmarsk-bæltet – »stranden« – og yderst forstranden, her i mellem havklitrækken hvorpå bade stedet Lakolk ligger. Skinnevejen, der løber tværs over øen, forbinder Lakolk med »Hotel Römerhof« i Kongsmark ud for den lange landgangsbro.

mor hjalp med at passe landbruget, men her ud over passede hun hjemmet og stod for den daglige husholdning. Hun var med i marken, når der skulle mejes, så bandt hun op. Desuden var hun med, når der skulle skæres tørv på strandengene, hvor de først skulle »stüves« inden de kunne sættes i stak«.

Rømø landskabszoner (1986) med markering af det udsnit kortet over Kongsmark kommune dækker.

Efter bedstemoderens død (1904) flyttede Niels Manøs forældre hjem på kådner-

stedet og drev det videre, medens bedstefaderen blev boende på aftægt: »Han havde et lille rum ude til øster – »æ østerdørns«. Der havde han en kakkelovn opsat og en lyngkasse, der opholdt han sig. Så skulle han have fuld kost og i begyndelsen betingede han sig også en flaske brændevin – en snaps eller to om dagen. Det kneb mange gange for mine forældre at få penge til det. Han ville have, at der skulle være en flaske brændevin i skabet, når der kom en gæst, så skulle de have en kaffepunch eller en snaps«.

Jeg skal senere vende tilbage til, hvorledes næste generation drev kådnerstedet gennem 1920'erne og 30'erne og frem til omkring 1950.

Et »foermands-sted« i Kongsmark

Ud over de større gårde og små kådnersteder fandtes en række mindre landbrug. På disse gårde spillede agerbrug og kvægavl nok en væsentlig rolle i den samlede husholdsøkonomi, men var alligevel utilstrækkelig til at brødføde familien. Derfor måtte man supplere med pengeindkomst fra forskellige bierhverv på linje med småfolkene.

Landskab og bebyggelse i den vestlige del af Kongsmark i begyndelsen af dette århundrede. De tre nærmeste ejendomme tilhørte fra v. Otto Møller, Jens Chr. Knudsen og Albert Petersen.

På adskillige sådanne brug havde manden biindtægt som *foermand* (tysk navn for vognmand). Han besørgede som nævnt forskellige former for transport med sit »foerværk« – hest og vogn. Desuden udførte han markarbejde for småfolk, der ikke selv havde hest eller redskaber.

Et sådant sted havde Jens Chr. Knudsen i Kongsmark. Ejendommen var på 40 ha. Som til de fleste småejendomme i Kongsmark og Tvismark strakte en smal jordparcel sig tværs over øen. Hovedparten udgjorde lynghede og klit, men yderst mod vest ved Lakolk gik det over i uinddiget strandeng, hvor der kunne slås enghø og graves strandtørv. Kun lidt jord var opdyrket. Jens Chr. Knudsen havde overtaget stedet i Kongsmark af møller Lambertsen i 1903 for en sum af 11.000 Mark. Om ejendomshandelen skriver han i sin dagbog: »Handelen blev afsluttet i februar 1903. Sæden skulle M. Lambertsen lægge. Møddingen fulgte med, med undtagen af 20 læs

Familien Knudsen i Kongsmark med deres to børn – Christian (der døde tidligt) og Hans Poulsen Knudsen. Jens Chr. Knudsen var fra Strandfogedgården i Toftum og Birgitte Knudsen (f. Poulsen) var fra Mosevrå ved Oksbøl i Ål sogn. Hun kom til Rømø som midsommerpige i 1891 og tjente de følgende fem somre på forskellige gårde på Nørreland indtil parret blev gift.

møg, som skulle på 2 agre i Bjergfennen hvoraf jeg skulle have den halve afgrøde. 2 gode får følger med i handelen, ligeledes 7 høns og nogle småting i huset.

Vi købte 2 køer af M.L. for 500 kr. Den ene kælvede i foråret og kalven følger med, den anden i efteråret. Den første sommer har vi så en fra Toftum i græs, så vi har 3 (køer). Hestene købte jeg i Jylland for 360 kr. og 390 kr. Ialt 750 kr. Der kom 23 Mark told pr. stk, jeg havde dem hjemme til ca. 900 kr. De var da godt 3 og 4 år gamle.

Efterhånden som den nye besidder fik sig etableret, kom besætningen op på 4

malkekøer, et par ungdreuer og kalve, 10-12 får, en halv snes høns samt et slagterisvin – det gennemsnitlige for en sådan brugsstørrelse. Af dagbogens regnskaber for landbrugsdriften i 1905 fremgår, at indavlen det år var på 22 læs hø fra forskellige enge. Man havde bl.a. en eng i Juvre-marsken og lejet en strandeng ude ved Lalkolk til kreaturgræsning og høslæt. Der blev det år bjerget 64 travet korn – heraf 16 byg, 15 vinterrug, 5 sommerug samt 28 travet havre og blandsæd. Hertil kom 14 tønder kartofler, hvoraf en del anvendtes til svinefoder.

Til sammenligning skriver Jens Chr. Knudsen i dagbogen umiddelbart inden verdenskrigens udbrud: »I vinter (1912-13) blev Hans konfirmeret - Besætningen er 3 heste og 10 kreaturer og 15 får. En forårsko solgt til C. Petersen, Toftum for 450 M. en 1¼ år gammel stud solgt til Jacobsen, Ballum for 24½ M. 3 gamle får for 42½ M. st. og 4 årigs for 27½ M. st. (gode priser).

Sommeren 1913 var usædvanlig god. Meget lidt hø. Vi købte Sønderengen af Hans P. Holm i Toftum sammen med Marius Bundesen for 6.000 M. og delte den således, at vi fik Nordparcellen og han Sydparcellen for hver 3.000 M. Vores gav 6 læs hø den første sommer. Ialt avlede vi ca. 27 læs hø og ca. 98 travet korn og 13 læs roer. Alt

var meget tørt og blev godt bjerget. Vi solgte en af hestene i august til Laust Petersen for 760 M. så fra den tid trådte plagen af P. Toft i stedet.

Jeg købte så en 2 års hingstplag af fader (Dalgas) for 540 M. I efteråret købte jeg en kælveko hos Niels Nielsen for 420 M. Foråret 1913 solgte vi en stud 1¼ år til Jacobsen, Ballum for 242½ M. og en ko og uld til C. P. i Toftum for 450 M. Fire årige får for 27½ M. st.«

Bierhvervene

Jens Chr. Knudsen arbejdede fast for 12-13 kårnersteder, fortrinsvis i Kongsmark, hvor de fleste småfolk havde en enkelt ha jord, nogle måske en ko men ellers et par

Indtægt fra 1 Decr 1904		d. 31 December 1905 - Udgift.	
Indtægt: Solgt skole for	41. -	Indtægt: Gæstgæst	85. -
Højtyde	130. -	Renter	320. -
Statist. Bjørn	500. -	Hjælpsløst sæt hos J. P.	204. -
Andet Bjørn	217. -	L. Friis (Løn og Føde)	38. -
Hjælpsløst sæt hos P. Toft	350. 50	Høst	24. -
Solgt 600 a. 120 a.	72. -	Indtægt	318. -
Høj	134. 50	Køber, Kærning, Føde, Løn, Lønning	200. -
Solgt 1. sætning af skindskole	260. -	Lønning af 1. skindskole	7. -
" 1. skindskole	65. -	Hjælpsløst sæt af skind	24. -
" 1. Bæde	35. -	Indtægt	93. 60
4 Dage. Skole og Løn (Løn)	22. -	Lønning	26. -
Vejarbejde	10. -	Indtægt	20. -
Jagdspænde	5. 40	Lønning	9. 70
Skole	6. -	Skole	9. -
Indtægt = 2392. 40		Skole	5. -
Udgift = 1982. 27 1/2		Skole	10. 30
Overenskommet = 410. 12 1/2		Skole	6. -
		Løn og Skole	13. 70
		Lønning	12. -
		Skole	353. -
		Lønning	88. 50
		Lønning	17. 50
		Lønning	9. 36
		Lønning	15. 30
		Lønning	7. 16
		Lønning	5. 35
		Lønning	6. 50
		Lønning	80. -
		Lønning	5. 30
			1906. 12/24

Side af Jens Chr. Knudsen regnskabsbog, der viser indtægter og udgifter for 1905; endvidere er der enkelte bemærkninger vedrørende årets høstudbytte. (Bogen er i privateje).

I. Indtægt fra kørsel som foermand

	1903 ^{o)}	1904	1905	1906	1907	1908
Køregninger for småfolk	24,00 M	325,00 M	350,50 M	380,35 M	408,20 M	591,35 M
Ekstra kørsel (løsning m.v.)	217,00 M	302,00 M	500,00 M	406,30 M	328,75 M	521,65 M
Fremmed kørsel/anden kørsel	88,45 M	172,00 M	271,00 M	165,80 M	364,40 M	
For kørsel til skoleboligen				160,00 M		
Samlet:	329,45 M	799,00 M	1121,50 M	1112,45 M	1110,35 M	1113,00 M
1 % af den samlede indtægt		32%	46%	29%	29%	36%

II. Oversigt over indtægter/udgifter samt overskud

	1904	1905	1906	1907	1908
Indtægt:	2501,50 M	2392,40 M	3812,75 M ¹⁾	3900,00 M ²⁾	3131,50 M
Udgift:	2038,90 M	1982,27 M	2455,80 M	3900,00 M ³⁾	2153,00 M ⁴⁾
Overskud:	462,60 M	410,13 M	1356,95 M	0,00 M	978,00 M

0) HCK's regnskab begynder først fra den 4.6.1903.

1) Penge fra Jylland. 2) Hævet i Banken. 3) Køber en eng for 1995 Mark. 4) Afbetaler gæld i Toftum Sparekasse.

III. Sammendrag af HCK's regnskab for 1905

<i>Indtægter:</i>		<i>Udgifter:</i>	
Kørsel og arbejde for småfolk	1.067,50 M (45%)	Den daglige husholdning	601,00 M (30%)
Salg af landbrugsprodukter	1.017,00 M (42%)	Reinvestering på bruget	879,60 M (44%)
Huslejeindtægt	130,00 M (5%)	Afgifter og skatter	367,66 M (19%)
Indtægt som spillemand	134,50 M (6%)	Udg. til soc. forpligtelser	134,01 M (7%)
Arbejde for andre samt div. indtægter	43,40 M (2%)		
Ialt:	2.392,40 M (100%)	Ialt:	1.982,27 M (100%)
+ udgifter	1.982,27 M		
Overskud i 1905:	<u>410,13 M</u>		

får eller geder. Desuden var der tale om indtægt fra kørsel med badegæster, som kom sejlende til anløbsbroen i Kongsmark eller til Havneby. De skulle videretransporteres ud til det nyetablerede »Nordseebad

Uddrag og ekstrakt af Jens Chr. Knudsens regnskabsbog over en femårig periode, hvor indtægten fra bierhverv som foermand sættes i forhold til husholdets samlede indkomst. Regnskabet fra 1905 kan betragtes som et nogenlunde gennemsnit for årene frem til Den første Verdenskrig.

Birgitte og Jens Chr. Knudsen i deres hjem i 1920'rne. Jens Chr. blev øens første danske sognefoged efter Genforeningen. Han skulle i egenskab heraf bl.a. føre lægdsrullen og varetage meget andet ved siden af sine øvrige bierhverv.

Lakolk«, som Skærbæk-præsten Pator Jacobsen havde anlagt i 1898 på øens vestside. Gæsterne blev enten befordret med den hestetrukne trolje, der fulgte skinnevejen tværs over øen fra Hotel »Rømerhof« i Kongsmark til Lakolk. Eller Jens Chr. Knudsen kørte dem i en char-a-banc, som han selv havde. Hertil kom kørsel med øens doktor og jordemoder og endvidere transport med varer og gods i forbindelse med losning af de mange skibslaster, der med jævne mellemrum kom til Rømø.

Af regnskabsbogens første 5 år (1904-09) fremgår, at indtjeningen som foermand var ganske omfattende, idet den beløb sig til mellem $\frac{1}{3}$ og $\frac{1}{2}$ af den samlede årsindkomst. Ligeledes udviser regnskaberne – bortset fra de første etableringsår – en forbausende stabilitet i indtægt fra kørsel.

Men ellers afspejler årsregnskaberne husholdets sammensatte økonomi og spektret af bierhverv, som f.eks. i året 1905. (Jvf. figurene side 69 og 70).

Overskud fra salg af landbrugsprodukter, fortrinsvis mælk, udgjorde det år budgettets næststørste post. Men Jens Chr. Knudsen havde desuden indtægt som spillemænd rundt om på øen ved fester, og lidt fra udlejning samt div. andet arbejde. Det kunne f.eks. være i forbindelse med vejarbejde for Lakolk. I en periode havde han iøvrigt udlejet sine køer til Lakolk for 1 Mark om dagen. Hotellet brugte mælken til badegæsterne, og havde en gammel mand – Simon – til at passe og malke køerne.

Penge til den daglige husholdning og reinvestering i driften udgjorde godt $\frac{1}{3}$ af årsudgifterne, medens knap $\frac{1}{3}$ gik til betaling af afgifter samt de sociale forpligtelser samfundet krævede. Så var der endda i en årrække lidt overskud, penge, som blev sat i den nyoprettede sparekasse i Toftum.

Graden af selvhusholdning var endnu meget stor på Rømø på det tidspunkt. Man

Losning af Hans Niclas Petersens fragtskib ved Havneby, hvor skibet blev sat på grund ved lavvande. Herefter kunne foermændene fragte lasten i land og senere videretransportere det til de forskellige bestemmelsessteder på øen. Lasten kunne f.eks. være kul til mejeriet i Bolilmark, landbrugskalk, kolonialvarer o.s.v. Alt skulle jo fragtes til øen med skib.

producerede selv det meste af, hvad der skulle bruges af daglige madvarer: »Den daglige kost var mest saltmad, men en gang om måneden kom der en slagter ovre fra Ballum. Han blev færget over ved Havneby og kørte rundt med hest og vogn og handlede med kød«, fortæller foermandens søn – Hans Poulsen Knudsen som videre beretter: »Vi fiskede også selv en hel del. Dengang kunne man fiske hvor man ville. Vi fangede rødspætter med drejegarn, desuden en del pighvar på vestsiden af øen og ål.

Når far fiskede og fik for mange, solgte han dem, 50 Pfennig for en skæppe. Det var ellers mest småfolk som fiskede, ikke gårdmænd; det havde de ikke tid til«, slutter beretteren.

Jeg skal senere vende tilbage til omtale af fiskeriet, som blev drevet på forskellig vis men, som nævnt, fortrinsvis af en bestemt befolkningsgruppe.

Sammenslutninger og nye fremskridt

Begyndelsen af 1900-tallet blev en opgangstid for Rømø's landbrug. En periode, hvor bønderne på en række områder slog sig sammen og grundlagde forskellige andelsforetagender, som mange år fremover fik stor økonomisk og erhvervsmæssig betydning. Men adskillige begyndte også individuelt at forbedre driften.

Andelsmejeriet

Stigningen i kreaturholdet mod 1800-tallets slutning ledte naturligt tanken hen på oprettelsen af et mejeri på øen. Herom fortæller Bunde Jens Bundesen i sine optegnelser:

»Det var henved år 1900, at mejeritan-ken begyndte at vågne i et par landmænds hjerner og gårdejer Søren Christensen, Niels Hansen Jepsen og Bunde Jens Bundesen, alle af Juvre, begyndte at søge oplysninger vedrørende mejeribrug, og det var navnlig min fætter Hans Christian Hansen, gård-

Den gamle stubmølle i Tvismark var gennem mere end to hundrede år et kendt vartegn og sømærke. Møllens nøjagtige alder vides ikke, men i tømmeret var indhugget årstallet 1740. Den ejedes fra 1880-1905 af Christian Møller, herefter af Martin Lambertsen, der i 1932 lod møllen nedtage på grund af dens forfald.

ejer af Harris, der var formand for Bredebro Mejeri, han støttede os i tanken.

Et års tid efter var nogle mænd fra Juvreovre på nabøen Mandø for at besøge venner og bekendte og se forholdene derovre. De erfarede, at Mandøboerne havde et til forholdene passende mejeri, som de var meget tilfredse med og glade for, da det gik godt og bragte dem fordel. Begeistret over, hvad de havde hørt og set på Mandø, kom de hjem og sagde, nu skal også vi på Rømhø have et mejeri, for når det kan gåovre på Mandø, må det også kunne gå her« (BJB II B s. 61-62).

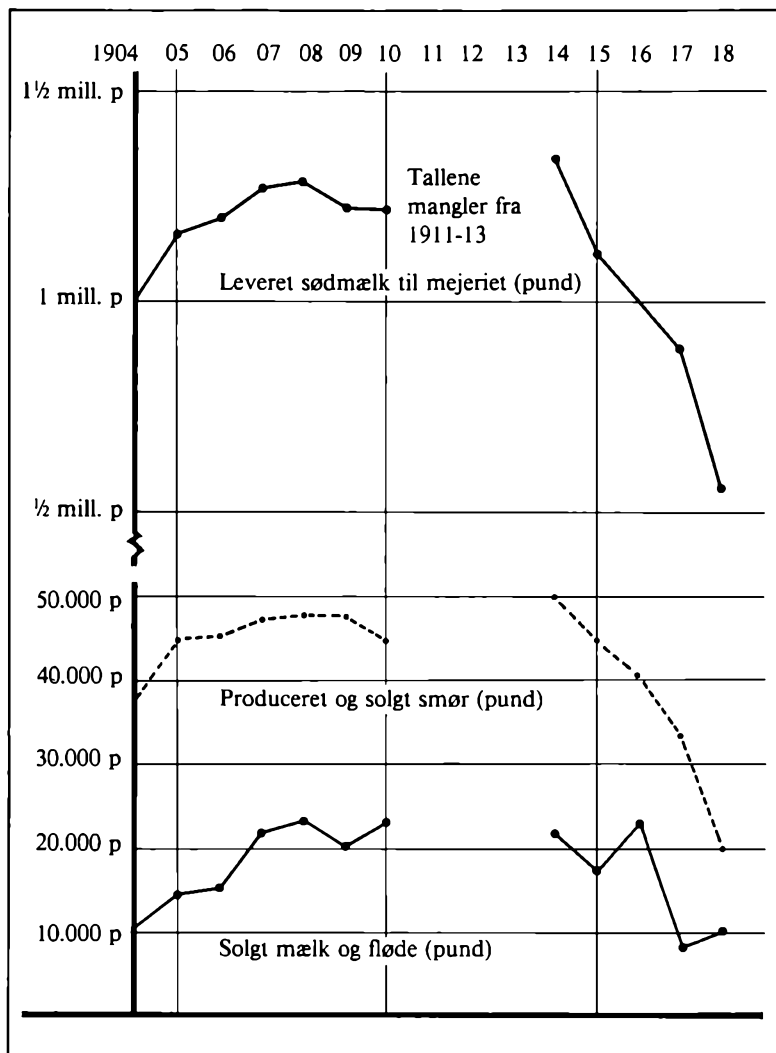
Der var delte meninger om sagen, bl.a. tilbød en mand udenfor øen at opføre mejeriet for egen regning, mod at rømhøboerne de næste ti år forpligtede sig til at levere ham deres mælk. Men tanken om at bygge deres eget mejeri vandt størst tilslutning. Der blev indkaldt til et fællesmøde i Toftum skole, hvor man enedes om planen for mejeriet. Desuden valgtes yderligere to repræsentanter til bestyrelsen, gårdejer Hans Nielsen, Toftum og gårdejer Marius Bundesen, Tvismark. Bunde Jens Bundesen blev mejeriets første formand.

I mellemtiden var Sønderlandets landbrugere blevet gjort bekendt med mejeriplanen af Bundesen, gennem hans kollega kommuneforstander Anders Thye, Vestergård: »... for hvis landmændene på Sønderlandet var medinteresserede i planen, skulle mejeriet bygges lidt mere sydlig end påtænkt. Thyess svar lød kort og godt: Vi har ingen interesse i eders mejeri« (BJB II B s. 63).

Senere kom Thye dog til at sidde i mejeriets tilsynsråd sammen med Cornelius Hansen, Bolilmark og N. L. Schmidt, Sønder Tvismark. Der blev købt en passende byggegrund mellem Toftum og Bolilmark af Grejs Nielsen for 75 Mark og boret efter vand, som måtte hentes 42 meter nede.

Byggeriet blev påbegyndt og stod klar til ibrugtagning den 21. juli 1903, med mejerist Bønning som den første bestyrer. Hans Enemark fra Døstrup havde forestået opførelsen, der med maskiner og øvrigt inventar ialt kostede 23.000 Mark. Mejeristens løn var 1087 Mark, formandens løn 300 Mark det første år.

Der var ved starten tilmeldt 300 køer, og det første år leveredes 325.000 pund mælk,

Grafisk oversigt over leveret mælk til Rømø Andelsmejeri fra 1904-1918 – årene 1911-13 mangler. Kurverne afspejler tydeligt husdyrbrugets stigende økonomiske betydning i begyndelsen af 1900-tallet. Ligeledes ses klart den tilsvarende økonomiske nedgangsperiode under Den første Verdenskrig. Kilde: Mejeriets driftsregnskaber.

hvilket indbragte 13.285 Mark. Herefter steg mælkeleverancen og den samlede produktion af mælk, fløde og smør jævnt indtil 1915, hvor verdenskrigen begyndte at påvirke landbrugsproduktionen. Det blev særdeles mærkbart for øens kreaturbestand, og forholdet afspejler sig tydeligt i mejeriets leveringsregnskaber fra dette krigsår, hvor tallene og hermed indtægterne var for stærkt nedadgående.

Efter at have skiftet mejeribestyrer et par gange antog man en af øens egne som bestyrer, Andreas Jessen. Han beholdt denne post de næste 41 år – til 1951.

Første år blev mælkekørsel til mejeriet betalt med 650 Mark for turen i Juvre og Toftum, 400 Mark for turen syd for mejeriet. Da mejeriet nu havde vist sin levedygtighed, kom der henvendelser fra landmænd i Kirkeby om optagelse som andelshavere; senere også fra det resterende Sønderland, men det blev afslået. Der blev dog bevilliget 1000 Mark til kørsel af mælk fra Sønderland, der til gengæld måtte garantere en daglig levering af 1.000 pund mælk. Da der imidlertid kun blev leveret 200.000 pund mælk det første år, meldte Sønderlandet fra. Mange af disse leverandører an-

skaffede sig herefter en huscentrifuge og gik over til opdræt af svin og kalve med mælk. Enkelte optog dog senere leverance af mælk til mejeriet igen.

Sønderlands manglende tilslutning til Andelsmejeriet Rømø viser klart Nørrelands overlegenhed i økonomisk og driftsmæssig henseende overfor de mange små kådnersteder. Desuden kom den fysiske afstand fra Sønderland til mejeriet i Bolilmark til at spille en væsentlig rolle for mælketransporten.

Sparekassen

De økonomiske og driftsmæssige fremskridt havde ikke blot givet sig udslag i opførelsen af andelsmejeriet; året efter gik nogle af »øens mest forudseende landmænd« sammen om oprettelse af en spare-

kasse. Følgende myte fortælles om baggrunden: »Bunde Jens Bundesen var som ung landmand med til at købe en eng i Juvre, men kunne ikke få købet finansieret på nogen måde. Så blev engen købt af en skipper, som kom hjem til øen, for han havde jo penge. Det var bl.a. det, som gav stødet til oprettelsen af den nuværende Andelskasse, hvor Bundesen var foregangsmand« fortæller en af andelshaverne.

Om sparekassens oprettelse (29.10.1904) beretter Bundesen selv: »En dag i 1904 havde jeg mine kommunerepræsentanter sammen i mit hjem til et møde, her enedes vi bl.a. om at gøre et forsøg, om det kunne være muligt at få oprettet en sparekasse på vor ø, da en sådan var hårdt tiltrængt. Jeg indbød til et møde i Toftum skole og dette resulterede deri, at vi blev 20 interessenter

Kontrakt mellem Hustru H. J. Petersen
- Randerup og Købmanden for Rømø Mejeri
den 31. Jan. 1908. til 31. Januar 1908.
Mellem Hustru H. J. Petersen og Købmanden
for Rømø Mejeri afsluttet idag følgende Overens-
komst. Købmanden overtager til H. J. Petersen
alt Smør fra Rømø Mejeri, med undtagelse af alt
som bruges her paa Rømø Løkke indbefattet og
forpligtet H. J. Petersen sig til at betale det til Rømø
Løkke Smør med en Pris af 2 1/2 Kr. under Havnby
Hjorte ligesom Kjøring, godkønde Mejeriets Vogn
og med ugentlig Aflevering, Mejeriet forpligtet sig
til at betale til H. J. Petersen smør, Løkke Smør
En Gang ligesom til det Forbehold ved Havnby
og ligger gøre 1/2 Kr. Overvoget paa hver 1/2 Tinde
Denne Overenskomst er afsluttet og kenderne
af kontracten
Kontroversen fra Rømø den 31. Januar 1908
H. J. Petersen
Jens Bunde Jensen
H. J. Petersen
Carl Müller
C. Hansen

Kontrakt mellem andelsmejeriet og købmand H. J. Petersen, Randerup, der de første år aftog mejeriets produktion af smør - øens eget forbrug undtaget. Smørret blev én gang ugentligt fragtet ned til færgébåden ved Havneby og herfra sejlet over til fastlandet.

med lærer Jensen som protokolfører, medens jeg blev formand. Vi skrev til et bankfirma i Kiel om hjælp og råd, det sendte os en mand over til os, og på et møde i Toftum skole var han os behjælpelig ved vores statutter, og navnet den fik blev »Spaar und Darlehnskasse mit beschränkter Haftpflicht in Juvre«. Der var stadig flere, der begærede at blive optaget som medlem, og snart var vi 50 interessenter, og vores kasse arbejdede roligt og støt fremover, til gavn for befolkningen« (BJB II B s. 72-73).

Den første bestyrelse kom til at bestå af Bunde Jens Bundesen som formand, lærer Chr. Jensen regnskabsfører og Marius Bundesen som bestyrelsesmedlem. Hertil kom et tilsynsråd på tre: Jes Jessen, Juvre, Carl M. Møller, Tvismark, og Chr. Petersen, Toftum. Sparekassen havde de første år til

Rejsegilde på smedjen i Kongsmark år 1900. Modeforskellen i kvindernes påklædning er iøjnefaldende og afspejler de sociale samfundslag. Kvinderne til højre – hvoraf en enkelt i Rømø-dragt – er koner til kådnerne og håndværkere. De mere »urbant klædte« hattebærende kvinder og adskillige af børnene, er familie til søfarende. Hvert år, når de rejste deres mænd i møde i de store havnebyer, var det skik at de vendte hjem med nye hatte og tøj.

huse i Toftum skole, hvor der var åbent én kontordag om ugen. I 1911 blev den flyttet til lærerboligen i Kongsmark og i 1920 indrettedes sparekassen i Carl Møllers ejendom i Tvismark.

De, der oprettede sparekassen, hæftede personligt og solidarisk for kassens forpligtelser; bestyrelsen måtte de første år arbejde under små kår. Man var bemyndiget til at modtage indskud på op til 30.000

Mark – i nødstilfælde 50.000 Mark. Desuden måtte samme beløb udlånes og man var berettiget til at optage en kassekredit hos bankforbindelser på ialt 20.000 Mark.

Indtil 1919 hæftede garantierne med hele deres formue, men herefter ændredes hæftelsen til kun at omfatte den indbetalte andel og garantikapital.

Efter verdenskrigens afslutning blev forbindelsen til »Genossenschaftsverband« i Kiel hævet og den 9. april 1921 ændredes navnet til »Rømø spare- og lånekasse i F.m.b.h.«, hvor hvert medlem hæftede for 500 kr. Senere skiftede den atter navn til »Rømø Andelskasse«; den har i dag til huse i en selvstændig bygning i Kongsmark.

Driftsudvidelser og opdyrkningsforsøg

Sammenligner man det gamle tyske 4 cm kort fra 1879 med det målebordskort (1:20.000), som geografen E. Moritz nytegnede og udgav i 1908 (kortet er bilag til bogen), er det iøjnefaldende hvor lidt nyopdyrkning der havde fundet sted i den ca. 30 årige mellemliggende periode. Kun ganske

enkelte af de gamle agermarker var blevet udvidet lidt, ligesom der hist og her var kommet nyopdyrkede lodder til ude i heden. Men det var alt og gjaldt over hele øen.

Forholdet understreger endnu en gang kvægbrugets overordnede betydning i forhold til agerbruget, selv om der også på dette område blev tilstræbt forbedringer. Lad os se på nogle af de opdyrkningsforsøg, som blev foretaget på Nørreland i årene forud for Den første Verdenskrig, og hvorom bl.a. Bunde Jens Bundesen fortæller:

»Mit kontorarbejde udvidede sig mere og mere, så jeg havde nok at tage vare på såvel inde som ude på marken, og da vores kreaturbesætning stadig forøgedes, manglede vi mere og mere eng og købte en skifteeng af Jes Jessen i Juvre for 2.600 Mark og en fra Anders Jensens for 2.120 Mark; de var begge på 2,20 hektar, desuden købte

Den gamle smedje i Kongsmark fotograferet i 1930'erne med smeden, Antoni Jørgensen, foran. Smedjen blev nedbrudt i 1965.

vi en strandparcel på 6 ha af Chr. Møller i Tvismark, en Bolilmark-strand for 1.400 Mark, af denne lagde jeg straks 3 tønder land fra øst under plov og tilsæede den med havre og resultatet blev 9 læs gode havre. Nu havde vi græsarealer og eng nok så vi kunne lade besætningen vokse.

I mellemtiden havde vi fået os en hest mere og af vores lade taget 4 fag og indrettet der en stald, der gav plads til 13 stykker hornkvæg. Da der dog blev givet os en lejlighed, købte vi strandstykket af Jes Jessen.

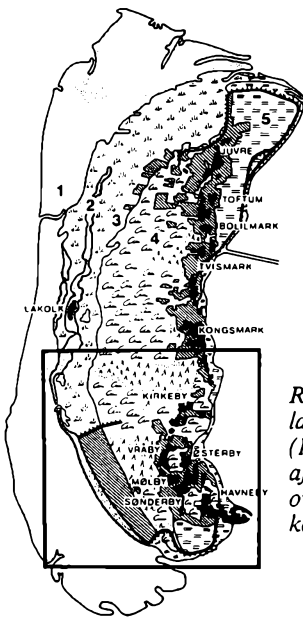
Den var ca. 20 ha og prisen var 4.000 Mark, som vi lånte ved Höfebanken i Kiel til en rimelig rente. Af nævnte købte strandparcel, der udenfor klitterne tildels var bevoget med lyng, lagde vi de øverste 4 tønder land under plov, idet den blev reolpløjet. Thue Thuesen af Toftum, der havde to kraftige kørestude, pløjede den øverste fure, da der fandtes mange kraftige lyng- og vierødder, medens jeg tog den anden fure med hesten.

Jeg havde god forbindelse med land-

Kirkeby kommune 1908 efter E. Moritz' kort 1:20.000 (nedfotograferet) over Rømø (bilag til bogen).

Langs østkysten findes små striber af forlandsmarsk; på sydspidsen et større marskområde. Vestkysten optages af det brede sandmarsk-bælte »stranden« – der yderst afgrænses af det ca. 3 km lange »Sandflugtsdige« udenfor hvilket Havsand breder sig.

Af den gamle centrale ø-kærne med klitrækken i vest henligger det nordlige som en afvekslende klit-hede-slade. Syd på tegner sig et uregelmæssigt mønster med opdyrkede marker primært koncentreret omkring de mange spredte bebyggelser domineret af kådnersteder, utallige små oprindelige skipperhuse men kun få gårde. Størst bebyggelseskoncentration finder vi ved Havneby, det gamle særgested.

Rømø
landskabszoner
(1986) med markering
af det udsnit kortet
over Kirkeby
kommune dækker.

brugskammeret i Kiel og hvert andet år kom Dr. Tancre herud til mig og gav mig vejledning i opdyrking af nyttekultur hvortil han stillede en del Thomasmehl og Svovlsur til gratis brug. Ligeledes havde jeg forbindelse med Kalisyndikatet i Kiel og derfra kom ligeledes en herre ved navn Sondermann hvert år til mig, og på vores marktur forklarede han mig mange ting angående jordens pleje og han bevilligede og tilsendte mig den nødvendige kalkgødning så den nye indhegnede fenne var en for-

søgsmark, der tilsædes med havre der groede godt så vi om efteråret høstede og bjergede 12 læs havre hjem, et storartet resultat. Jeg beholdt denne fenne under plov i 4 år og havde hvert år en god avl.

Flere landmænd begærede forsøg, jeg opmålte stykket og indberettede forholdene til Landbrugskammeret og Kalisyndikatet i Kiel, der altid så velvillig på ønskerne, hvad enten det var om gødning til 1, 2 eller 3 tønder land, sendte det gratis til forsøgene af hvilke jeg kunne have mange, jeg skulle blot våge over forsøgene og indberette tærskeresultaterne, derved høstede jeg en del erfaring og havde megen glæde deraf og høstede den erfaring, at det i det lange løb dog ikke kunne klare sig med kunstgødning ude i strandengene, men at staldgødning var nødvendig, men samtidig erfarede jeg også, at det ikke var rådeligt at pløje for langt ud, da en stormflod i sommerens løb kunne ødelægge hele afgrøden. Denne bitre erfaring måtte gårdejer Søren Christensen og mig begge høste en sommer.

Opdyrkingen af de i strandengene liggende arealer kan ikke lade sig udføre, uden alt for stor risiko og bekostning og får henligge til græsning af kreaturer indtil et stykke havdige bliver bygget ude mod vest« (BJB II A s. 75-77).

Bundesens opdyrkningsforsøg er et blandt mange eksempler på, hvorledes øens landbrugere tog kampen op mod naturkræfterne for om muligt at fravriste den karrige sandjord et bedre udbytte. På trods af et betydeligt forsøgsarbejde og langt bedre driftsmæssige forudsætninger end tidligere – dybdepløjning, kunstgødning samt landbrugsfaglig oplysning m.v. – måtte forsøgene opgives. Bundesen havde ret i sine høstede erfaringer: »Et stykke havdige« måtte blive forudsætningerne for at strandengene kunne blive flodfri og inddrages til mere permanent og udbytterig dyrkning. Forhold, som siden blev realiseret, blot ikke på Nørreland men Sønderlands strandenge.

Sandflugtsdiget

Frem til omkring 1850 var Havsand adskilt fra den gamle veststrand ved et fladt vandløb. Denne *pril*, den såkaldte Havsandlå – tidligere Blådyb – var efterhånden blevet opfyldt med flyvesand, der blæste ind vestfra. Sandflugten fortsatte imidlertid mod øst ind over øen og tildækkede strandene vest og nordvest for Sønderby med et tykt sandlag. I begyndelsen af 1850'erne var de pågældende arealer derfor nærmest blevet værdiløse for lodsejerne.

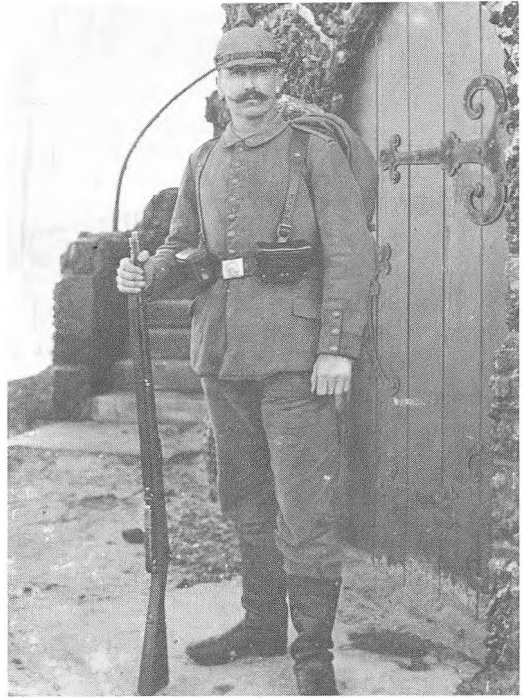
»For at komme sandflugten til livs blev en række pæle i 1866 nedgravet langs den tilsandede Havsandlå; en stormflod bortskyllede imidlertid disse pæle. I det følgende år opførte man i en afstand af 2 meter bag hverandre 2 ligeløbende skytsværn (risgårde), bestående af 1½ meter høje pæle, som foroven og -neden blev sammenholdt med lægter; til disse lægter blev der fastgjort kvas indtil 2 meters højde. Der opstod altså en slags allé, som i løbet af kort tid fyldtes med sand.

I sandet anbragtes halmvisker, som opfangede nyt materiale. Ved plantning af »klittag« (hjelme) blev skytsværnet højere og bredere, så volden efterhånden nåede det nuværende udseende« (P. Petersens optegnelser).

Bag dette sandflugtsdige på 3600 m – som i dag er 50 m bredt og 6-7 m højt – strakte sig henved 350 ha strandeng, som nu henlå i nogenlunde sikkerhed, dog åben mod nord og syd og således stadig udsat for årlig stormflod og oversvømmelse. Efterhånden blev der gravet grøfter og afvandskanaler for at tørlægge engene, men egentlige forsøg på opdyrkning var på det tidspunkt slet ikke på tale. Det blev først aktuelt langt senere.

To på hinanden følgende voldsomme stormfloder i 1909 og 1911 forrettede store skader på øen. Herefter samledes beboerne på Sønderland og enedes om bygning af et nyt havdige mod syd-sydvest ved Havneby.

Diget blev opført i 1912 på en strækning

Jens Chr. Knudsen, Kongsmark som præsisoldat på vagttjeneste ved Hörnum på Sild, hvor han lå ved »Landstürmer d. Inselwache Sylt. 1. Komp.« 1915-17.

af 1700 m og fik en højde på 4 m over daglig vande. Opførelsen kostede 60.000 Mark. Men diget var utilstrækkeligt, og allerede i 1916 blev det gennembrudt ved en stormflod, hvorved et inddiget areal på ca. 150 ha blev oversvømmet.

Verdenskrigen satte imidlertid en stopper for al fremskridt på den lille vadehavsø, som lå i periferien af det tyske rige. Det sønderbrudte dige lå derfor til efter Genforeningen, hvor nye og mere sikre diger skabte muligheder for betydelig større udnyttelse af Sønderlandets agerbrugsjord. Det betød en væsentlig forbedring af landbrugets økonomiske og driftsmæssige muligheder.

Landbruget under Den første Verdenskrig
De begyndende driftsmæssige fremskridt

indenfor landbruget efter 1900 bevirkede sammen med gunstige ydre konjunkturer et økonomisk og socialt opsving for øens landbrug. Vækstbetingelserne i denne opgangsperiode standsede dog brat midt på sommeren 1914: »... den 2. august brød krigen ud. Den 23. marts 1915 blev jeg indkaldt og kom til Sild, hvor jeg var til den 20. januar 1918 altså 3 år mindre 2 måneder. Hans var hjemme i de år, og vi blev ved med at holde den samme besætning« – Sådan skriver Jens Chr. Knudsen som en kort kommentar i sin dagbog, der lige som så meget andet måtte afbrydes ved krigsudbruddet, da han i lighed med adskillige fra øen måtte trække i den præjssiske uniform og overlade landbrugsdriften og øvrige gøremål til kone og børn.

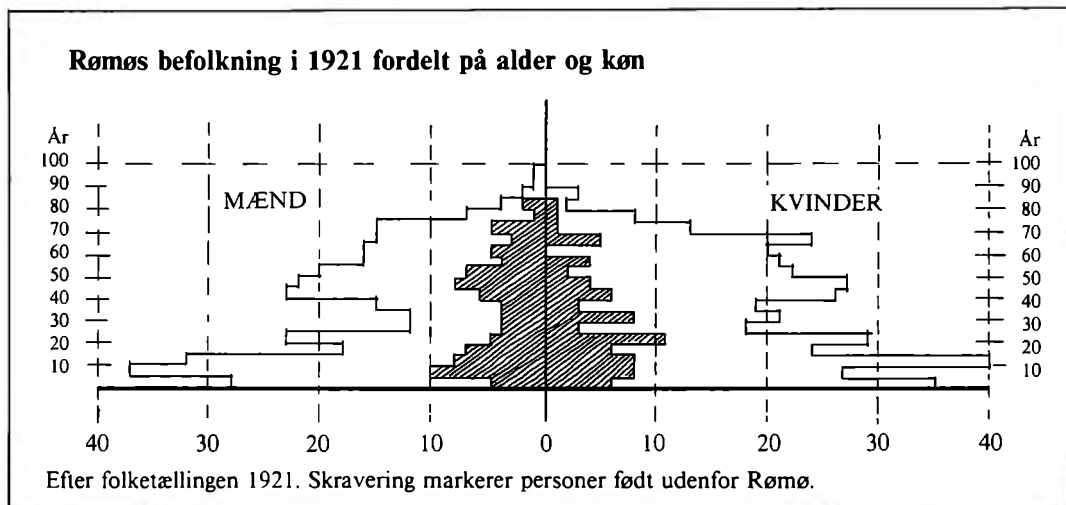
»Jeg kan huske den 1. august 1914« – fortæller sønnen Hans Poulsen Knudsen – »da jeg kom fra Juvre af. Jeg havde været henne og vende hø på noget der hed Rugblokkene; far og mor var ved at meje noget rugovre i marken. Så kom der en løbende, han råbte: »Jens Christian, du skal stræv og

En af Sønderlands mange enkekoner fotograferet i hendes karakteristiske »Rømø-stue« med træ panelvæg – to indbyggede skabsalkover og et lille skab. På bordet fotografi af den afdøde mand – måske omkommet på havet eller faldet i verdenskrigen?

komme, for du skal til Lakolk, du skal køre folk til Havneby«. Det var tyskere, der boede derude på Lakolk, nærmest officerer, de skulle møde straks. Far har fortalt, at det gik lystigt til, inden de skulle sejle. De drak champagne; »for det var jo kun 14 dage, så var de i Paris« – men det gik helt anderledes«.

I første omgang blev Hans Poulsen Knudsen fritaget på session, men blev senere indkaldt den 10. september 1917: »... og så sad mor hjemme alene, det var ikke godt. Mor havde en dreng (til hjælp) som tjente på gården. Hun klarede det helt godt i grunden, men nu var der ikke længere indtægter fra bierhvervene, kun lidt besætning.

Rømøs befolkning i 1921 fordelt på alder og køn

Fra 1915 da far blev soldat og til 1917, da klarede jeg det med kørslen – med lyng, tørv og hvad der ellers var. Desuden arbejdet for kådnerstederne med pløjning, harvning og det hele. Om vinteren måtte jeg og en gammel karl tærseke med plejl».

Forholdene var små i de fleste hjem også på de større gårde, selv om ingen direkte sultede. Men mange var tvunget til at have tyske soldater indkvarteret og på kost, hvilket var en ekstra økonomisk belastning. Hertil kom, at man med mellemrum skulle aflevere kreaturer og landbrugsprodukter til militæret. For disse afleveringer fik man ikke fuld erstatning i forhold til gældende dagspris.

Under hele verdenskrigen gik landbruget derfor stærkt tilbage. Produktionen aftog, hvilket bl.a. fremgår af regnskaberne fra andelsmejeriet. Det kneb endvidere med at skaffe forskellige varer, bl.a. kunstgødning, selv om man kun anvendte meget lidt. Alle steder var mandfolkene borte, de var i krig; ialt 93 fra øen var indkaldt og af disse faldt de 11. Desuden var 13 søfolk interneteret i fremmede lande – i Rusland, England, Frankrig, Spanien og Brasilien: »Det var drenge, gamle folk og kvindfolk der skulle klare alt«.

Da verdenskrigen sluttede og mændene

Ved folketællingen i 1921 udgjorde Rømøs befolkning 699 indbyggere, hvoraf de 24% (det skraverede felt) var født udenfor øen og således tilflyttere. Masseudvandringen før Genforeningen omfattede primært unge familier og søfolk. Hermed opstod det fødselsunderskud, der senere satte sig varige spor i befolkningspyramiden som en markant indsnævring for begge køns vedkommende i aldersgrupperne 25-40 år.

kom hjem var jorden udpint og i dårlig stand. Hverken redskaber eller bygninger var blevet fornyet eller vedligeholdt, og overalt var besætningerne reduceret. På adskillige ejendomme var landbrugsarealerne indskrænket. Jord var blevet bortsolgt så familien kunne få det nødvendige til livets opretholdelse.

Befolkningsforhold omkring Genforeningen

Ved Genforeningen havde Rømøs befolkning nået sit hidtil laveste indbyggertal – 699 iflg. 1921-folketællingen. Samtidig var befolkningens sammensætning forholdsvis ujævn, hvad angår fordelingen på alder og køn, idet kvinderne var i overtal. Men et væsentligere og mere markant træk ved befolkningspyramiden var den store mangel på unge i alderen 15-40 år, hvilket bevirkede en indsnævring midt på »pyramiden«.

Årsagen til denne »ungdoms-udeblivelse« var en direkte følge af det fødselsunderskud, der opstod fra 1870'erne og frem til omkr. 1905. I denne periode foregik en massiv udvandring overalt i Sønderjylland, navnlig i årene 1880-1900; således også fra Rømø.

Som andre nordslesvigere kunne rømøboerne selv vælge, om de ville have præjsisk statsborgerskab eller »vedblive med at være danske« – blive *optanter*, hvorved de slap for den lange, strenge præjsiske militærtjeneste. Men samtidigt afskar de sig fra deres borgerlige rettigheder, og optanterne stod i retslig henseende særdeles dårligt. Blot den mindste mishagsytring mod det præjsiske regime eller tilkendegivelse af sin danskhed førte som regel uden yderligere formaliteter til øjeblikkelig udvisning af landsdelen.

For at bevare sine borgerlige rettigheder – herunder ejendomsretten – valgte hovedparten i lighed med landsdelens øvrige sønderjyder trods alt at underkaste sig frem-

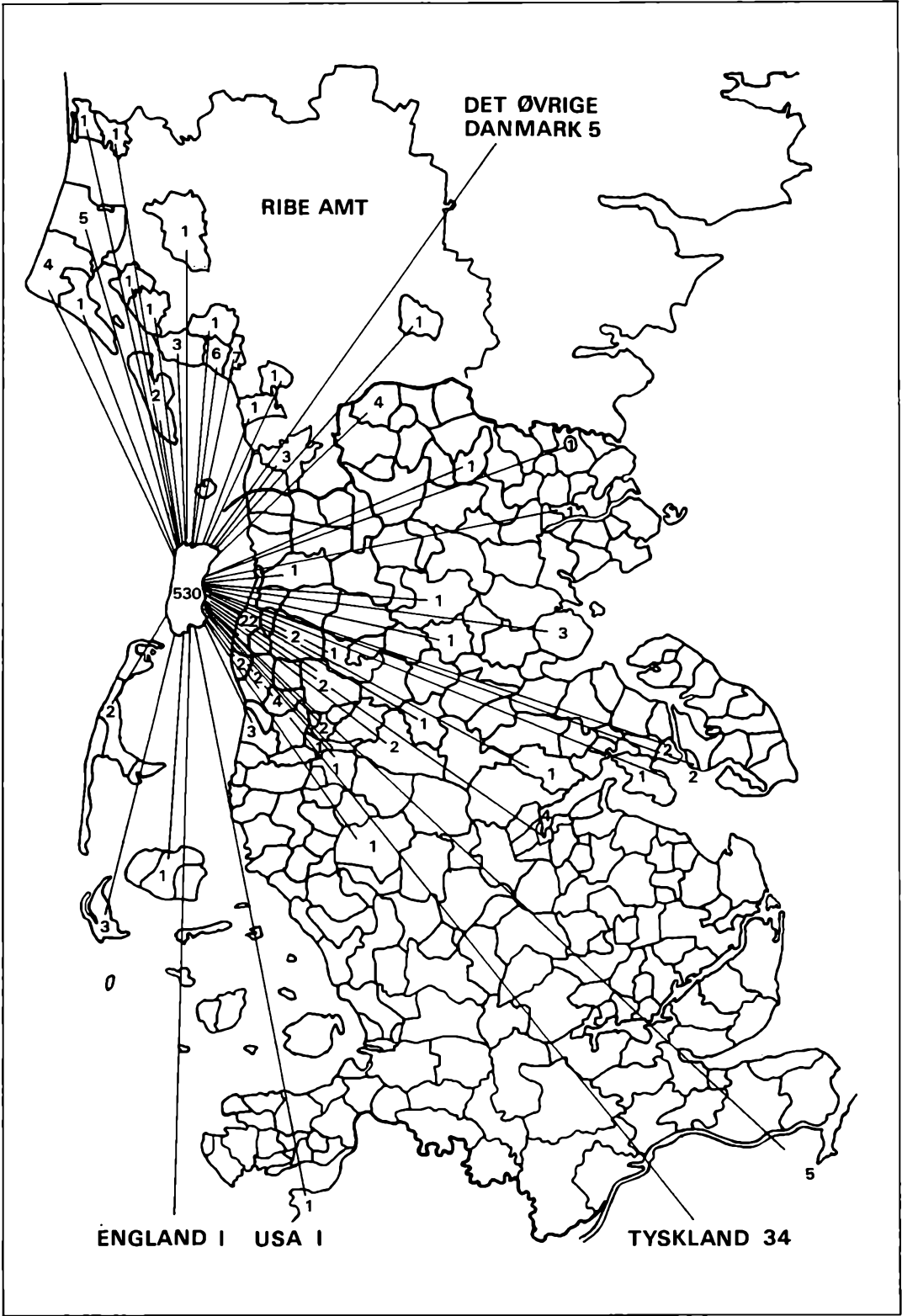
medherredømmet med dets mangfoldige uhyrligheder.

Fra forskellig side er det blevet påpeget, at der fandt en vis fortyskning sted i tiden under fremmedherredømmet, specielt under henvisning til stemmeafgivningen under Rigsdagsvalgene på Rømø, 1867-1919 (jvf. H. E. Sørensen 1982:156).

At danskheden var i tilbagegang skyldtes i flg. Thade Petersen bl.a. anlæggelsen af badestedet Lakolk, der tiltrak en del tysk personale; endvidere frafald blandt øens hjemlige befolkning: »Frafaldet skyldtes vel dels hensynet til fortjeneste ved det af tyskerne ledede bad, dels at unge søfolk ved at sejle under tysk flag og færdes mest blandt tyskere har fået tyske sympatier, el-

Den sydlige blokhushus-gruppe ved Lakolk omkr. 1900. Bag oprettelsen af foretaget »Nordseebad Lakolk auf Röm, G.m.b.H.« i 1898 stod pastor Jacobsen, Skærbæk. Det var starten til Røms turisme, der dog først rigtigt fik sit gennembrud da dæmningen kom og siden udviklede sig til den helt store sommerhusbebyggelse og et sandt »turist-Mekka«.

Familiesammenkomst i 1920'erne ved et af de gamle sommerhuse (»Blokhus«) på Lakolk. I dag er der kun bevaret enkelte af disse huse fra den første epoke af Rømøs turisttid.

Kortet viser fødesogn for de 24% af Rømøs befolkning som iflg. 1921-folketællingen var født udenfor øen. Hovedparten (19%) kom fra sogne indenfor det gamle Hertugdømme Slesvig, medens de øvrige (5%) hovedsagelig kom fra Tyskland.

Rekrutteringen fra vestkystsognene i Ribe Amt udgør eksempler på nogle af de mange »Jyllandskarle«, og »midsommerpiger« der med tiden indvandrede til Rømø. De kom først til øen som sæsonarbejdere, siden giftede mange sig ind på gårdene.

ler at forfængelige, lidet grundfæstede sjæle under militærtjenesten har ladet sig blænde af det tyske riges magt og glans« (T. Petersen 1906:96).

Det omfang fortyskningen fik forklarer Thade Petersen i øvrigt med, »at Rømø har ligget så langt udenfor alt, hvad der ellers har rørt sig i Nordslesvig. Den er så godt som helt uberørt af nationalt røre i dybere

forstand for ikke at tale om påvirkningen af dansk åndsliv«.

Sagt med andre ord: *De folkelige bevægelser* nationale foreninger, der netop på det tidspunkt blomstrede overalt i Danmark og Nordslesvig, trods stærk præjssisk modstand, fik aldrig lov til at slå rødder på Rømø. De unge, der drog på danske ungdoms-, landbrugs- og højskoler, var trods alt de færreste. Det foregik primært efter 1912, og da var danskheden atter for opadgående på den lille vadehavsvø.

Men også indvandringen – eller den tidligere omtalte *befolkningskompensation* fra fastlandet – træder tydeligt frem på baggrund af folketællingen. Denne tilgang er anskueliggjort ved befolkningspyramidens skraverede midterfelt, der viser, at 24% af befolkningen var født udenfor øen. Heraf var 19% født i hertugdømmet Slesvig og øvrige danske sogne; de resterende 5% var næsten udelukkende født indenfor det tyske rige.

Endelig kan man ud fra tællingslisterne danne sig et billede af hvilke sogne langs

vestkysten indvanderne rekrutteredes fra. De fleste kom fra sogne omkring Ho Bugt og Esbjerg. Ligeledes indvandrede mange fra de tilgrænsende sogne på fastlandet ud for Rømø; især kom mange fra Ballum.

Men der var også adskillige, som rejste tilbage til fastlandet og Danmark, navnlig da verdenskrigen kom. Mellem udvanderne var således en familie med 8 sønner og 1 datter. Moderen var en Rømø-pige, som havde giftet sig med en Jyllands-karl og de fik en gård på øen omkring 1870. Men under »Køllerpolitikken« kunne manden ikke længere udholde at bo under det præjsiske herredømme. De købte så en gård på mandens hjemegn ved Varde.

Som overalt i Sønderjylland kom de,

Til afstemningsdagen den 10. februar 1920 havde lærer N. C. Nissen skrevet en sang hvor et af versene lød:

*»Der kommer en trofast kvinde
med otte sønner i rad
de deres plads vil finde
de følges nu alle ad«.*

Billedet viser den »trofaste« Rømø-kvinde – Midde Andersen Jensen – med de syv af sønnerne fotograferet i forbindelse med afstemningen.

der var født i landsdelen, hjem og stemte ved Genforeningen. På afstemningsdagen vendte også moderen med sine 8 sønner tilbage til Rømø og stemte dansk.

5. Fra genforeningstiden til isolationen brydes omkring 1950

I perioden fra århundredskiftet til Genforeningen i 1920 var der foruden en mærkbar befolkningstilbagegang sket en begyndende forandring i øens erhvervsmønster omend i det små. Søfarten var aftaget så meget, at kun 5% af befolkningen levede af dette øens gamle hovederhverv. Handel, transport og i nogen grad også håndværk beskæftigede lidt flere (ca. 11%). Ligeledes var der sket en mindre stigning i antallet af forskellige liberale erhverv og staben af tjenestemænd var øget lidt. Landbruget var dog øens dominerende erhverv med knap $\frac{3}{4}$ beskæftigede af den samlede befolkning, herunder en ikke ubetydelig del som landarbejdere og tyende. I 1923 var der således registreret ialt 159 landbrugsejendomme.

Ved siden af ovennævnte hovedopdeling skal så lægges rækken af førømtalte bierhverv, som jeg nærmere vil omtale i det følgende kapitel.

Inddigningen

Straks efter Genforeningen blev der fra forskellig side taget initiativ til omfattende anlægsarbejder på Rømø, først og fremmest beplantning og digebygning. Det indebar betydelige fremskridt for øens befolkning og landbruget; samtidig bevirkede det markante ændringer i det bestående kulturlandskab.

Klitvæsenet opkøbte henved 500 ha hede og klitter, som blev beplantet med fyrretræer; et led i bestræbelserne på at »dæmpe« sandflugten på de store uopdyrkede arealer midt på øen.

Formålet med digebygningen var at sikre øens frugtbare marskenge mod stormflod og oversvømmelse og skabe mulighed for opdyrkning især af Sønderlandets strandenge.

Der er tale om tre digesystemer på Rømø: Havnebydiget og Kirkebydiget – begge forbundet med Sandflugtsdiget – under Sønderlands digelag; Juvrediget under Nørrelands digelag – hver med en såkaldt *dige-greve* som formand for digelaget.

I løbet af sommeren 1922 foretog Hedeselskabet omfattende undersøgelser på øen bestående af nivellementer langs de påtænkte digelinjer og afvandingskanaler samt fladenivellement og jordbundsundersøgelser. Nivellementerne havde som udgangspunkt det præjssiske normalnul, der ligger ca. 24 cm over dansk normalnul – DNN. Hedeselskabet udarbejdede herefter inddigningsprojekter for henholdsvis øens nordlige og sydlige del. Forarbejdet til de to projekter forløb parallelt indtil lovvedtagelsen i 1924. Samtidig med, at regeringen viste sig positiv overfor projektet, nedsattes en kommission, der allerede i efteråret 1923 fremkom med en betænkning. Den 14. december samme år fremsatte ministeren for offentlige arbejder, M.A.N. Slebsager: »Forslag til lov om forhøjelse af diget på Manø og anlæg af havdiger på Rømø samt fra Store Darum til Tjæreborg bakker«.

Havneby- og Kirkebydiget

Hedeselskabets projekt for inddigningen af den sydvestlige del af Rømø tog udgangspunkt i det eksisterende Sandflugtsdige, der mod nord skulle forbindes med et fløjddige (Kirkebydiget) tværs over strandengene i nordøstlig retning ind mod de højereliggende klitpartier. Desuden mod syd et fløjddige, der skulle støde til Havnebydiget, som samtidig skulle udbedres og forhøjes for ialt 80.000 kr. Istandsættelsen af Havnebydiget var en nødvendig forudsætning for det projekterede digeanlæg, da afvan-

Erhvervsopdelingen på Rømø i 1921

Erhverv:	Antal husstande	i %	
Landbruger	377	53,9	Ialt direkte
Landarbejder/daglejer	82	11,7	beskæftiget ved
Tyende	34	4,9	landbruget
Fisker	6	0,9	70,5%
Håndværker	61	8,7	
Selvstændige	10	1,4	
Søfart	34	4,9	
Handel/transport	15	2,1	
Liberalt erhverv/tjenestemand	44	6,3	
Pensionist/rentier/formue	36	5,2	
Ialt	699	100%	

Rømøs erhvervsfordeling i 1921 fordelt på 10 erhvervsgrupper. Kilde: Folketælling Rømø 1921.

dingen af det inddigede areal skulle foregå gennem en sluse i dette dige.

Det samlede areal, der hermed blev beskyttet mod oversvømmelse og stormflod, udgjorde 390 ha, hvoraf $\frac{1}{3}$ var klægjord med et ca. 20 cm tykt humuslag. Den samlede digelængde var 3,2 km. Kirkebydiget fik en højde af 5,5 m over daglig vande og det sydlige fløjdig ca. 30 cm lavere de steder, hvor det var mindre udsat. Inddigningsprojektet blev forelagt de implicerede lodsejere på et møde i Havneby kro den 4. december 1922 og vedtaget. Et andragende om økonomisk støtte til gennemførelse i samme forhold som ved Vester Vedsted-Søndernæs diget blev straks indsendt til Ministeriet for offentlige Arbejder. Planen tiltrådtes af 35 lodsejere repræsenterende 75% af de interesserede og $\frac{1}{4}$ af det inddigede areal.

Hedeselskabet havde i første omgang beregnet omkostningerne til 190.000 kr., men da det viste sig hensigtsmæssigt for anvendelsen at lave et udløb med en sluse gennem det sydlige fløjdig, forhøjedes omkostningerne til 225.000 kr. eller 576 kr. pr. ha. Heraf skulle staten bære de $\frac{2}{3}$ af beløbet, lodsejerne det resterende sammen med amtet.

Digebygningen på Sønderland blev, efter afholdt licitation, overdraget til entreprenørfirmaet Østergaard og Dalgas, Brande,

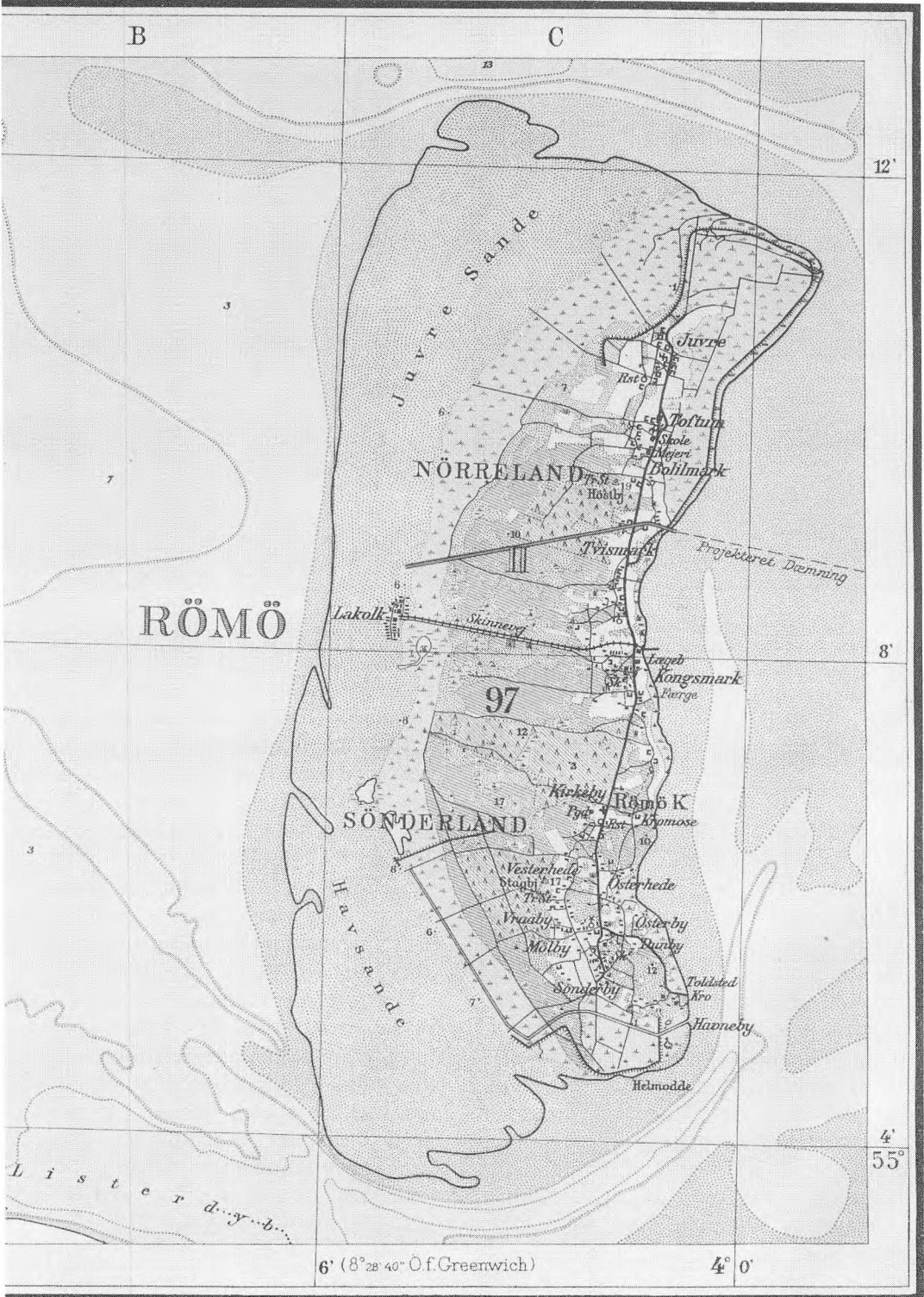
der straks gik i gang og afsluttede arbejdet i løbet af sommeren 1926. Jordfyldet til digerne blev kørt op dels med tipvogn dels trillebør.

Juvrediget

Den 5. december 1922 afholdtes der møde i Toftum skole angående digebyggeriet på Nørreland. Hedeselskabets plan blev forelagt af ingeniørerne Braae og Jacobsen for de indkaldte lodsejere fra Juvre og Kongsmark kommuner: »Omtalte ingeniør Jacobsen havde gjort det forberedende arbejde. Oprindeligt havde han ordre til at planlægge en inddigning omfattende et mindre areal, men ved samtale med beboerne på stedet og ved selvsyn blev han så interesseret, at han udarbejdede yderligere to planer, hvoraf det blev den mest omfattende, der vakte mest interesse og blev ved-

Geodætisk Instituts 1 cm-kort over Rømø fra 1946. GI Copyright. Kortet viser de nyanlagte diger fra 1920'erne - Juvre-, Kirkeby og Havnebydiget som er markeret med »kam«-linje.

Udover det gamle vejnet er også markeret den nye tværgående færdselsvej over øen mellem Lakolk og den projekterede dæmning som åbnedes for trafikken i 1948. Endvidere ses de store plantager, som blev anlagt efter Genforeningen - på Sønderland Vråby og Kirkeby Plantage, på Nørreland området vest for Nr. Tvismark. Af sidstnævnte plantage nedbrændte siden omtrent halvdelen ved en omfattende skovbrand i 1950'erne.

Digekommissionen fotograferet i midten af 1920'erne på en af deres inspektionsture i marken. Det lokale udvalg, der repræsenterede lodsejerne på Nørreland, bestod af grd. Bunde Marius Bundesen, Kongsmark (yderst t.v.), Grd. Bunde Jens Bundesen, Juvre (stående nr. 3 f. v.) – lokaludvalgets formand – samt grd. Christian Petersen, Toftum (siddende yderst t.h.).

taget. Efter den plan skulle diget bygges helt ude på det såkaldte Store Ejland og omfatte al Ejlandet« (B. J. Bundesen 1949:33).

I lighed med Inddigningsplanen for Sønderland skulle lodsejerne og amtet udrede $\frac{1}{3}$ og staten de $\frac{2}{3}$ af anlægsudgifterne. Planen godkendtes med alle stemmer mod én. Et andragende blev omgående udfærdiget, tiltrådt og underskrevet af 66 lodsejere eller 88% af samtlige interesserede repræsenterende 96% af inddigningsarealet. Interessen for sagen må således siges at have været særdeles stor.

Samtidig nedsattes et udvalg, der skulle repræsentere lodsejerne. De valgte blev: Bodser Manø Hansen, Tvismark, Christian Petersen, Toftum, Bunde Marius Petersen, Tvismark samt Bunde Jens Bundesen, Juvre, der blev udvalgets formand.

Juvrediget blev projekteret til 10,2 km's længde. Det udsprang oppe i Rembjergene på Jens Hansen Bleegs parcel og endte i Tvismark. Diget fik en kronekote på 6,00 m langs den såkaldte Redningsvej, 5,60 m mod nord og ca. 5,00 m mod øst. Da øens østkyst på adskillige steder var nedbrudt, blev det endvidere nødvendigt med kystsikring.

Afvandingen af de inddigede arealer foregik ved at vandet ledtes fra uddybede grøfter til landkanalen og herfra gennem afvandingssluser videre ud i havet.

Det samlede inddigede areal udgjorde 624 ha, hvoraf $\frac{2}{3}$ var førsteklases klægjord; den resterende del nærmest byerne bestod af dybmuldede sandjorde, som hørte til øens bedste agerjord. Jordarealerne lå imidlertid så lavt, at inddigning var påkrævet for en mere rationel udnyttelse.

De samlede anlægsudgifter ved Juvredigets opførelse beløb sig til 860.000 kr. eller 1.378 kr. pr. ha, og det var betydeligt højere end gennemsnitsprisen for Sønderland.

Trods den høje udgift pr. arealenhed blev inddigningsprojektet dog anbefalet af

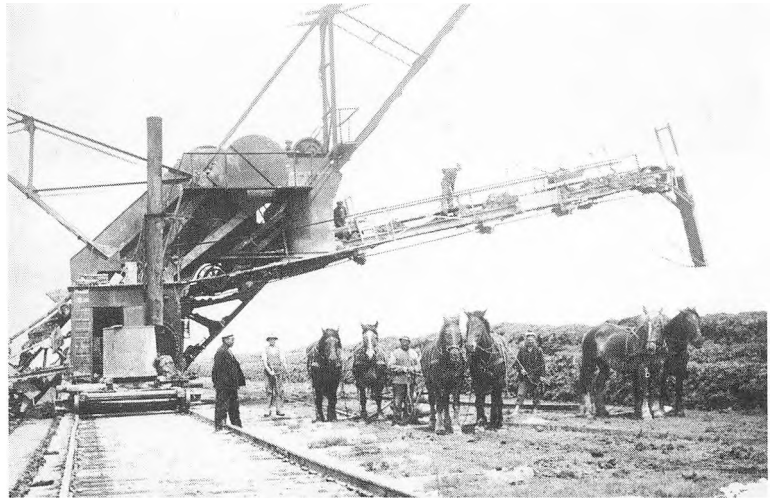
alle implicerede parter; ligeså lovforslaget om økonomisk støtte fra staten, bl.a. ud fra den betragtning, at: »... øens befolkning i det væsentlige er henvist til at ernære sig ved landbrug, og en rationel dyrkning af jorden ikke kan gennemføres under de nuværende forhold« (Betænkningen til lovforslaget 1923:5).

En medvirkende årsag til lovforslagets relativt hurtige og problemfrie gennemførelse skyldtes tillige den stormflodskatastrofe, som indtraf den 30. august samme sommer under opførelsen af Rejsbydiget på fastlandet. Her druknede 19 digearbej-

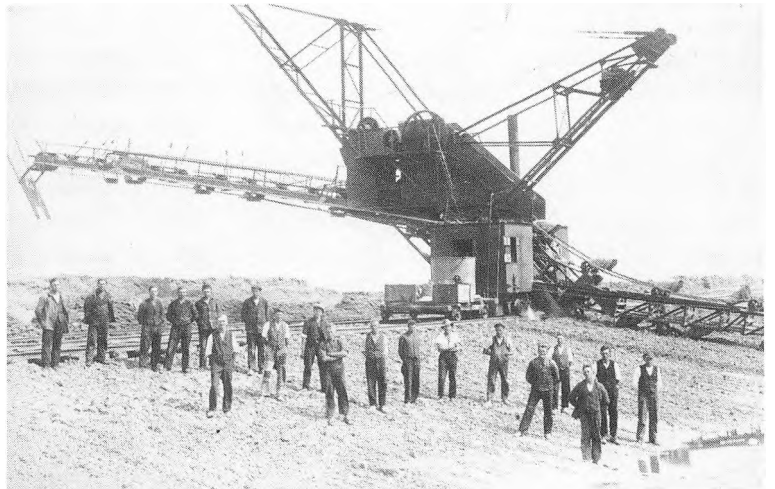
dere. Ulykken blev endnu en påmindelse om befolkningens sikkerhed på vadehavsøerne i forhold til de vældige naturkræfter.

Ved forelæggelsen i Folketinget medgav arbejdsminister Slebsager lovforslaget følgende ord: »Det forekommer mig, at når befolkningen ønsker at vedblive at leve og have sit erhverv der, har staten forpligtelsen til ikke udelukkende at lægge det økonomiske synspunkt til grund, om det nu også kan betale sig eller ikke, men man må af rent nationale grunde yde den støtte i arbejdet på vedblivende at holde disse øer bebygget og muligvis skaffe dem bedre er-

I forbindelse med digebyggeriet fik adskillige foermænd arbejde med deres hestespand i forbindelse med transport og navnlig flytning af gravemateriellet.

Digearbejdere ved den store damptrukne gravemaskine, der anvendtes ved opførelsen af Juvrediget 1926-28. Maskinen var sejlet til øen adskilt på en lægter, taget i land ved Ejland og igen samlet. Alt jorden til diget blev opgravet med maskine; mandskabet skulle kun udjævne og regulere jorden med skovle.

hvervsbetingelser, end de har haft hidtil, hvorved der vil kunne komme til at leve en talrigere befolkning på disse øer end hidtil og skabes virkelig tryghed overfor de svære storme, der kan komme fra Vesterhavet« (Folket. forh. 1923-24. sp. 2547-48).

Opførelsen af Juvrediget blev overdraget firmaet J. Styrup og V. Prosch-Jensen, Hellerup og påbegyndt 1. februar 1926: »Størsteparten af arbejdsstyrken til digebyggeriet kom fra Vendsyssel sammen med det firma, som stod for opførelsen, men også mange lokale folk arbejdede ved diget. »Mine forældre havde 13 arbejdere på kost og enkelte sov også på gården; ellers var de mest indkvarteret rundt om hos forskellige på øen« fortæller en af rømbøerne og fortsætter: »Jorden til diget blev taget der, hvor nu *fyldegraven* ligger. Der blev arbejdet med en stor gravemaskine og lange transportbånd. Først blev græstørvene afgravet, der hvor diget skulle ligge, og hvor man tog jorden fra. Sidenhen blev græstørvene lagt på diget«.

Digearbejderne var indkvarteret i forskellige hjem på øen. Således boede bl.a. to arbejdere (begge stående t.h.) hos familien Chr. Nielsen i Juvre, hvor de er fotograferet sammen med den øvrige familie (1926-28).

Et stykke af diget måtte belægges med to lag græstørv, og »for at fremskaffe disse forhandlede med landmand T. H. Lytsen af Juvre angående køb af hans strandeng og man enedes om en pris af 800 kr. pr. ha« fortæller Bundesen (1949:34) som var med i digelaget fra begyndelsen. Han deltog ligeledes i det udvalg, der sammen med digekommissionen gennemgik det afleverede arbejde, men som også afgjorde spørgsmålet om ekspropriationen af de nødvendige arealer til diget. Kunne man ikke blive enige med lodsejeren blev der afsagt kendelse – priserne blev meget forskellige og varierede fra 300 kr. til 2.300 kr. pr. ha.

En voldsom efterårsstorm i 1926 anrettede skade på den nordlige del af diget og i september 1927 sank diget på en strækning

af 200 m – jordbunden var for blød. Udbedringen af disse skader øgede omkostningerne til ialt 895.000 kr. Men den 28. juni 1928 kunne det færdigopførte dige afleveres til digelaget, der herefter fik overdraget ansvaret for vedligeholdelsen. Bunde Jens Bundesen blev den første digegreve (1928-39). Han efterfulgtes af gård ejer Jens Bleeg, Juvre (1940-60).

Efter anlæggelsen af Rømødæmningen i 1940'erne ændredes afstrømningsforholdene i vadehavet nord for dæmningen; der dannedes herved en ny, dyb pril ved kysten mellem Juvre og Toftum. Prilen gnavede sig efterhånden længere og længere ind i digekanten og et digebrud kunne således forventes indenfor en overskuelig årrække. Til sikring af Juvre marsken blev derfor i 1965 bygget et nyt såkaldt *tilbagetrukket dige*. Mellem de to diger opstod en lille kog, der indeholdt øens bedste landbrugsjord. En stormflod gennembrød her i 1981 det gamle yderdige, der i 1984 blev afgravet ud for det nye tilbagetrukne dige.

Et hold digearbejdere i færd med at belægge det færdigt anlagte dige med græstørv. Adskillige rømøboere havde arbejde ved digebyggeriet.

Opdyrkning og jordforbedring

Digebggeriet betød et kolossalt fremskridt for landbruget. Navnlig satte det skub i udviklingen på Nørreland, hvor de 624 ha marskjord i Juvre kogen nu blev flodfri, hvilket driftsmæssigt indebærer nye udnyttelsesmuligheder. Herom fortæller en af Juvre-bønderne: »Så snart diget var færdigt begyndte vi så småt at pløje ude i engene. De havde fortalt os, at det var noget af Danmarks bedste jord – let klægjord: »Der kan I avle meget ude« sagde de. Men der var jo problemer, afvandingen var ikke i orden i engene, og desuden var vores jord kalkfattig«.

Allerede den 20. september 1928 havde 9 fremsynede landbrugere ved et offentligt møde i »Knud Jensens Sal i Toftum« stiftet

»Kalkforeningen Nordlandet Rømø« med baggrund i vedtægtsforslag fra Hedeselskabet i Viborg. Formålet var – iflg. forhandlingsprotokollen – »at skaffe sine Medlemmer Gødningkalk (event. Mergel) paa bedste, billigste og mest betryggende Maade«. Med tiden tilmeldte 29 landbrugere sig foreningen, som i øvrigt var virksom indtil 1977, hvor den blev nedlagt.

Bestyrelsen bestod første år af Søren Hansen, C. Holm, P. Nissen, Jens Hansen og Chr. Petersen. Den blev bemyndiget til at optage en kassekredit på 500 kr. som startkapital til dækning af foreløbige udgifter til bl.a. de indkøb, der var nødvendige indtil statstilskuddet blev udbetalt. Foreningens medlemmer hæftede solidarisk. Prisen for kalk blev det første år fastsat til 3,50 kr. pr. ton.

Foreningen optog kun medlemmer fra de to forhenværende kommuner Juvre og Kongsmark. På Sønderland oprettedes derfor en selvstændig kalkforening, der i øvrigt blev nedlagt i 1949, hvorefter dets medlemmer søgte og fik optagelse i »Kalkforeningen Nordlandet Rømø«.

Frugtsejladsen af kalken blev fra starten overdraget bådmand Møller Winther i Vråby for 4 kr. pr. ton og opløsningen til foermand Thomas Stoffer i Kongsmark for 1.50 kr. pr. ton. De første år lossede man kalk ved anløbsbroen i Kongsmark i specielt indkøbte kurve, hvilket var et meget besværligt arbejde. Desuden var der lang vej at transportere kalken til markerne oppe på Nørreland. Man gik derfor senere over til at fragte kalken i lægter: »Den blev sejlet her ud til »Nørre« ved højvande, ventede til tidevandet var faldet, hvorefter skibet stod på det tørre. Så kunne vi køre ud med hest og vogn bag diget. Men man skulle skynde sig, løsningen skulle ordnes medens det var lavvande, således at skibet kunne komme af sted igen ved højvande. Så bagefter skulle kalken igen læsses på vognen med håndkraft og køres ud på marken. Det var besværligt og dyrt, men vi vidste jo nok, at jorden skulle have kalk;

det ville fremme udbyttet meget både når der skulle avles byg og sukkerroer – de to afgrøder kræver kalk« – fortæller en af kalkforeningens medlemmer.

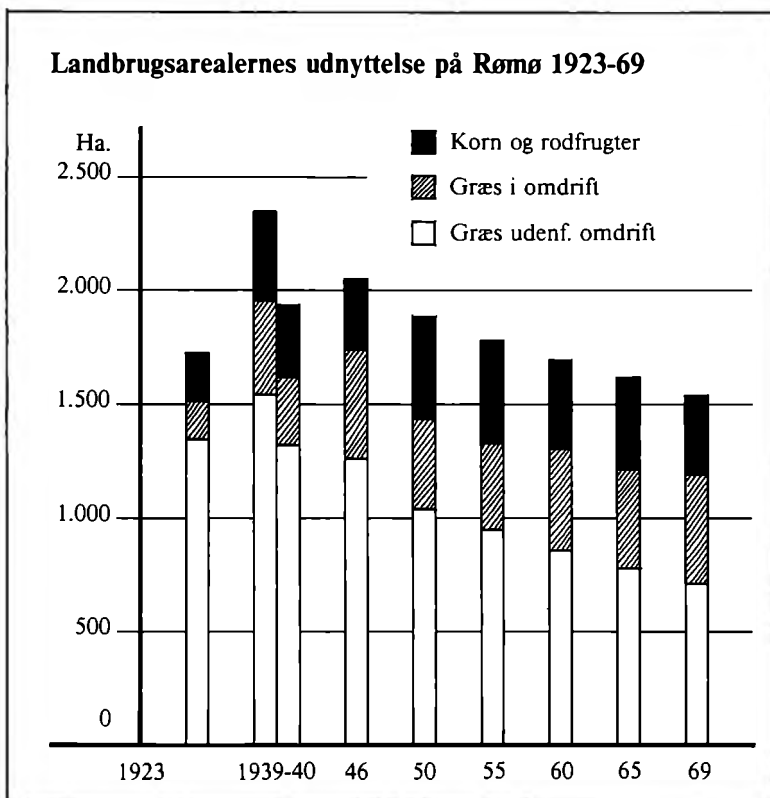
Fra slutningen af 1920'erne og frem til Den anden Verdenskrig fragtede Møller Winther på denne måde jordbrugskalk over til øen; som regel to-tre skibsladninger årligt.

I løbet af 1930'erne blev der foretaget en temmelig god afvanding af jorden, idet der blev gravet kanaler ude i engene. Adskillige prøvede ligeledes i 1930'erne og 40'erne at dræne markerne ved nedlæggelse af drænrør for at opnå bedre afvanding. Men rørene blev hurtigt stoppet til på grund af det meget fine sand, og efter 6-7 års forløb virkede dræningen ikke længere. Den inddigede marskjord var imidlertid ikke »pløjemoden« lige straks. Men efter få år begyndte flere at opdyrke små stykker med henblik på kornavl, som generelt øgedes betydeligt i 1930'erne; det gjaldt navnlig havre og blandsæd.

Den del af marskjorden, som blev opdyrket og stadig adskillige steder dyrkes med korn, udgør området yderst mod diget: »Vi fandt hurtigt ud af, at marsken alligevel ikke var helt plan. Der er lavninger, og de lave partier består af det vi kalder *blåklæg*, en helt fed klægmasse, der kan blive så hård som sten (i tørke) og lige så tæt som en »potte« uden at vandet kan trænge igennem. Den jord er for kompakt til opdyrkning og den skal man helst ikke pløje. Derimod længere ude hvor terrænet er en halv meter højere, f.eks. i nærheden af fyldegraven hele vejen rundt langs diget – bl.a. ude på Ejland, det vi kalder »æ Hjørner«, »Skiftet« og »Brinkstykket« – der er jorden godt afvandet. Den klægjord, som vi kalder *brunklæg*, er langt mere porøs og det er hovedsageligt den som pløjes. Der har vi alle dage avlet den bedste afgrøde« beretter Juvre-bonden.

Marskjorden længere oppe mod landsbyerne Juvre og Toftum hører således til den lavereliggende kompakte klægjord,

Landbrugsarealernes udnyttelse på Rømø 1923-69. Tre markante forhold afspejles vedr. øens arealudnyttelse: 1: Arealøgning som følge af inddigningen i 1920'erne. 2: En gradvis arealindskrænkning især efter 1950'erne som følge af tiltagende landbrugsafvikling og brugsnedlæggelse. 3: Indskrænkning af kornavl med tilsvarende øgning af græs i omdrift fra midten af 1960'erne. Kilde: Landbrugstællinger i Danmarks Statistik.

hvoraf langt hovedparten henligger til græsning og høslæt. Det skyldes i nogen grad også de mange års erfaringer bønderne har gjort med hensyn til driften. Det tog nemlig lang tid at blive fortrolig med jordens opdyrkning og gennem de indhøstede driftserfaringer at finde frem til den mest hensigtsmæssige måde at udnytte marskjorden på.

Fra midten af 1940'erne satte man ind med en mere intensiv opløjning af marskengene, hvorunder også dele af den svære blåklægjord kom under plov. Det var med henblik dels på øget kornavl, dels forbedring og stigende udbytte af græs og hø. Det andet forhold, som gjorde sig gældende, var troen på, at man ved at erstatte naturgræs med kulturgræs kunne øge græsudbyttet. Derfor blev flere marskenge opløjet og tilsæet med græs, dog efter at man først havde taget et par års kornafgrøder. Men det viste sig, at havde man en gang opløjet en marsk-

eng, blev det nødvendigt med visse års mellemrum at pløje den om for at så nyt og bedre græs i engen. Eftertiden skulle siden vise, at det måske alligevel ikke var den økonomisk bedste måde at udnytte marskjorden på.

Nypløjning i den tunge klægjord var en vanskelig opgave med de eksisterende redskaber, og det krævede et stærkt hesteforspand for at nå ned i dybden. Flere anvendte den tidligere omtalte pløjeteknik – reolpløjning – med to plove efter hinanden. Med en svingplov tog man den første ret tynde fuge grøn jord; herefter fulgte i samme fuge en større og tungere »fragdeplov« blot en fuge dybere, hvorved jorden blev lagt oven på den først vendte grøn jord.

Af marskjorden bag Havnebydiget havde man hidtil kun dyrket småagre i den vestlige del – »Horse Fenne« og »Vester Ager«. Stort mere blev der heller ikke opdyrket før

ind i 1950'erne, da traktoren kom til. I 1930'erne var enkelte begyndt at pløje lidt på strandengene, som var opdelt i smalle jordlodder, der henlå i naturgræs. Det øverste stykke strandeng gik over i hede og var vanskeligt at »brække op«. De fleste begyndte derfor at pløje små engstykker midt på, idet stykket yderst mod Sandflugtsdiget var fugtigt på grund af den lave beliggenhed. Strandengene blev imidlertid i 1935-36 afvandet ved, at man gravede en stor kanal yderst langs digets inderside. Man tilførte jorden kalk, men udbyttet af korn forblev magert og det meste gik atter over i græs. Det var først i slutningen af 1940'erne, at der for alvor kom gang i opdyrkningen af strandengene. Men først i 1950'erne blev det virkelig effektivt, da man begyndte at pløje engene helt igennem med traktorplov.

Strandengenes sandjord er svær at arbejde i. De redskaber man anvender på fastlandet var beregnet til to heste, men på Rømø krævedes tre heste. Det fine sand i jorden er meget hårdt; det »pakker« sig på grund af vandet. Samtidig står vandspejlet overalt på øen meget højt. Jorden må derfor kun pløjes om foråret. Ved efterårspløjning bliver jorden for hård og kommer der så en regnperiode i foråret, kan rødderne ikke nå ned i den tætte sandblandede muldjord, hvorved vækstbetingelserne forringes betydeligt.

Bortset fra de nævnte opdyrkninger var der enkelte i Tvismark og Kongsmark, som i 1930'erne og 40'erne fik brækket en stump hedejord op, og på den måde øget deres landbrugsarealer.

Arealudnyttelse og husdyrhold

Inddigningen og opdyrkningen bevirkede i første omgang en generel øgning af de samlede landbrugsarealer, hvilket bl.a. fremgår af landbrugstællingerne. Men i årene frem mod 1950'erne var der imidlertid tale om en mindre arealtilbagegang; det gjaldt navnlig arealerne udenfor omdrift. Gennem 40'erne foregik der ligeledes parallelt

med jordens opdyrkning en forskydning i arealudnyttelsen i retning af flere kornmarker på bekostning af græsarealer i omdrift.

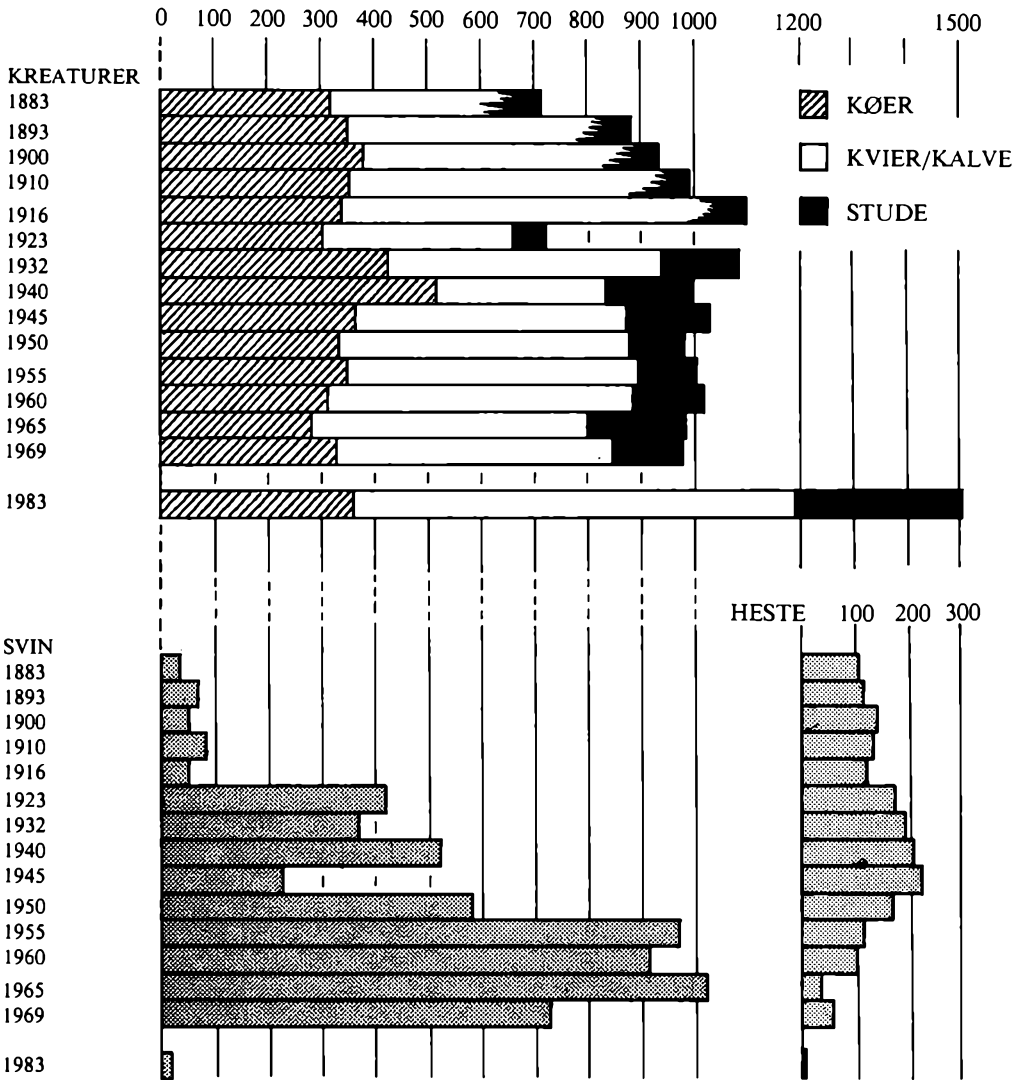
I 1923 dyrkedes 174 ha med korn; dette areal var i 1950 øget til 367 ha, hvoraf havre og blandsæd udgjorde omkr. $\frac{2}{3}$. Havre anvendtes først og fremmest til hestene, hvis antal steg betydeligt i opdykningsperioden. Byg og blandsæd blev brugt som foder til kreaturer og svin.

Bortset fra slagtegrise til eget forbrug havde svineavl relativ ringe betydning på de fleste landbrug, fordi korndyrkningen ikke dannede basis for opfedning i samme udstrækning som på fastlandet. Hertil kom transportproblemerne, idet såvel foder som de leverede svin skulle transporteres til og fra øen pr. skib, hvilket formindskede evt. fortjeneste. Først i slutningen af 1950'erne »blev det mere moderne« at holde svin.

Øens samlede kvægbestand, der i økonomisk henseende udgjorde landbrugets vigtigste produktionsgrundlag, var mod slutningen af Den første Verdenskrig blevet betydeligt reduceret i antal; navnlig var bestanden af stude indskrænket væsentligt. Men fra midten af 1920'erne steg øens kvæghold til samme niveau som før verdenskrigen. Antallet holdt sig forbavsende stabilt, ja helt frem til 1970'erne, hvilket landbrugstællingerne viser. Men i takt med svingning i arealudnyttelsen foregik forskydninger i kvægholdet. Således steg besætningen af malkekøer væsentligt gennem kriseårene i 1930'erne for igen at falde til det oprindelige gennemsnit i begyndelsen af 1940'erne.

Fra gammel tid havde fårene udgjort et vigtigt indslag i vadehavsbondens husdyrhold, hans økonomi og selvhusholdning. Hvad enten det drejede sig om gårdmand, kådner eller husejer med en stump havejord, så havde de alle får. Det samlede antal får holdt sig ret stabilt over mange år; fra slutningen af 1800-tallet til begyndelsen af 1930'erne lå det på omkring 1700-1800. Men i 30'erne indtraf pludselig en stigning, der midt i 40'erne toppede med ca. 3800 får

Rømøs husdyrhold 1883-1983

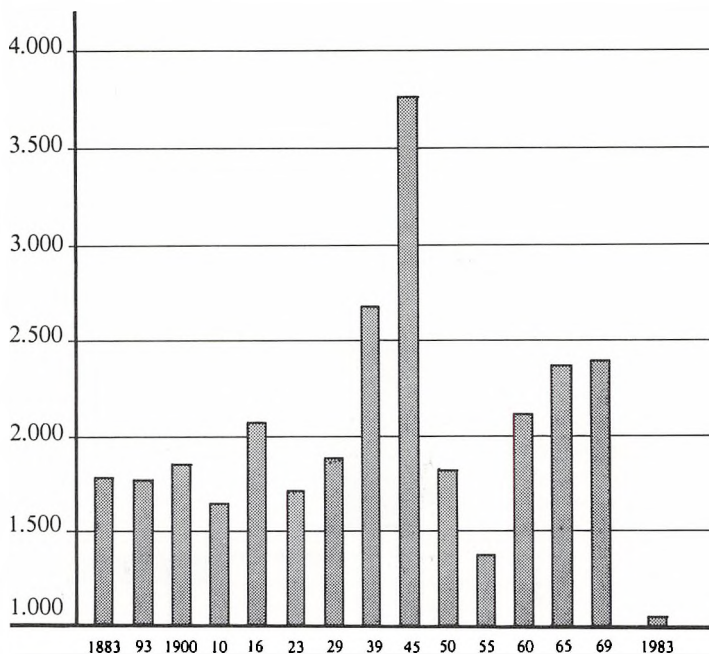
– det dobbelte af det hidtidige gennemsnit over et halvt hundrede år.

Fårehold krævede kun ringe investering og ikke større foranstaltninger i forhold til udbyttet. Fårene kunne græsse på strandene sommeren igennem og i heden om vinteren; fårehold var således relativt om-

Rømøs husdyrhold 1883-1983 omfattende: Kreaturer, svin og heste. Kilde: Kreaturtællinger i Landsarkivet for Sønderjylland samt i Danmarks Statistik.

kostningsbesparende sammenlignet med andre husdyr. De naturressourcer, fårene udnyttede, var der rigeligt af; de lå så at

Rømøs fårebestand 1883-1983

Frem til midten af 1930'erne var fårebestanden nogenlunde konstant hvorefter den tiltog, navnlig under Den anden Verdenskrig, hvor bestanden næsten fordobledes. Tilbagegangen efter krigen skyldes Sønderlandets afvikling af fårene. Et kort opsving i 1960'erne afløstes atter af tilbagegang i 70'erne. I dag er der omkring 1000 får på øen. Kilde: Landbrugstællinger i Landsarkivet for Sønderjylland samt i Danmarks Statistik.

sige lige udenfor døren og var iøvrigt – på grund af »arty« – frit tilgængelige for enhver det halve af året. Ligeledes havde fårehold kun ringe indvirkning på udnyttelsen af de øvrige, opdyrkede landbrugsarealer, herunder opretholdelse af balanceforholdet mellem kornavl og kvægbrug. Det er på denne baggrund, at væksten i fårehold 1930'ernes kriseår skal ses. Under Den anden Verdenskrig holdt mange desuden får på grund af ulden, der var meget efterspurgt og gav god indtægt. Ligeledes forarbejdede rømøboerne selv i stor udstrækning uld til eget forbrug af strikvarer.

Midt i 1940'erne indtraf imidlertid et drastisk fald i øens fårehold. Det skyldtes flere omstændigheder, men knytter sig primært til landbrugene på Sønderland, hvor der var tale om en fremadskridende driftsomlægning og tiltagende brugsafvikling.

På Sønderland, der på det tidspunkt havde de færreste får, tog beboerne bogsta-

veligt kampen op mod fårene. Baggrunden var: »at de simpelthen gjorde oprør mod fårehold og modsatte sig at fårene gik løse frit overalt, hvilket jo var gammel skik på Rømø« fortæller en af de nuværende landbrugere: »Flere begyndte at dyrke roer, og dem kunne man ikke bjerge for fårene, som løb overalt. Det var især galt, når fårene havde lemme. Så måtte folk til at indhegne markerne for fårene. Det resulterede i første omgang i, at mindre fåreflokke forsvandt forholdsvis hurtigt. Efterhånden forsvandt også de resterende får, da der i begyndelsen af 1950'erne blev dyrket flere roer«.

Adskillige årsager har dog været nævnt som baggrund for afviklingen, bl.a. den øgede tilplantning med nåletræer. Endvidere, at betydeligt mere jord på Sønderland blev opdyrket i forhold til øens nordlige landbrugsområder.

I dag findes ingen får på Sønderland.

Derimod henligger stadig omfattende uinddagede arealer af strandeng både nord og syd for de opdyrkede engarealer. Græsningsmulighederne er derfor lige så ideelle her som på Nørreland.

Afviklingen af færene skal derfor nok primært sættes i forbindelse med Sønderlandets herskende ejendomsstruktur. Med tilbagegang i de mange helt små kådnersteder med speciel næringskombination af landbrug og forskellige bierhverv, som netop var stærkt på retur.

Vadehavsbondens landbrug i 1930'erne og 40'erne

I perioden fra Genforeningen til omkring 1950'erne – hvor øens isolation brydes med anlæggelsen af dæmningen – indtraf begyndende forandring i vadehavsbondens

landbrug i forhold til tiden før Genforeningen.

Antallet af registrerede landbrug lå i 1923 på 159, hvoraf godt en snes stykker af de mindste kådnersteder forsvandt i 1930'erne. Men selve landbruget var generelt i fremgang efter inddigning, arealudvidelse og jordforbedring, som i høj grad fremmede husdyrholdet. Hertil kom driftsmæssige forandringer med udgangspunkt i nye maskiner og redskaber, som langsomt vandt indpas, dog langt fra på alle brug hvilket maskintællingen fra 1944 viser. Fra 1939 til 1945 indtraf endog en lille øgning i landbrugene fra 137 til 142.

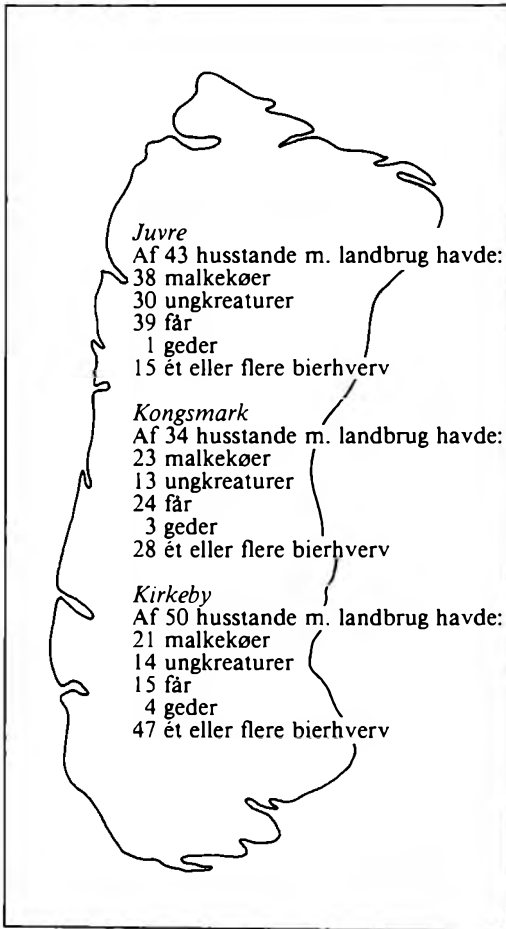
En vigtig teknologisk landvinding var installation på flere gårde af elektrisk lys og senere el-kraft til motorer. Hidtil havde nogle få klaret sig med petroleumsmotor,

Sammendrag af maskintælling i 1944

Sammendrag af maskintælling på Rømø 1944. Oversigten omfatter 22 af de vigtigste landbrugsmaskiner/redskaber m.v. og giver et indblik i den herskende landbrugsteknologi for 89 ejendomme, eller godt 2/3 af øens ca. 130 ejendomme med jordtilliggende. Det fremgår klart af den geografiske opdeling, hvilke områder af øen der var førende i landbrugsmæssig henseende. Tallene er nøje overensstemmende med ejendomsforholdene og befolkningens sociale lagdeling.

	Juvre	Kongsmark	Kirkeby	Hele øen
El-motor	12	3	1	16
Tærskværk	19	5	7	31
Kværn	10	3	3	16
Hakkelsesmaskine	19	14	19	52
Roeskærer og -rasper	22	12	8	42
Svingplov	35	25	32	92
Vendeplov	10	0	0	10
Radsåmaskine	9	4	4	17
Bredsåmaskine	2	2	1	5
Kunstgødningsspreder	1	0	0	1
Radrenser (enkelt række)	5	8	7	20
Radrenser (to rækker)	14	1	5	20
Høvender	8	0	0	8
Selvbinder	9	1	2	12
Græsslåmaskine	24	9	13	46
Aflæggerapp. til slåmaskine	12	4	11	27
Hesterive	21	10	14	45
Landbrugsvogne (Fjedervogn)	9	13	3	25
Landbrugsvogne (Kassevogn)	60	27	41	128
Landbrugsvogne (ombygget automobil)	0	1	1	2
El-installation – lys	28	19	10	57
El-installation – kraft	12	4	1	17
(Antal talte brug:	40)	23	26	89)

Kilde:
Danmarks Statistik.
Maskintælling 1944.

Oversigt vedrørende 127 husstande med landbrug (husdyrhold) samt bierhverv i 1930'rne og fordelingen af det samlede husdyrhold på ejendommene og i forhold til de tidligere tre kommuner – Juvre, Kongsmark og Kirkeby. Så godt som alle Sønderlands husstande havde ét eller flere bierhverv i modsætning til kun ca. halvdelen af husstande på Nørre-land. Det understreger bierhvervenes betydning for erhvervsstrukturen på det langt »landbrugsfattigere« Sønderland.

der bl.a. blev benyttet til at trække tærskværket.

Øens elektricitetsværk blev anlagt af Chr. H. Bundesen fra Juvre. Han var håndværker, fingersnild og havde prøvet lidt af hvert. I 1931 slog han sig ned i Kongsmark. Her opbyggede han et jævnstrøms-elværk baseret på batterier og generator, hvorom han fortæller: »Jeg begyndte med at ind-

lægge elektrisk hos mig selv. Da jeg selv havde fået lys ind, ville naboen gerne have strøm. Så lagde jeg strøm op til ham og installerede det hele. Så var der to i byen, de var fra Rømø Brandkasse, de sagde, at det var livsfarligt at have strøm i huset; de smed mig så ud af brandkassen – jeg grinede af dem, når de ikke var klogere. Men det varede ikke længe, så kom den næste, og så endte det med, at der blev indlagt strøm over hele øen. Jeg var oppe på 28 km ledningsnet«.

Elværket fungerede indtil 1948, da dæmningen kom og der blev ført højspænding til øen. Luftledningsnettet blev herefter omlagt, medens selve installationerne bibeholdtes.

Hovedparten af de ældre arbejdsmetoder i landbrugsdriften blev gradvist afskaffet i løbet af 1930'rne og 40'rne, selv om der var betydelig forskel på, om det var en gård eller et kådnersted. Ligeledes spillede de landbrugsgeografiske forhold fra nord til syd en afgørende rolle.

Medens landbrugsdriften generelt ekspanderede på Nørreland, var den præget af tilbagegang og afvikling på Sønderland.

Rømøs landbrug i 1930'rne og 40'rne med dets variationer i brugsstørrelse og -form, driftsmåde, forskellige bierhverv samt geografiske forskelligheder skal derfor i det følgende belyses med fire eksempler, som spænder over det kontinuum, der under ét udgør vadehavsøens landbrug: 1: Den store gård uden bierhverv. 2: Den mindre gård med enkelte bierhverv. 3: Kådnerstedet med landbrug og enkelte bierhverv. 4: Kådnerstedet med landbrug, daglejob, flere bierhverv, herunder betydelig udnyttelse af ikke-landbrugsmæssige naturressourcer.

Knyttes hertil den geografiske dimension, viser fordelingen af 127 registrerede landbrugsejendomme i slutningen af 1930'rne, at af 77 landbrug på Nørreland havde 43 et eller flere bierhverv. Tilsvarende havde 47 ud af 50 landbrug på Sønderland et eller flere bierhverv.

Søren Hansens gård i Juvre

Gården ligger i udkanten af Juvre og er et eksempel på en af øens større gårde. Beliggenheden på grænsen mellem agerjord og marskeng er et gammelt karakteristisk bebyggelses- og landskabstræk, ligesom gårdanlægget med dets T-formede grundplan hører til en af øens oprindelige kommandørgårde.

Der er tale om en gammel slægtsgård, der kan føres tilbage til 1500-tallet, medens bygningerne i deres nuværende skikkelse er opført i 1700-tallet med senere om- og tilbygning af lade (1953 og 76) samt stald (1965).

Ved overtagelse af gården i 1925 var jordtilliggendet ca. 83 ha som senere øgedes til 87 ha. Jorden ligger spredt indenfor ejerlaget i lighed med landsbyens øvrige gårde og strækker sig derfor over øens forskellige jordbunds-zoner af varieret bonitet. Hovedparten af jorden henlå som uinddiget strand- og marskeng samt klitter og lyngbakker i de Ydre Bjerge. Den opdyrkede agerjord omkring gården udgjorde ca. 7-8 ha, hvoraf kun nogle få ha avledes med

Luftfoto af Søren Hansens gård i Juvre i 1950'erne. Der er kun sket få ydre bygningsændringer ved den gamle Rømø-gård. Staldlængen har fået eternittag og det lille udhus på gårdens vestside - beregnet til svin - er udvidet og forhøjet med trempel; til sider og tag er benyttet blikplader.

korn. (Se kort over gårdens jordtilliggende s. 106).

Driftsformen var lagt an på studeopdræt, malkekvæg samt får med græs og hø som hovedressourcer. Gårdens græsarealer udenfor omdrift udgjorde de 50 ha af det samlede jordtilliggende. Besætningen var i 1925 på 2-3 heste, 8 malkekøer, ca. 25 ungkreaturer - fortrinsvis stude - 60-70 får, nogle fedesvin samt lidt fjerkræ. Med baggrund i de landbrugstekniske forbedringer, som langsomt vandt indpas på de større ejendomme efter Genforeningen, øgedes kvægbruget. Gårdens besætning bestod i slutningen af 1940'erne af 4 heste og et par føl eller hopper, 12 malkekøer, 20-25 ungkreaturer og kalve, 8-10 stude og desuden havde gården egen tyr. Hertil kom omkr. 85 får og lam hvoraf ca. 40 moderfår, et par grisesøer, 15-20 fedesvin samt 30-40 høns.

»Efter inddigningen« – fortæller de nuværende ejere Elly og Andreas Hansen – »... blev en del af marskjorden yderst mod diget ved Ejland taget under plov; det var omkring 1940 man begyndte at pløje. De første år blev der dyrket havre, som kunne vokse uden at få tilført kunstgødning. Senere fik jorden salpeter – ca. 50 kg pr. tdr. land, som blev sået med håndkraft. I løbet af 1940'erne fik markerne tilført kalk og superfosfat, hvorefter vi også begyndte at så blandsæd. Byg blev kun sjældent sået hjemme på agermarken, som lå højere og havde været dyrket i mange år. Byggen blev for kort nede i engene, vel sagtens fordi der manglede kalk?»

Indtil der kom traktor i 1954 foregik markarbejde og kørsel med heste; man havde normalt to spand samt flere føl. De gamle heste blev med mellemrum udskiftet, og salg af føl gav en betydelig ekstrafor tjeneste.

Selv på store gårde som denne var bestanden af landbrugsmaskiner og redskaber i lang tid forholdsvis beskedne, men i løbet af 1930'erne og 40'erne kom flere nyheder til.

Elly og Andreas Hansens gård i Juvre som den tager sig ud i dag. Det T-formede gårdanlæg er bibeholdt. Stuehusets stråtag er udskiftet til skifertag, medens stald-/ladelængen blev nybygget og moderniseret henholdsvis 1953 og 1965. Bag gården er i 1976-77 opført en ny lade til traktorer og landbrugsmaskiner.

Af maskintællingen i 1944 fremgår, at man bl.a. havde to svingplove, tre arbejdsvogne, hakkelsesmaskine, radsåmaskine, kunstgødningsspreder, ajlenedfælder, roerenser, græslåmaskine og høvender. Desuden tærskeværk og kværn; en petroleumsmotor samt el-motor, idet der nu var indlagt elektrisk lys og el-kraft på gården.

Meget landbrugsarbejde udførtes endnu på gammeldags traditionel vis. I andre tilfælde foregik arbejdet med maskiner og redskaber, som man havde i fællesskab med naboer, selvom det var begrænset. I lighed med andre større gårde havde man også en hestegang, som bl.a. benyttedes til at trække tærskeværket indtil 1930, da man fik et større værk, der herefter blev trukket af el-motor. Tærskeværket stod oppe på

loftet; ved tærskning faldt det løse halm ned i loen hvorfra man tog det til kreaturerne. Motoren trak desuden en nyanskaffet kværn. Nu var det således ikke længere nødvendigt at få malet korn i Tvismark eller hos Vestergaard – i dag Nationalmuseets Kommandørgård i Toftum.

Gårdens landbrugsdrift fulgte i store træk den årscyklus, som tidligere er skitseret under perioden før Genforeningen. I mellemtiden var der dog sket nye fremskridt og driftsmæssig forandring. Tidligere havde gården f.eks. større folkehold med både karl og pige. Længere tilbage havde man hvert år Jyllands-karl og midsommerpige til hjælp i korn- og høhøst. Men folkeholdet indskrænktes efterhånden som børnene voksede til og kunne deltage i landbrugsarbejdet.

I vinterhalvåret gik hovedparten af tiden med staldarbejde, idet kvægbestanden var blevet større. Tærskning med plejl var opført i 1920'erne; i stedet tærskedes hver anden eller tredje dag afhængig af, hvad der skulle bruges af foder. Flere vinterdage gik desuden med at fremstille reb af brugt høst-

En opkøber fra fastlandet udvælger får hos Søren Hansen, Juvre. Af de to stående ved rækværket er den ene Alfred Bundesen, øens mangeårige lillebilchauffør og opretter af dens busselskab. Han har den dag kørt for opkøberen.

bindegarn, som man lavede tøj af til kreaturerne. Om vinteren blev der også kørt staldgødning ud på marken, og senere spredt ud. Arbejdet foregik som regel ind imellem andre gøremål og blev gerne udført af karlen eller en daglejer. På den jord som fik staldgødning dyrkedes roer og kartofler, som avledes i større mængde, og bl.a. solgtes til forskellige på øen.

Tidligt om foråret blev kunstgødning strøet ud på markerne – kali og superfosfat. Den skulle først blandes, fyldes i sække og herefter køres ud til marken, hvor det blev spredt ud med hånden.

I marts-april fulgte så forårsarbejdet med pløjning, harvning og tilsåning af jorden. Rækkefølgen for jordens bearbejdelse var: Klægjorden, agerjorden hjemme ved går-

den og sidst »Bjergfenerne«. Agerjorden blev altid forårspløjet; ved dybdepløjning om efteråret ville jorden blive alt for fast. På grund af den høje grundvandstand når jorden at »slemme til« i løbet af vinteren, hvilket på det nærmeste umuliggør de videre jordforberedelser og tilsåningen.

Når kornet var kommet op, fik det salpeter, som ligeledes blev udstrøet med hånden; senere dog med kunstgødningsspreder.

Efter overstået forårsarbejde gik man i gang med at reparere og vedligeholde gårdens bygninger. Desuden skulle stalden gøres ren i maj – kalkes m.v. – efter at kreaturerne var kommet på græs. Inden Sect. Hans skulle hækkene omkring gården gerne være klippet.

Omkring 1. juni blev fårene hentet hjem til klipning, men først skulle de vaskes. Det foregik oppe ved »æ pøtt« – et vandhul, hvor man havde to trærug. Vandet blev opvarmet i en gammel gruekedel, som blev opstillet, og hvorunder man fyrede med træ og lyng. Fårene blev vasket i hjemmelavet sæbe og godt skyllet. Efter et par dages tør-

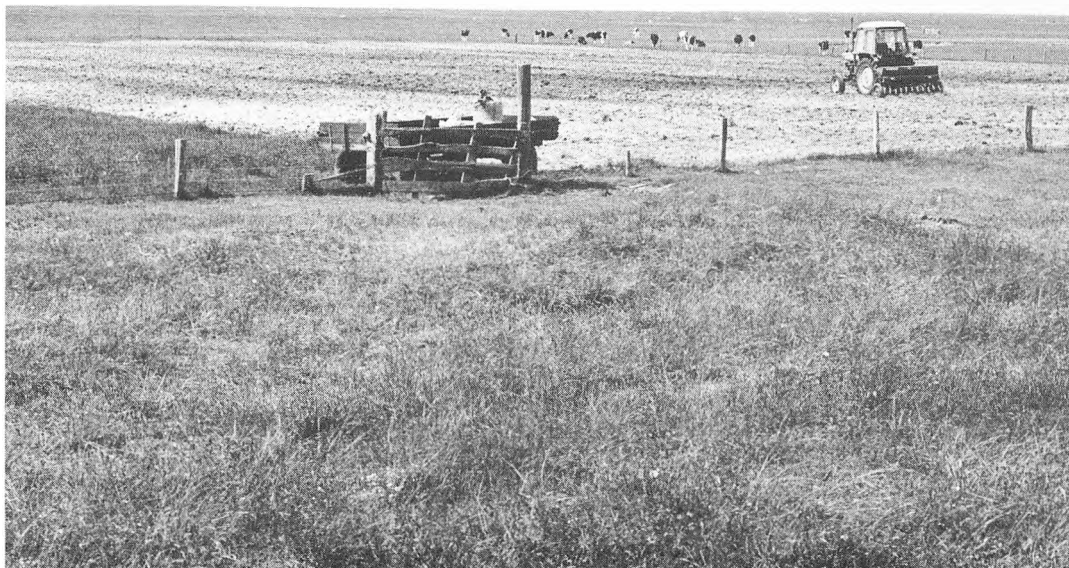
retid blev de klippet og kom siden atter ud på »stranden« sammen med lammene. Herfra blev de hentet hjem i august for at blive solgt: »Så drev vi dem til Kongsmark, hvor de kom med en pram med færgen. Far solgte fårene direkte til handelsfolk; vi solgte dem ikke selv til slagteriet den gang«. Efter fåreklipningen skulle roerne renses og udtyndes; omkring 15. juni påbegyndte man høhøsten.

I modsætning til tidligere slog man græsset med slåmaskine, som de fleste fik anskaffet i løbet af 1920'erne. Det må nok betegnes som et af de vigtigste teknologiske fremskridt på øen i nævnte periode. Men hermed forsvandt også slætter og sommerpige – såvel et betydeligt økonomisk, socialt som befolkningsmæssigt aspekt, der over lang tid havde haft stor indvirkning på vadehavsbondens hverdag og kulturmønster.

Også høvending – det at »verre« høet – med håndkraft og sammenrivning blev nu afløst i 1930'erne af en hestetrukket siderive; den kunne både vende og rive høet sammen. Høhøsten, der strakte sig til den 20.-

Elly Hansen ved hestene forspændt gummivognen med ajletønden. Hun er i dag øens eneste aktive kvindelige landbruger, idet hun sammen med broderen Andreas Hansen viderefører den gamle slægtsgård i Juvre, hvor moderen bor på aftægten.

25. juli, var det første arbejdsområde der blev mekaniseret, hvilket understreger dets betydning for landbruget.

Kornhøsten påbegyndtes omkring 1. august. Her var ligeledes sket fremskridt, da man havde fået selvbinder. Leen brugte man dog til at meje et bredt skar marken rundt for ikke at køre med binderen inde i kornet. »Der var mange mand i arbejde i høsten, og som regel havde vi også fremmed hjælp, bl.a. den gamle smed i Kongsmark hjælp til; han kørte med hestene – kørte imellem som vi sagde. Smeden havde en lille fenne i Juvre enge, hvor får bjergede høet; til gengæld skulle smeden så hjælpe til i høsten. Efter høst blev stubmarken skrælplojet, et arbejde som godt kunne gøres ind imellem andre sysler på gården.

Sidst i september blev kartoflerne taget op og får kørte selv rundt og leverede kartoflerne til en fast kreds af aftagere«. I lighed med andre dyrkede man en årtække i 1940'erne mange kartofler, hvoraf en del blev kogt og anvendt som foder.

I oktober fulgte arbejdet med bjergning

Andreas Hansen, Juvre sår korn i et stykke uinddiget strandeng udenfor Juvrediget i juni 1983. Den alt for sene tilsåning det år skyldtes det usædvanligt regnfylde forår, som forsinkede markarbejdet overalt, og gav et absolut minimalt udbytte.

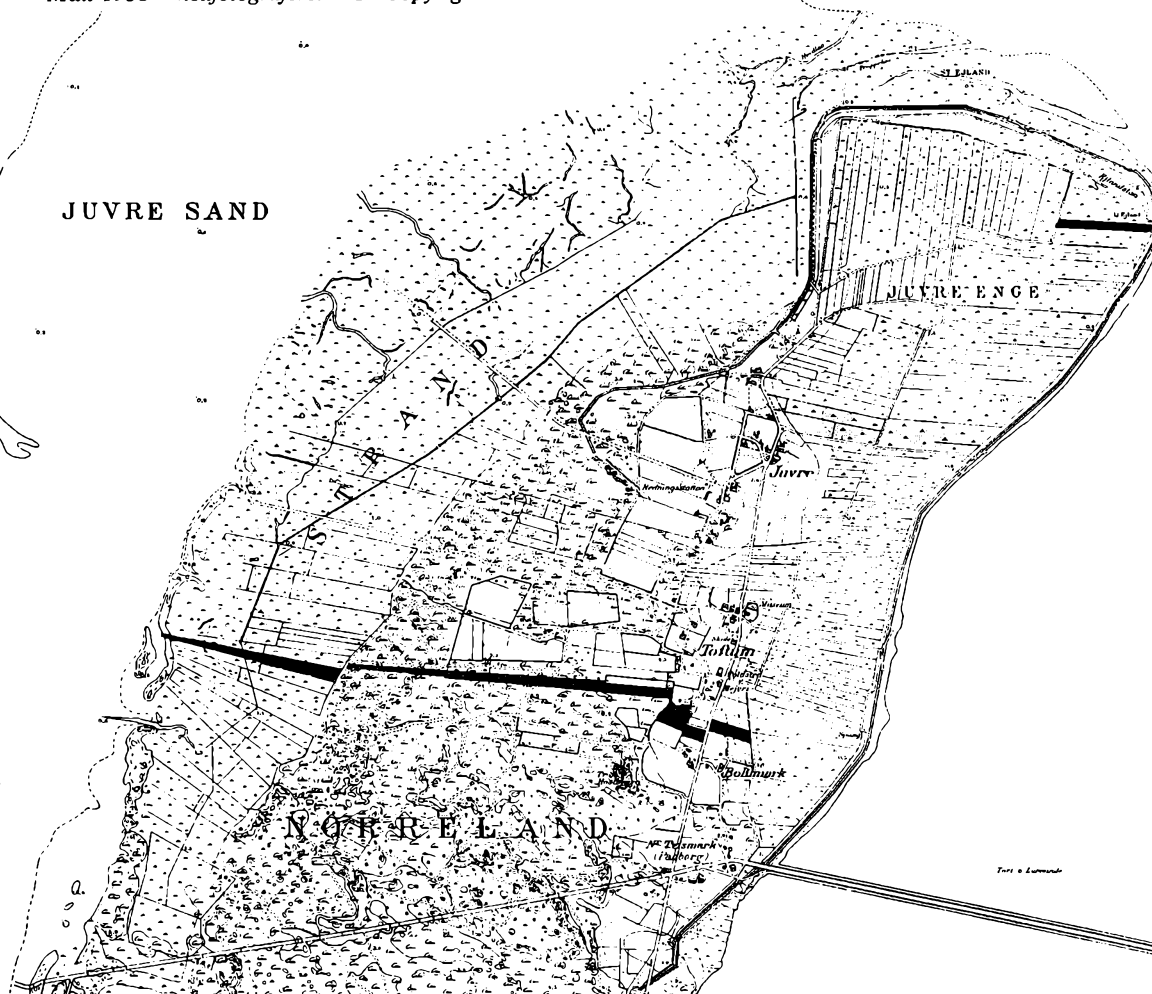
af roer. De blev trukket op med håndkraft – et tungt arbejde – og toppet af med en roekniv. Fire rækker blev lagt sammen, hvorefter roerne blev kørt hjem og lagt i roekule. Toppen blev fodret op med det samme; man anvendte endnu ikke ensilering.

Omkring november kom kreaturerne hjem på stald og siden fulgte arbejdet med vinterpløjningen.

Løsdrift eller »arty«, hvor kreaturer og får gik frit over hele øen fra 1. oktober til 1. april, blev først rykket til 1. november. For kreaturerne ophørte løsdriften imidlertid efter Den anden Verdenskrig; for fårene først midt i 1950'erne. Hermed forsvandt et ældgammelt kulturlandskabstræk, ganske vist til gavn og glæde for de fleste rømmøboere.

Udsnit af Geodætisk Instituts kort
1:20.000 M 3803 Koresand og M 3903 Kongsmark.
Målt 1938 – nedfotograferet – GI Copyright

JUVRE SAND

Søren Hansens gård i Juvre
med jordtilliggende i 1949

Niels Chr. Manø's kådnersted
i Bolilmark med jordtilliggende

Ejendommens grundværdi	29.000 kr.
Ejendommens samlede areal	87 ha
Landbrugsarealer – ager, eng og anden græsning	82 ha
Hede og lyngbakker	5 ha
Arealer med korn og bælgfrugt	8 ha
Arealer med kartofler	0,25 ha
Arealer med foderroer	0,8 ha
Græsarealer i omdrift	5 ha
Græsarealer udenfor omdrift	
marsk- og strandenge	58 ha

Ejendommens grundværdi	2.100 kr.
Ejendommens samlede areal	18,7 ha
Landbrugsarealer – ager, eng og anden græsning	9,25 ha
Hede og lyngbakker	7,29 ha
Flyvesand og klitter	2 ha
Arealer med korn	1 ha
Arealer med kartofler	0,25 ha
Græsarealer i omdrift	1 ha
Græsarealer udenfor omdrift	
marsk- og strandeng	4 ha

Niels Chr. Manøs kådnersted i Bolilmark

Kådnerstedet i Bolilmark blev som tidligere omtalt (side 63) videreført af næste generation og det stort set under samme livsbetingelser. Lidt landbrug i kombination med lønindtægt som landarbejder og et par andre bierhverv samt tilvejebringelse af forskellige naturalier udgjorde næringsgrundlaget for kådnerfamilien – forældre, 4 børn samt en bedstefar på aftægt.

Niels Chr. Manø havde været i skrædderlære i Skærbæk. De første år ernærede familien sig derfor ved skrædderarbejde, som dog hurtigt blev opgivet. I løbet af 1920'erne begyndte Manø at sejle med de skibe, der anløb Rømø med forskellig fragt – brændsel, købmandsvarer og mursten m.v. En overgang sidst i 20'erne var han bl.a. med til at fiske sømos, der anvendtes til forskellige former for pynt. Sidst i 1920'erne og i 30'erne tog han arbejde som plantør ved klitterne og de nye plantager. Desuden drev han fiskeri og sejlede passagerer over til fastlandet, da han havde en mindre båd.

Familien Manø udenfor kådnerstedet i Bolilmark omkr. 1930. Sønnen Niels Manø står med geden.

I forhold til gårdene var kådnerstedets ressourcegrundlag ret beskedent. Ganske vist udgjorde det samlede jordtilliggende omkring 18 ha, der strakte sig i et samlet bælte tværs over øen, men det meste henlå som hede med lyngbakker, klitter og flyvesand (Se kort over kådnerstedets jordtilliggende s. 106). Kun 4 ha græsland kunne udnyttes udenfor omdrift; 1 ha var i omdrift og blot 1 ha blev dyrket med korn – udelukkende brødkorn. Af hedens lyng og strandengens græstørv fik man det nødvendige brændsel. En foermand udførte landbrugsarbejdet med hest og redskaber.

Noget videre kvægbesætning var der ikke basis for på kådnerstedet: »Vi havde blot får (10), et par geder, en gris til opfodning og nogle høns,« fortæller sønnen Niels Manø. . . I 1930'erne købte de en ko og en lille hest. Hesten var hovedsagelig til at køre på arbejde med, når de skulle ud at plante sammen med de andre«. Kådnerste-

dets daglige drift var næsten udelukkende overladt moderen og børnene, idet faderen over halvdelen af årets dage havde daglejerarbejde på de forskellige gårde eller passede sine bierhverv. Arbejdet hjemme kom for ham derfor sjældent i første række og måtte næsten altid underordnes de øvrige opgaver eller tilpasses ind imellem.

Meget arbejde afgang naturligvis af efterspørgslen efter en dygtig landarbejder og ikke mindst af årstidens forskellige arbejdsudbud.

I vintertiden – december, januar og februar – var arbejdet for landarbejderen begrænset, men der kunne være lidt tærskearbejde med plejlen. Måske en halv dag, måske en eller to dage om ugen, men ikke noget fast. De portioner man tærskede var små: »Mange anvendte plejlen til ind i 1930'erne, hvor de større brug fik tærskværk trukket med hestegang – »æ gøbbelværk«. Men gik hestegangen i stykker måtte plejlen atter frem.

Om vinteren, når der ikke var andet at

Kådnerstedet i Bolilmark – stadig i familiens eje – som det tager sig ud i dag. Jordtilliggendet er bibeholdt og der holdes endnu får. Fjerde generation beboer nu stedet.

lave, kunne far også ernære sig lidt ved at sy for folk. Han syede bl.a. bukser. De kom selv med tøjet, som blev fremstillet på farveriet i Skærbæk. Rigtigt hjemmelavet tøj til et par »hjemgobovs«, som det kaldtes, dem syede han mange af.

Hen på foråret – marts-april – havde gårdene tit brug for en mand til at rense afvandinggrøfter – grøbling som det kaldtes. Men heller ikke dette arbejde var fast eller foregik hos nogen bestemt.

»Omkring april var far gerne beskæftiget med at plante ude i klitterne og plantagen – april, maj og juni – alt efter hvor meget

arbejde der skulle udføres. I den periode, tilplantningen stod på, kunne der ikke laves andet ind imellem.

Der skulle også »bigges lyng«, et par læs til eget forbrug, hvilket foregik i april måned. Fra alle ejendomme var man ude at bjerge lyng og i mange tilfælde gav det lidt arbejde ved at hjælpe andre. Også tørv skulle bjerges, men det var et arbejde, som godt kunne vente til senere på sommeren, hvis andet skulle udføres i denne periode.

»I juni kom arbejdet med høet. I den tid, vi havde fårehold, skulle der kun bjerges 2-3 læs hø, så det var ret begrænset. Men mere kunne den lille lade heller ikke rumme, og der var ikke grund til at bjerge mere end der skulle bruges til vinterfoder. Foruden at bjerge sit eget hø, arbejdede far i høhøsten som daglejer for andre.

Senere kom turen til kornhøsten i august-september; vinterrugen skulle høstes og far skulle hjælpe på forskellige gårde. De få tønner land rug, vi selv havde, blev høstet med le, bundet op og »skokket«, hvilket normalt kun tog et par dage. Kornet skulle helst være godt modent, inden det blev kørt hjem og sat op på loftet. Det blev så tærsket, når der var tid til det ind mel-

lem det øvrige arbejde, og når man havde brug for brødkorn. Så blev der tærsket en portion med bedstefars håndtrukne tærskemaskine, da vi aldrig tærskede med plejl derhjemme.

Om efteråret var der ikke ret meget daglejarbejde at få. Niels Chr. Manø drev derfor de senere år en del fiskeri i lighed med andre småfolk, for hvem fiskeriet dels var pengeindbringende, dels udgjorde et vigtigt supplement til den daglige kost.

Fiskeri

Lidt længere tilbage i tiden var det almindeligt med fiskeri fra de forskellige gårde; især drev de unge fiskeri, dog altid kun til gårdens egen husholdning. Man fiskede med et såkaldt *drejegarn* og med et »fag-hus« et net udspilet med to hængslede træstænger til fangst af fladfisk. Fiskeri med et »fag-hus« foregik i vadehavet og et godt fiskested var ud for den nuværende dæmning. Man stod i vandet, der til sidst nåede én til livet, og løftede garnet op. Under gunstige forhold kunne man på en time fange 10-20 pund fisk, men det var en betingelse, at vandet var uklart, så fiskene ikke kunne se nettet. Der kunne udmærket

Maren Manø malker geden medens søsteren Christense holder den i hornene. De to kådnersteder i baggrunden tilhørte Marie Hansen (det nærmeste) og Carl Hansen. Billedet er fra sidst i 1930'rne.

stå 8-10 stykker og fiske; fortrinsvis drenge, unge og som sagt småfolk.

I august-september fangede man ål i de forskellige »låer«. 4-5 stykker gik sammen om et ålevod og kørte så med hest og vogn ud til f.eks. Klidby Lå, Skidden Rende eller Mærskhøj Lå. Her kunne fanges en hel zinkbalje fuld af ål. Ved hjemkomsten blev hele fangsten hældt ud på grønsværen og delt lige mellem parterne.

»I september »tattede« far »bakskuller«, små ising. Han havde en fladbundet jolle og før han skulle »tatte«, blev der gravet orm til at sætte på en lang tråd. Der blev så slået 5-6 knuder på tråden med ormene af ca. 30 cm mellemrum, og de blev fastgjort til en længere line med et blylod. Han havde gerne tre »lodder« ude, når han »tattede«, mere kunne man ikke nå at passe ad gangen. Fiskene bed så på ormene og man trak dem op. Var ormene bidt af, blev nye sat på, derfor måtte man have ekstra orm med. Tidspunktet for at »tatte« var gerne 2-3 timer efter højvande og indtil 3 timer før lavvande. Det var ikke ualmindeligt, at

man kunne fange 70-90 pund på 6-7 timer.

Far landede altid fiskene nede ved Od- den, der hvor nu dæmningen »går i land«. Så kørte han rundt bagefter med en trille- bør, hvorfra han solgte fiskene. Alle skulle have fisk dengang. Langt op i 1930'erne fik han 35 øre pr. pund; det tjente han lidt ved. Var vejret til det, var han ude at fiske hver dag i den periode.

Far gjorde gerne det, når han kom hjem med fiskene, at han tog en portion fra, som skulle tørres, lagde dem i en stor zinkbalje, hvor de blev skrubbet med en stiv kost ind- til de var rene. Indvoldene blev taget ud, fiskene saltet et døgn, og så blev der lavet et snit ved halen med en kniv, hvor- efter de blev bundet sammen to og to og ophængt på en snor, hvor de hang indtil de var tørre. I den tid de ikke var helt tørre, var det dejligt at få dem ristede. Men skulle de overvintre, var det nødvendigt at de var knald-tørre. Så blev de pakket ind i avispa- pir og lagt ned i en kiste oppe på loftet, der kunne de holde sig. De var lige så hårde som et brædt, når de blev taget ned. Så blev

Niels Chr. Manø på fiskeri omkr. 1950 – et af hans mange bierhverv. På skulderen bærer han sit sammenrullede »fag-hus« og i hånden en såkaldt »glip« til at tage fiskene med.

de lagt i blød en nat og frisket ud, hvorefter de blev kogt. Man fik dem som kogt fisk med hvid sovs og kartofler til – det smagte virkelig godt».

Fiskesæsonen var september og oktober, men man kunne udmærket »tatte« indtil nattefrosten satte ind. Om vinteren stangede man også ål på isen, eller senere i den store fyldegrav i Bolilmark. Efter at dæmningen blev anlagt aftog ålefiskeriet imidlertid på grund af ændrede strøm- og bundforhold.

Jagt

En anden vigtig bibeskæftigelse var jagt, som dog kun blev drevet af nogle få, heriblandt Niels Chr. Manø. Det stod på i august, september og oktober, og nogle gange ind i januar: »Far skød gråænder, brunnakker, spidsænder, krikænder og regnspover. Dengang kunne man skyde 2-300 ænder i sæsonen, hvilket var almindeligt for en jæger på det tidspunkt«.

Redningsstationen i Juvre med båd og mandskab som deltog i redningsaktionen ved damperen SS Schlei's forlis i 1908, som Bunde Jens Bundesen har skildret i sin bog (1949). Redningsmandskabet er fra v. (på båden) Niels Thomas Nielsen (bådens kaptajn), Jens Chr. Jensen, Bunde Marius Bundesen, Cornelius Møller. Foran båden står Jens Jacob Bundesen, Carl Nielsen, Niels Simonsen, Carl Møller, Chr. Ipsen og yderst t.h. Bunde Jens Bundesen.

Vildtet udgjorde en væsentlig del af kådnerfamiliens føde og var i høj grad med til at stabilisere husholdskonomen. Enten blev vildtet spist med det samme eller henkogt i krukker, som blev lukket med fedt. Var man heldig med konserveringen, kunne kødet godt holde i nogle måneder.

Redningsvæsenet

En indtægtsbringende bibeskæftigelse var deltagelsen i øens redningsvæsen. På det tidspunkt var der to redningsstationer på

Rømø, i Juvre og Kirkeby. Der skulle 12 mands besætning til hver båd. Det var ikke de store indtægter, der kom herfra, men mange satsede på redningsvæsenet på grund af den faste månedlige indtægt: »Da far startede i 1921 fik han 15-20 kr. om måneden; da jeg selv kom i redningsvæsenet i 1941 fik jeg 36 kr. om måneden. Så fik man også betaling for hver gang man var ude med båden eller på øvelse. Da man havde robåd, var der kun 4 øvelser om året, men så fik man også betaling for at stå på nattevagt eller strandvagt, hvor man stod oppe i tårnet på redningsstationen. Tre mand stod som regel vagt; de startede kl. fire om eftermiddagen og holdt vagt hele natten igennem på skift til kl. otte om morgenen, hvilket kunne give fem timers vagt til hver. Var vejret mere uroligt, fortsatte vagten, og det kunne jo blive til en hel del timer og således kroner«.

Indtjeningen fra redningsvæsenet betød meget for de fleste deltagere, hvoriblandt var adskillige gårdmænd. Men også andre, som ikke var med i bådlaget, kunne tjene penge, bl.a. de der stillede med heste til transport af redningsbåden og materialevognen. Det var ikke altid besætningsmedlemmerne fra båden, som kørte hestene. Der skulle anvendes fem spand heste i Juvre; fire spand til at trække den tunge redningsbåd og et spand til materialevognen.

Et generationsskifte

I 1945 overtog Niels Manø forældrenes kådnersted; der blev bygget et par fag til ejendommen og forældrene blev boende på aftægt ligesom forrige generation.

Ved overtagelsen var der 10 får og en ko. Med tiden udvidedes besætningen til 2 køer, et par ungt kreaturer og en griseso foruden den slagtegris, man normalt havde til eget forbrug. Desuden 20-25 høns, medens gederne nu var afskaffet.

Manø gik som faderen og bedstefaderen på daglejob, var bl.a. beskæftiget som murerarbejdsmand. Sammen med sin kone

drev de landbruget ved siden af. Der blev lejet hest og redskaber til dyrkning af roer og korn, idet ca. 3 ha jord var under plov – et stykke på toften og et nede i Juvre enge. Den største høst, man opnåede, beløb sig til 24 tdr. korn et år, man var meget heldig med udbyttet. Men landbruget gav akkurat tilstrækkeligt foder til den lille besætning; på denne måde videreførtes kådnerstedet foreløbig under 3. generation.

Alfred Carls gård i Kirkeby

På Sønderland overfor redningsstationen ligger en gård, som Ester og Alfred Carl drev i årene 1923-63. Den var overtaget fra faderen – Marius Hansen Carl – der drev købmandshandel ved siden af landbruget. Gården er, som mange andre på øen, opført i 1700-tallet; den gamle stald-/lade-længe blev i 1937 brækket ned og nyopført. Samme år byggedes et hønsehuse. I dag er landbruget nedlagt. Familien bestod af forældre og to børn.

Det var en mindre gård, på Sønderland dog arealmæssigt en af de største – oprindeligt på 54 ha. Men på grund af plantning reduceredes jorden til ialt 34 ha. Det gjaldt som overalt på øen, at meget henlå som hede, klitarealer og uinddiget strandeng. Det samlede landbrugsareal var godt 21 ha, hvoraf de 13 ha var delvis under plov – 4½ ha var med korn, roer og kartofler, medens ca. 9 ha var græs i omdrift (Se kort over gårdens jordtilliggende s. 116).

Besætningen udgjorde 5-6 malkekøer, en halv snes ungt kreaturer og kalve, 10-12 får, 2-3 heste, en enkelt griseso samt et par fedesvin og 30-40 høns. Denne besætningsstørrelse bibeholdtes stort set gennem alle årene; fårene blev dog afskaffet efter Den anden Verdenskrig.

Maskiner og redskaber var relativt få og bestod i 1944 af to svingplove, harve, bredsåmaskine, roerenser, høvender, græsslåmaskine m. aflæggerapparat, selvbinder (anskaffet 1944), et par landbrugsvogne, en fjedervogn og desuden tærskværk trukket af elmotor. I 1954 fik man traktor.

Gården blev drevet som kvægbrug, og mælken var vigtigste salgsprodukt. Kornavl var kun til eget forbrug, medens græsning og hø udgjorde langt det vigtigste foder til kreaturer og får. Gårdens jord lå betydeligt mere spredt sammenlignet med gårdene på Nørreland. Der var kun en lille toft ved gården, medens agermarken strakte sig ned til Kromose: »Vi havde kun en mark der lå mellem os og kirken, alt andet lå længe borte. Vi skulle helt syd for Havneby efter hø og somme tider helt ud til strandengen og til Vesterhede for at malke«, fortæller Ester Carl.

De spredtliggende marker af yderst ringe bonitet var et karakteristisk træk for landbruget på Sønderland. Der var stor afstand til de forskellige marker, ligesom vejene dengang var meget dårlige. Det var derfor vanskeligt at drive en sådan gård, hvor transporten til og fra markarbejdet gav megen spildtid. Bl.a. derfor lod man køerne græsse ude i engene sommeren igennem i stedet for at tage dem hjem på stald om

Ester og Alfred Carls gård fra 1700-tallet i Kirkeby med en feriedreng på hesten i forgrunden. Billedet er fra omkr. 1937. Det år blev stald og lade nybygget ligesom man fik opført et hønsehus. I dag er landbruget nedlagt og bygningerne rødkalket som så mange andre på øen.

natten. Kun i enkelte perioder græssede køerne i nærheden af gården.

På agermarken blev dyrket korn, roer og kartofler men aldrig hø. Det var derfor begrænset, hvor meget græsning der kunne blive tale om. Men efter høst tog man alle kreaturer og får hjem til græsning på agermarken.

»Om sommeren, når vi havde køerne ude enten syd for Havneby eller også helt ude mod vest på strandengene, da skulle vi tidligt op – henad kl. halv fem til fem – for at malke. For det meste var vi begge to af sted, én på cykel og én kørte. Så havde vi en gammel cykel liggende derude, til vi kørte derud igen om aftenen med mælkespandene. Spandene blev sat i vand i en

grøft derude (for at mælken kunne holde sig kølig) og så blev de hentet hjem den næste morgen sammen med morgenmalkningen og taget med på mejeriet. Vi var færdig med morgenmalkningen, alt efter hvor heldige man var, om dyrene græssede midt i fennen eller hvor. Den var godt 700 m lang, og det kunne ske, at køerne var længst ude. Når vi kom hjem, havde vi to grisesøer, der skulle fodres, og kalve var der også, der skulle passes, og så skulle vi selv have morgenmad – klokken var gerne henad otte inden vi spiste. Så kom mælkejungerne retur fra mejeriet og skulle gøres rene, det kunne være ved 11-tiden. Der skulle også laves middagsmad; alt dette arbejde gjorde jeg.

Mange gange, når vi var på marken om formiddagen, så stod spandene oppe ved vejen, og dem skulle jeg skynde mig at gøre rene, alt imens jeg fik middagsmaden færdig og så skulle vi af sted igen. For vi havde jo så langt ud til marken. Vi skulle næsten altid være under vejs ud til en af de forskellige marker, der gik alt for meget tid med

Marius Carls købmandsforretning i Kirkeby omkr. 1920. Bygningen var opført ved gården og ligger der stadig.

kørsel. Der blev f.eks. ikke tid til middags-søvn, det var bare at arbejde, og der var ikke noget, der hed søndag – vi var i gang hele tiden«.

Alt efter årstiden kunne dagens arbejde f.eks. foregå på en mark sydpå. Ved hjemkørslen om aftenen skulle man måske derefter vesterud til engene for at malke køerne. I høhøsten sørgede man derfor altid for om muligt, at have et læs hø med hjem. Det gjaldt om altid at udnytte transportmulighederne, men tiden var svær at beregne. Var man på vej i marken, kunne det pludselig blive regnvej, og så måtte man vende om med uforrettet sag. Sådanne vanskeligheder var bl.a. med til at præge dagligdagen og landbrugsdriften på adskillige af Sønderlandets gårde, hvorfor de i mange henseender var besværlige og urationelle at drive.

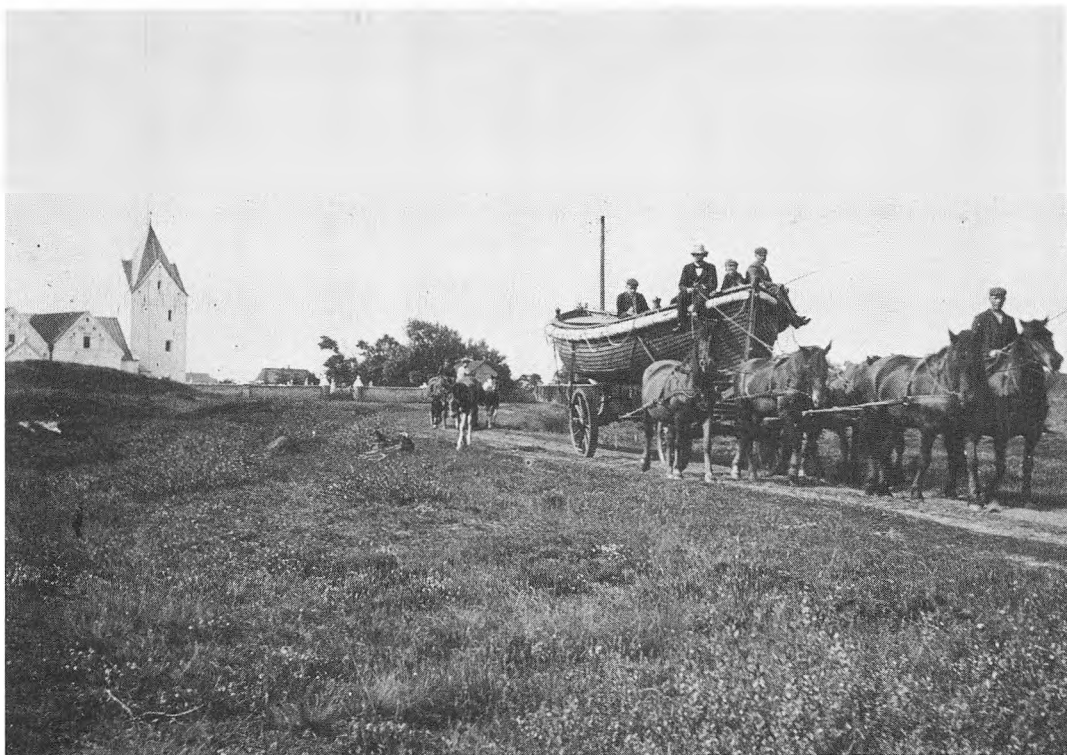
Gårdens noget afsides beliggenhed og de lange afstande ud til markerne umuliggjorde maskin- og arbejdsfællesskab. Kun i kornhøsten samarbejdede man med nærmeste nabo. Men i øvrigt var der heller ikke mere arbejde end familien selv kunne overkomme. Ved siden af var der forskellige bierhverv, som skulle passes, Alfred Carl var bl.a. foermænd for en del småfolk i Kirkeby. Desuden kørte han med redningsbåden, når der var øvelse og strandinger – det sidste var dog sjældent. Men hvervene gav en nødvendig ekstraindkomst til den ellers betrængte økonomi. Landbrugs-krisen i 1930'erne var hård for især de små kådnersteder. Hos Alfred Carl måske særlig mærkbar, fordi besætningen af malkekøer måtte sættes ud fire gange på grund af kvægtuberkulose. Der kunne ikke leveres mælk fra de syge dyr, og der fandtes ingen forsikring mod de påførte økonomiske tab.

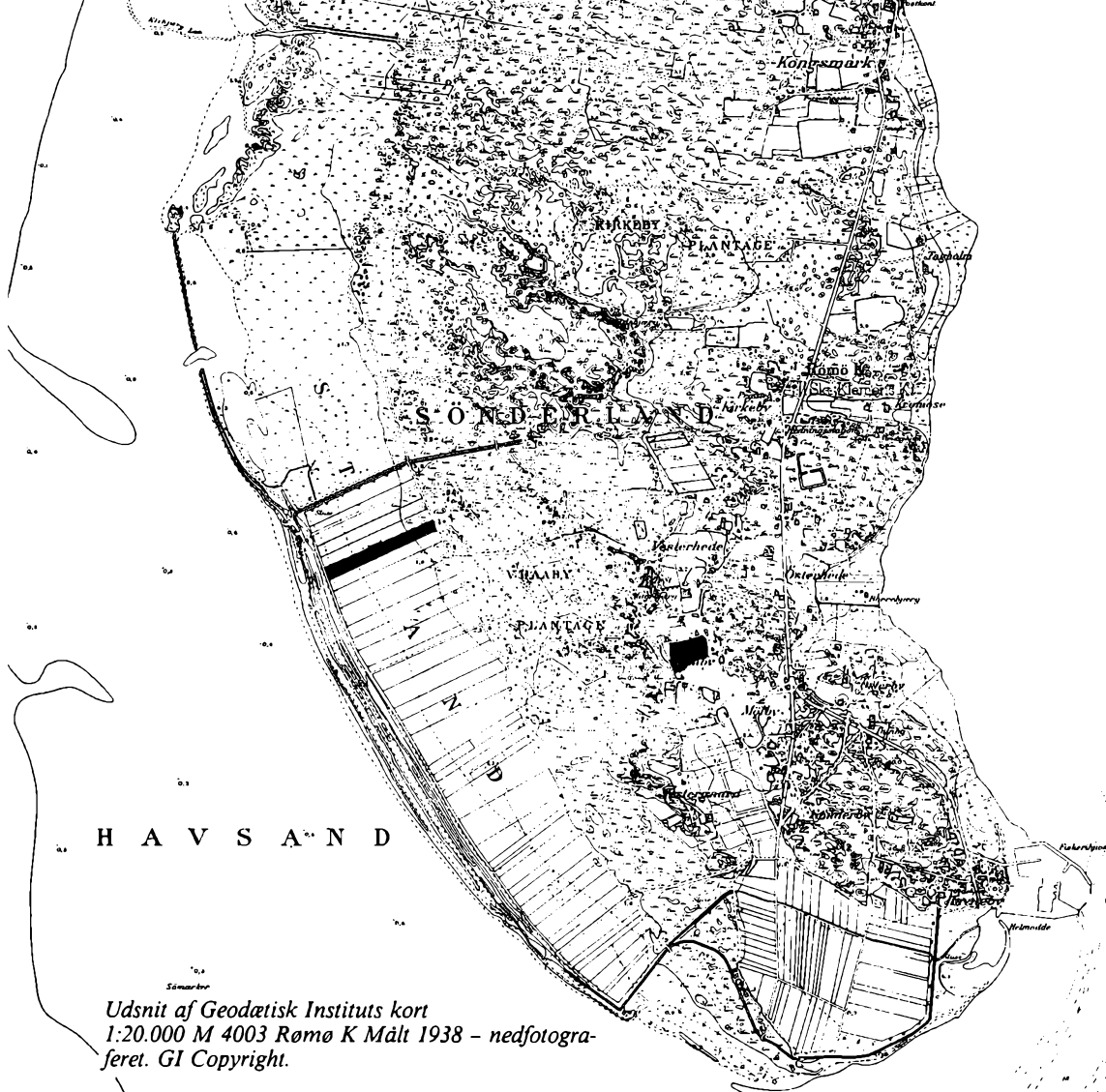
Hovedindkomsten fik man fra levering af mælk til mejeriet, desuden solgtes årligt et par ungdreuer samt nogle grise. Sidst

i august kom opkøbere fra fastlandet for at købe får og lam. Ulden solgtes om foråret efter klipningen. Men under krigen forarbejdede man selv ulden og strikkede meget uldtøj til familien. Der blev gerne solgt 15 lam foruden de moderfår, som blev sat ud det pågældende år. Hertil kom så indtægten fra bierhvervene, men derudover levede familien næsten udelukkende af de produkter, man selv frembragte.

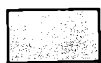
Man slagtede selv, havde høns, kyllinger og æg, som bl.a. blev solgt til købmanden. Det kunne så opveje noget af købmandsregningen. I haven blev dyrket grøntsager – bønner, ærter m.v. Nede i marken dyrkede man grønkål og kartofler, som jorden var særlig ideel til. Enkelte år havde man så mange, at der kunne sælges lidt. Derimod købtes hvidkål fra fastlandet.

Redningsbåden fra Kirkeby transporteres til en øvelse. Redningsstationen på Sønderland lå ved kirken; den eksisterer endnu men anvendes i dag som øens brandstation.

Udsnit af Geodætisk Instituts kort
1:20.000 M 4003 Rømø K Målt 1938 – nedfotograferet. GI Copyright.

Alfred Carls gård i Kirkeby
med jordtilliggende 1949

Alfred Helmchens kådnersted i
Vråby med jordtilliggende 1949

Ejendommens grundværdi	5.100 kr.
Ejendommens samlede areal	34,81 ha
Landbrugsarealer – ager, eng og anden græsning	21,56 ha
Hede og lyngbakker	12 ha
Flyvesand og klitter	1 ha
Arealer med korn	4 ha
Arealer med kartofler	0,28 ha
Arealer med foderroer	0,28 ha
Græsarealer i omdrift	9 ha
Græsarealer udenfor omdrift strand- og marskeng	8 ha

Ejendommens grundværdi	1.300 kr.
Ejendommens samlede areal	12,43 ha
Landbrugsarealer – ager, eng og anden græsning	11,25 ha
Hede og lyngbakker	1,10 ha
Arealer med korn	1,65 ha
Arealer med kartofler	0,25 ha
Arealer med foderroer	0,28 ha
Græsarealer i omdrift	10 ha

Alfred Helmchens kådnersted i Vråby

I Vråby på Sønderland ligger et gammelt karakteristisk enlænget kådnersted opført en gang i 1700-tallet og ikke synderligt ændret i det ydre. Stedet drev Henriette og Alfred Helmchen fra 1945 til 1975, hvorefter landbruget blev nedlagt og jorden bortforpagtet. Familien bestod af forældre og to børn.

Alfred Helmchen er indvandret sydfra, idet han kom til Rømø fra Tyskland i 1919 sammen med sin far. Begge arbejdede på Lakolk som gartnere; Alfred Helmchen desuden som tjener på Hotel Rømø i Kongsmark. Siden tjente han på forskellige af øens gårde og efter giftemål med en Rømø-pige i 1942 ernærede familien sig mest ved indkomst fra landarbejde hos bønderne. Med overtagelse af kådnerstedet i 1945 – først efter nogle år i forpagtning – suppleredes husholdsvøkonomien med indkomst fra lidt landbrug, primært kvægdrift, hvor salg af mælk udgjorde hovedindtægten. Ved overtagelsen af kådnerstedet var der 8 ha jord. Det meste lå omkring ejendommen; resten udgjorde et stykke uinddiget strandeng, hvor korn kunne dyrkes i den øverste del. Senere lejedes en tilstødende fenne på strandengen så det samlede jordtilliggende blev 13 ha, heraf godt 1 ha hede og klitter (Se kort over kådnerstedets jordtilliggende s. 116).

Omtrent 2 ha blev dyrket med korn – vinterrug og byg. Roer, kartofler og gulerødder blev dyrket på agermarken ved huset. 10 ha henlå til græsning og høslæt.

På det tidspunkt var der 2 køer, et par ungmøer, en snes høns, kyllinger og gæs. Desuden opfededes gerne 5 grise årligt, hvoraf de 4 blev solgt, den sidste slagtet ved juletid til familiens eget forbrug. I 1950'erne øgedes besætningen til 6 malkekøer og lidt flere ungmøer.

I begyndelsen var der også får, men de blev som overalt på Sønderland afskaffet i 1940'erne.

Bortset fra de nødvendige enkle håndredskaber var der ingen maskiner eller red-

skaber til landbruget. Markarbejde og kørsel sørgede naboen eller en foermand for: »Vi havde ingen hest, men en foermand til at lave alt markarbejde« – fortæller Henriette Helmchen. ». . . Vi havde bl.a. Hans Mærsk Jensen fra Vestergård, han pløjede, harvede og såede. Når det så var tid, skulle han slå høet for os, men vi »ragte« altid selv i stakke, han slog bare med græsslåmaskinen. Vi har ikke slået noget med le i den tid vi har haft det – alt blev slået med maskine. Men så kørte han høet hjem for os, og vi fik det hele op på loftet, og helt fyldt op. Somme tider havde vi forskellige foermænd, arbejdet skulle jo gøres til rette tid«.

Man betalte foermanden efter overståelse af hvert større arbejde, f.eks. forårsarbejdet. Betaling for et års arbejde lå omkring 1960 på 5-600 kr.

»I høsten havde vi et temmeligt stort stykke der skulle slås, så mejede Marthin Nielsen for os med græsslåmaskine med aflæggerapparat. Så var vi gerne med til at binde op og skokke. Han mejede for mange andre, og vi var med rundt for at binde op«. Der var tale om et vist samarbejde i Vråby naboerne imellem, navnlig under hø- og kornhøsten. I det hele taget var samarbejde og arbejdsfællesskab betydeligt mere udbredt blandt Sønderlandets kådnersteder i modsætning til Nørreland. De større steder havde jo hest, og så kunne den enkelte udligne ved modregning med egen eller den samlede families arbejdskraft.

»Når vi mejede var vi gerne 3-4 spand heste og vogne, og så satte vi gerne kornet i »hesser« udenfor. Én læsede af, og vi andre satte hesset; det gik »snært« da vi var mange og så hjalp vi igen hos de andre«.

Hen på efteråret blev kornet tærsket, med det tærskværk Marthin Nielsen drog rundt med. Når tærskningen var overstået på kådnerstedet, fulgte Alfred Helmchen med og hjalp de øvrige steder, hvor der blev tærsket med værket.

Men ellers gik han ud som arbejdsmand og daglejer – rundt regnet $\frac{1}{3}$ - $\frac{1}{2}$ af året – fortrinsvis hos bønderne. Arbejdet kunne

Alfred Helmchens kådnersted i Vråby. Husets »pisel« med bemalede vægpaneler og andet inventar findes i dag på Städtische Museum i Flensburg.

f.eks. være læsning og udkørsel af staldgødning samt udspredning på marken, oprensning af grøfter m.v.

Ind imellem de forskellige gøremål hjalp han også forskellige steder med at tække. I 1930'erne og begyndelsen af 40'erne var daglønnen 3,50 kr.; omkring 1950 blev den 10 kr. Ligeledes var der tale om arbejde for mange af Sønderlandets enkekoner til hvis ejendom der hørte lidt jord. Her var det mest havearbejde, der blev udført – gravning og tilsåning. Det kunne der tjenes ca. 3 kr. ved om dagen.

Han slog også lyng for kommunen til brug for vejbelægning, et arbejde der gerne var udliciteret, ofte 500 m vej ad gangen. Betalingen var ca. 10 kr. pr. læs lyng, som blev »bigget« ude i lyngstykket.

Inden dæmningen kom, blev alt brændsel udefra sejlet til øen og landet ved broen

i Kongsmark. Bager Duhn i Duhnby havde brændselssalg, så her var der også arbejde at få med losningen.

Indtil Alfred Helmchen fik cykel i 1940'erne, gik han til fods på arbejde tidlig om morgenen. I haven havde man godt med ribs- og solbærbuske. Ofte havde han en spand bær med på sin morgentur til forskellige, som gerne ville købe. Det kunne indbringe ca. 10 kr. for en spandfuld og gav således lidt ekstra penge – man var nødt til at tage alt med, hvad der kunne tjenes.

For kådnerfamilien, der ernærede sig ved landarbejde og andre bierhverv, var der sjældent tale om nogen længere og regelmæssigt sammenhængende dagligdag derhjemme. Dagen afhang af mandens arbejde udenfor hjemmet og hvor det foregik. Størsteparten af det daglige landbrugsarbejde hjemme var derfor stort set overladt

til kone og børn. Det omfattede især malkning og røgtning af kreaturerne, hvorom Henriette Helmchen beretter: »Når køerne var ude i marken mod vest, hvor vi gik ud for at malke, skulle vi op og afsted kl. 4 om morgenen. Så kom vi hjem igen kl. 7. Vi skulle gå med mælken og det var lang vej – 2½ km hver vej.

Når han (manden) arbejdede ude, skulle jeg selv gå. Så måtte jeg hjem og have børnene op og i skole bagefter til kl. 8, og vi skulle også have noget at spise. Men han gav gerne grisene, det havde han gjort om morgenen, fordi jeg gik ud at malke. Når han gik ud at malke, gjorde jeg det – sådan skiftedes vi.

Køerne kælvede om foråret og da havde vi en masse mælk; vi havde gerne en mejerispand og en mælkespand fuld, som blev båret hjem i hånden. Vi skulle jo være hjemme inden mælkevognen kørte, den var henne ved vejen henad kl. 7, og vi skulle jo selv stille mælken ned til vejen«.

I lighed med mange andre landbrug blev der en overgang malket både morgen, middag og aften – især i forårstiden, hvor der var meget mælk, når køerne havde kælvet.

Tidsskemaet så således ud:

Morgenmalkning	fra kl. 4 til 7
Middagsmalkning	fra kl. 11 til 13
Aftensmalkning	fra kl. 18 til 22

»Når manden kom hjem efter arbejde ude skulle han først spise til aften, siden fodre kreaturer, svin og høns, og når jeg ikke var kommet hjem fra aftenmalkningen, gik han mig gerne i møde efter mælken. Det blev sent inden vi kom hjem, ofte først henad 10 om aftenen«.

I de perioder, hvor køerne græssede hjemme ved kådnerstedet, var arbejdet betydeligt lettere, og så havde man ikke den lange gåtur. Men det var sparsomt med græsning på agermarken: »Hver aften hentede Alfred så en stor børfuld græs til køerne, det slog han med leen i grøftekan-

terne langs vejen og alle steder hvor der var græs. Så kørte vi det hjem til dyrene. Vi havde ikke for meget græs, når dyrene gik hjemme, og så skulle de have noget mere, derfor slog vi græs hver aften og var langs og hente det«. Var der overskud af kartofler, blev de kogt til grisefoder i en stor jerngryde og mast under kogningen med et gammelt S-formet stempel. Der blev lavet en foderblanding af mælk, korn tilsat kartofler for at drøje på foderet.

Kådnerstedet havde en ret stor have, der lå på husets sydside og blev flittigt dyrket med de nødvendige grøntsager. Her var også æble- og pæretræer, blommetræer og bærbuske. Havens produkter var væsentlige i familiens husholdøkonomi.

Det gjaldt også brændsel, som man ligeledes selv hjergede. Der blev fyret med lyng og indtil 1948 brugte man »kassen«: »Når de var tørre på marken så hentede vi dem ind – du kan tro, det var noget der kunne brænde, og det varmede. Indsamlingen foregik på marken, når køerne gik hjemme ved huset, og det var mit arbejde. Jeg havde til det brug en stor flettet kurv, og så blev der med en kortskaftet rive indsamlet, så der var nok til brug for en hel dag. »Kassen« holdt godt på ilden. Når manden endnu ikke var kommet hjem om aftenen, og jeg skulle ud for at malke køerne, brugte jeg meget at lægge en »kassen« på komfuret, det gav god varme, som kunne holde maden varm, indtil han kom hjem for at spise«.

Foruden lyng, hvoraf der gerne skulle bruges 3-4 læs årligt, og »kassen« brugtes kvas fra skoven. Det blev siden hugget i stykker med en kvashugger, som Marthin Nielsen havde. Han kørte desuden rundt med kvashuggeren til andre på Sønderland.

Kvas opbevarede i stakke udenfor, da der ikke var plads inde i huset. I 1930'erne brugte man græstørv gravet på stranden, men i 1940'erne fik man også gerne to læs tørv ovre fra fastlandet, måske fordi Alfred Helmchen arbejdede for Duhn, som havde brændselssalget.

Et af kådernes bierhverv var bl.a. tagtækning, som her foregår hos Jenny og Svend Møller i Juvre i 1920'rne. Stående på stilladset fra v. Theodor Lytzen, børnene Cecilie og Carl samt Niels Nielsen. Nederst Kirstine Nielsen som serverer kaffe og Andreas Petersen.

Brugsformer og næringskombination

De forskellige eksempler på »typer« af brug afspejler i hvilken udstrækning landbruget indgik i vadehavsbondens samlede husholdsøkonomi. Det gjaldt helt ned til det mindste kådnersted, der kun havde en stump havejord, og her ud over måske blot andel i et stykke *fælles kådnerjord* – hede, der tjente til græsning af et par får og lyng til brændsel. Ejendomme, der på en eller anden måde ikke udnyttede jorden og havde lidt husdyr, var yderst få. Såvel går-

den som kådnerstedet med varieret indslag af landbrug dannede grundlag for familiehusholdet som produktions- og konsumtionsenhed, med husholdet – mand, kone, børn og måske aftægtsfolk – som arbejdskraft. Hertil knyttede sig så fra et til flere bierhverv, hvoraf det ene for nogles vedkommende, måske oven i købet udgjorde deres hovederhverv eller det fag de primært udøvede. Men variationerne i bierhvervene var omfattende såvel i art som omfang og fordelte sig på flere planer – so-

cialt og erhvervsmæssigt. Det spændte over en skala fra egentligt håndværk, over handel, forskellige former for service til daglejarbejde, offentlige jobs samt tillidshverv. Ved siden af kom inddragelse og udnyttelse af det omgivende miljøes naturressourcer, som lå udenfor den primære landbrugsdrift. Binæringen må derfor opfattes som et bredt spekter af forskellige poster, hvorfra den enkelte familie og produktionsenhed, via sin arbejdsindsats, hverv eller position, fik penge og naturalier som supplement til landbrugets udkomme.

Næringskombinationen af *landbrug og bierhverv* dannede således i forening grundlaget for produktions- og konsumtionsenhedens sammensatte husholdsøkonomi og dermed forudsætningerne for familiens livsvilkår. Ligeledes afspejler de forskellige kombinationsmønstre af landbrug og bierhverv en hovedstruktur identisk med den tidligere skitserede ejendomsinddeling med: Den større gård, den mindre gård og kådnerstedet.

1) På øens store gårde ernærede det ofte omfattende hushold sig almindeligvis udelukkende gennem indkomst fra landbruget med hovedvægt på kvægdrift og får. Sekundær udnyttelse af naturressourcerne omfattede generelt kun brændsel – lyng, græstørv samt strandingstræ, i øvrigt et fællestæk for hele øen. Der var yderst sjældent tale om supplerende indkomst fra bierhverv. En enkelt bonde havde hvervet som strandfoged, men her oversteg det prestigemæssige sandsynligvis langt det økonomiske, en sådan post indbragte.

2) Landbrugets indslag på de mindre gårde var ligeledes af stor betydning, men udgjorde almindeligvis kun en del af husholdsøkonomien på grund af jordtilligendet og en tilsvarende reduceret kvægdrift, omend færeholdet godt kunne være ret omfattende og betydningsfuldt. Den resterende del af husholdsøkonomien blev tilvejebragt gennem forskellige bierhverv. Otte af de mindre gårde havde således indtægter fra bibeskæftigelser som f.eks.: 1. Toldembeds-

mand. 2. Foermand og strandfoged. 3. Foermand, mælkekørsel og redningsvæsenet. 4. Foermand, fiskeri, sognefoged og spillemand.

3) Kådnerstedets beskedne jordtilligende betingede et minimalt husdyrhold. Landbruget var basis for husholdet, men ellers økonomisk set generelt underordnet rækken af bierhverv, der ofte udøvedes indenfor et system af gensidige ydelser mellem kådnerstedet og gårdene.

Af 127 registrerede landbrug på Rømø i 1930'erne falder de 90 indenfor kategorien kådnersteder med bierhverv, hvoraf beskæftigelsen som daglejer og arbejdsmand var mest udbredt og derfor den primære hovedbeskæftigelse. Men der var for adskilliges vedkommende også tale om faglært erhvervsudøvelse, dog aldrig i en sådan udstrækning at landbruget mistede sin betydning som del af den samlede husholdsøkonomi. Det gjaldt f.eks. også de få som drev købmandshandel, var bager, kroejere, gik post eller var toldembedsmænd, endvidere søfolk, hvoraf der endnu fandtes en del. Desuden en betydningsfuld gruppe håndværkere – smed, tømrer, snedker og murer. Endelig fik en lille gruppe deres indkomst gennem alders- og invalidepension. Det var gamle og enker, herunder flere krigsenker fra Den første Verdenskrig.

I forhold til gårdene supplerede kådnerstederne i betydeligt større omfang deres husholdsøkonomi via udnyttelse af de naturressourcer, som ikke direkte berørte landbruget – et marginalt ressourcegrundlag som del af det omgivende naturmiljø. Bjergning af brændsel er allerede nævnt; desuden fiskeri, hvorved man forsynede sig selv og andre med fisk, samt jagt dels på landjorden dels strandjagt. Også indsamling af fugleæg og bær, en omfattende biavl og udnyttelsen af forskellige vegetationer indgik som væsentlige poster i småfolkernes sammensatte husholdsøkonomi. Der var tilsyneladende i hovedtræk tale om et nært samspil mellem vadehavsbondens husholdning og de muligheder for udnyttelse

Bierhverv i 1930'rne

	Juvre	Kongsmark	Kirkeby	Ialt
Aldersrente/invaliderente	0	2	1	3
Arbejdsmand og/eller daglejer	3	1	8	12
Arbejdsmand/husslagter	0	0	1	1
Arbejdsmand/plantør	0	0	2	2
Foermand	0	0	4	4
Foermand/mælkekørsel/redningsvæsenet	0	0	3	3
Formand/opsynsmand ved redningsvæsenet	0	0	1	1
Foermand/fiskeri/sognefoged/spillemand	0	1	0	1
Fragtsejlad (eget skib)	1	0	0	1
Gartner	1	1	0	1
Hotelejer	0	1	0	1
Kaptajn	0	0	2	2
Kirketjener	0	0	1	1
Kirketjener/plantør	0	0	1	1
Kleinsmed	0	0	1	1
Karstmager/krigsinvaliderente/mælkekørsel	0	1	0	1
Kroejer	0	0	1	1
Købmandshandel	1	1	0	2
Mejerist	0	0	1	1
Murer	0	0	1	1
Mælkekørsel/redningsvæsenet	1	0	0	1
Opsynsmand v. redningsbåden	0	0	1	1
Plantør/redningsvæsenet	0	0	2	2
Postbud	0	3	0	3
Rentier	0	0	1	1
Sadelmager	0	1	0	1
Skomager/daglejer	1	0	1	2
Skomager/foermand	0	0	1	1
Skipper (fragtskib)	0	0	1	1
Skrædder/hårklipper	0	0	1	1
Smed	0	1	0	1
Sparekassebestyrer	0	1	0	1
Strandfoged	1	0	0	1
Strandfoged/foermand	0	0	1	1
Strandfoged/foermand/redningsbåden	0	1	0	1
Sognerådsformand	0	1	0	1
Styrmand	0	1	0	1
Styrmand/foermand/mølleri	0	1	0	1
Sømand	2	2	1	5
Sømand/arbejdsmand	0	0	2	2
Tagtækker	1	0	0	1
Toldembedsmand	0	1	1	2
Tømrer	1	1	0	2
Tømrer/snedker	0	0	1	1
Tømrer/snedker/murer/røger	0	1	0	1
Tømrer/vognmand/troljefører	0	1	0	1
Tømrer/krigsinvaliderente	1	0	0	1
Vognmand	1	0	0	1
»Våger« – opsynsmand ved sejlrenden	0	0	1	1
Ægindsamling og salg	0	1	0	1
Bager	0	0	1	1
Uoplyste bierhverv	0	3	3	6
	15	28	47	90

Oversigt over vadehavsbøndernes mange og forskelligartede bierhverv i 1930'rne, deres omfang og geografiske fordeling på husstande indenfor de tidligere tre kommuner – Juvre, Kongsmark og Kirkeby. Sammenholdes øens husstande og bierhvervene under ét, ses at 29% udelukkende ernærede sig ved landbrug, medens 71% udover landbruget havde ét eller flere bierhverv. Betragtes bierhvervene imidlertid ud fra en geografisk fordeling viser det sig, at kun 15% af husstandene indenfor Juvre-området havde bierhverv, medens 90% af husstandene fra Kongsmark og syd på havde ét eller flere bierhverv. Det varierede bierhvervsmonster afspejler væsentlige sider af vadehavsbøndernes sociale og erhvervsmaessige struktur fra nord til syd. Et lignende strukturbillede tegner sig vedrørende geografisk fordeling af antal brug med besætning samt deres sammensætning (jvf. figuren overfor). Kilde: Liste over landbrug i 1930'rne samt interviews.

Sammentrækning:

Juvre:	ialt 43 ldr. – 28 (22,1%) udeluk. af ldr.	15 (11,8%) ldr. + bierhv.
Kongsmark:	ialt 34 ldr. – 6 (4,7%) udeluk. af ldr.	28 (22,0%) ldr. + bierhv.
Kirkeby:	ialt 50 ldr. – 3 (2,4%) udeluk. af ldr.	47 (37,0%) ldr. + bierhv.
	<u>127</u> <u>37 (29,2%)</u>	<u>90 (70,8%) ldr. + bierhv.</u>

29% levede udelukkende af indtægt fra landbruget.

71% levede af indtægt fra landbruget samt et eller flere bierhverv.

Antal brug m. besætning af henholdsvis:

	Kær	Ung- kre- aturer	Får	Geder	Bier	Af samlet antal brug
Juvre:	38	30	39	1	0(?)	43
Kongsmark:	23	13	24	3	1(?)	34
Kirkeby	21	14	15	0	3(?)	50
	<u>82</u>	<u>57</u>	<u>78</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>127</u>

(Kilde: Liste over ldr. i 1930'erne samt interview).

som det omgivende naturmiljø rummede.

Men går vi tættere på de enkelte befolkningsgruppers næringsliv, specielt under hensyntagen til kapital, ejendomsforhold og -størrelse samt rettighedsfordeling i relation til naturgrundlaget, fremgår det tydeligt, at det enkelte brugs sammensatte husholdsøkonomi i stigende omfang byggede på udnyttelse af alternative naturressourcer parallelt med tiltagende reducere af brugsstørrelse og indslag fra landbruget: Størst grad af økologisk tilpasning finder vi derfor i relation til de lavest stillede sociale og økonomiske samfundslag – blandt kådnerne.

Til supplerung af kådnerstedets sparsomme jordtilliggende var det således meget almindeligt at leje ca. 200 m af diget til høslæt – »en station« kaldte man det. På digeskråningerne slog man græsset helt op til toppen med slåmaskine, resten tog man med le. Der måtte kun tages ét slæt. Med denne ekstra ressource tilgang kunne der spares på enggræsset, hvorved der blev

mere vinterhø til kreaturerne. Digelaget forestod udlejningen, som praktiseredes både på Nørre- og Sønderland.

Mange småfolk hentede sig også en biindtægt ved arbejde på vejen, der én gang årligt blev belagt med lyng. Kommunen havde nu overtaget vedligeholdelsen. Der indkaldtes til møde i Kongsmark og Kirkeby, hvor interesserede i arbejdet kunne møde op. Så kørte sognerådsformanden foran på vejen, og et vejstykke blev udliciteret til belægning med lyng for hver 500 m – 1 læs pr. telefonpæl: »Vi løb alle bagefter vognen, for at få et stykke, for at arbejdet kunne være med til at betale skatten. Vi skyldte jo alle i skat, og det meste blev fratrukket; det var sjældent, at vi fik penge til udbetaling«, fortæller en af arbejdsmandene. Men også adskillige bønder tjente en ekstra skilling ved vejarbejdet.

Flertallet af arbejdsfolk og daglejere kom fra kådnerstederne på Sønderland. De var især beskæftiget ved landbruget på Nørre-land, hvor der ikke var ret mange arbejds-

folk. Men det var lejlighedsarbejde, næsten aldrig noget fast. Enkelte steder måtte konen også gå ud på arbejde; det var ellers normalt hende som passede landbruget hjemme til daglig.

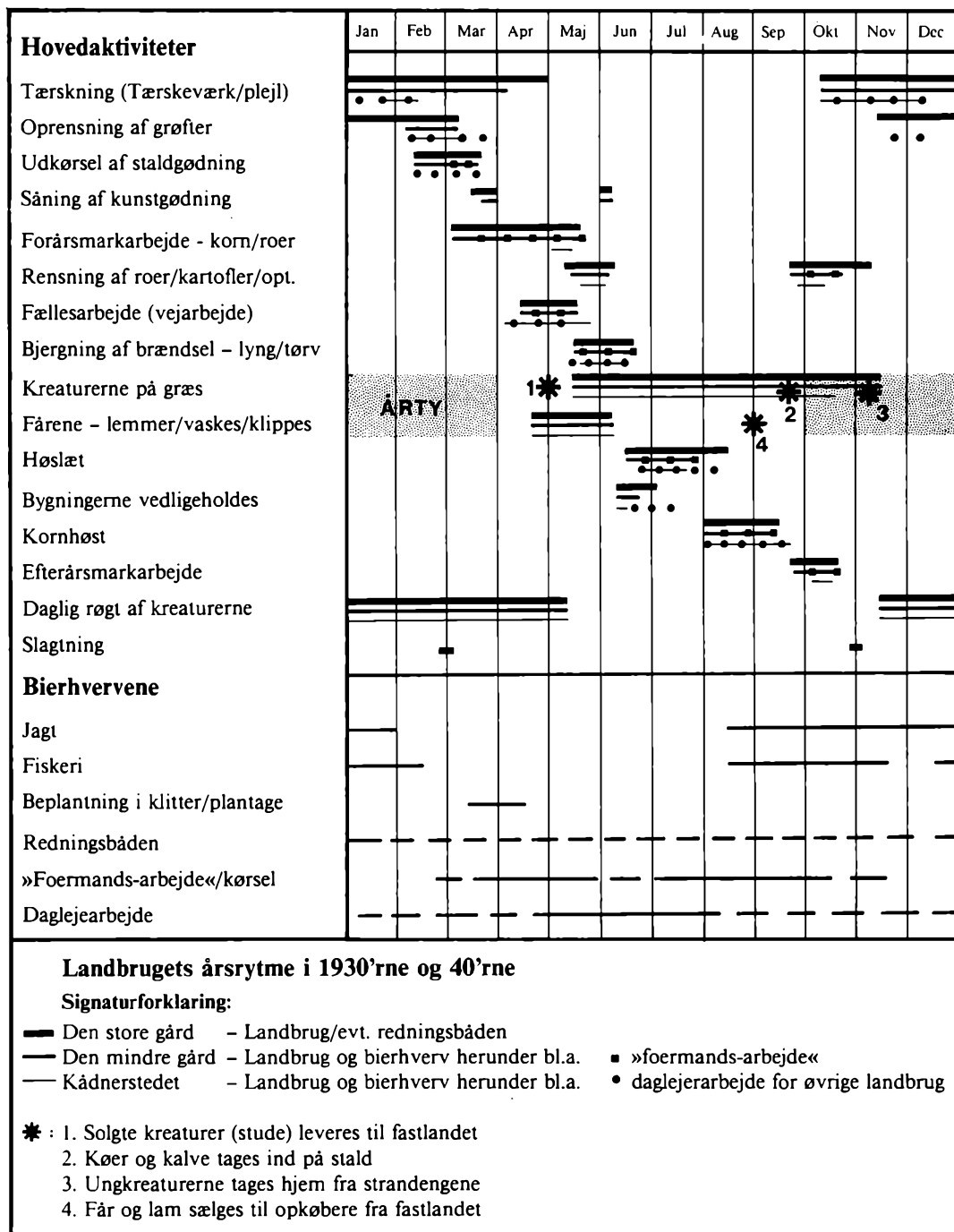
Mange i Kongsmark og Tvismark havde under søfartstiden, når de var kommet hjem med penge på lommen, købt en marskeng i Juvre. På den måde var familien næsten sikret det daglige brød. Havde man toften hjemme ved huset eller kådnerstedet, hvor der kunne græsse en ko og avles de nødvendige kartofler, kunne høet bjerger i Juvre enge, hvorved der var vinterfoder. De fleste holdt endvidere får, måske geder, som fandt føden i heden og på stranden. De gamle græsningsrettigheder holdtes i hævd langt op i tiden.

Småfolkene husdyrhold tog først og fremmest sigte på selvforsyning, men flertallet havde desuden lidt overskud til salg, f.eks. mælk. Af mejeriets afregningsprotokol fra oktober 1938 fremgår, at der var 152 leverandører – godt en halv snes stykker over egentlige registrerede landbrugsjendomme (iflg. landbrugstællingen). Kåd-

Birgitte og Jens Chr. Knudsen, Kongsmark i 1920'erne med et læs lyng til brændsel eller måske vejbelægning. Nogle gange påtog forskellige foermænd sig at belægge et vejstykke med lyng. De engagerede sig så med småfolkene, som bjergede lysten både til sig selv og foermanden, der siden besørgede transporten.

nersteder fra Tvismark og sydpå udgjorde således størsteparten af mejeriets leverandører. Sønderland var endnu på det tidspunkt præget af øens karakteristiske småbrugsstruktur trods begyndende afvikling.

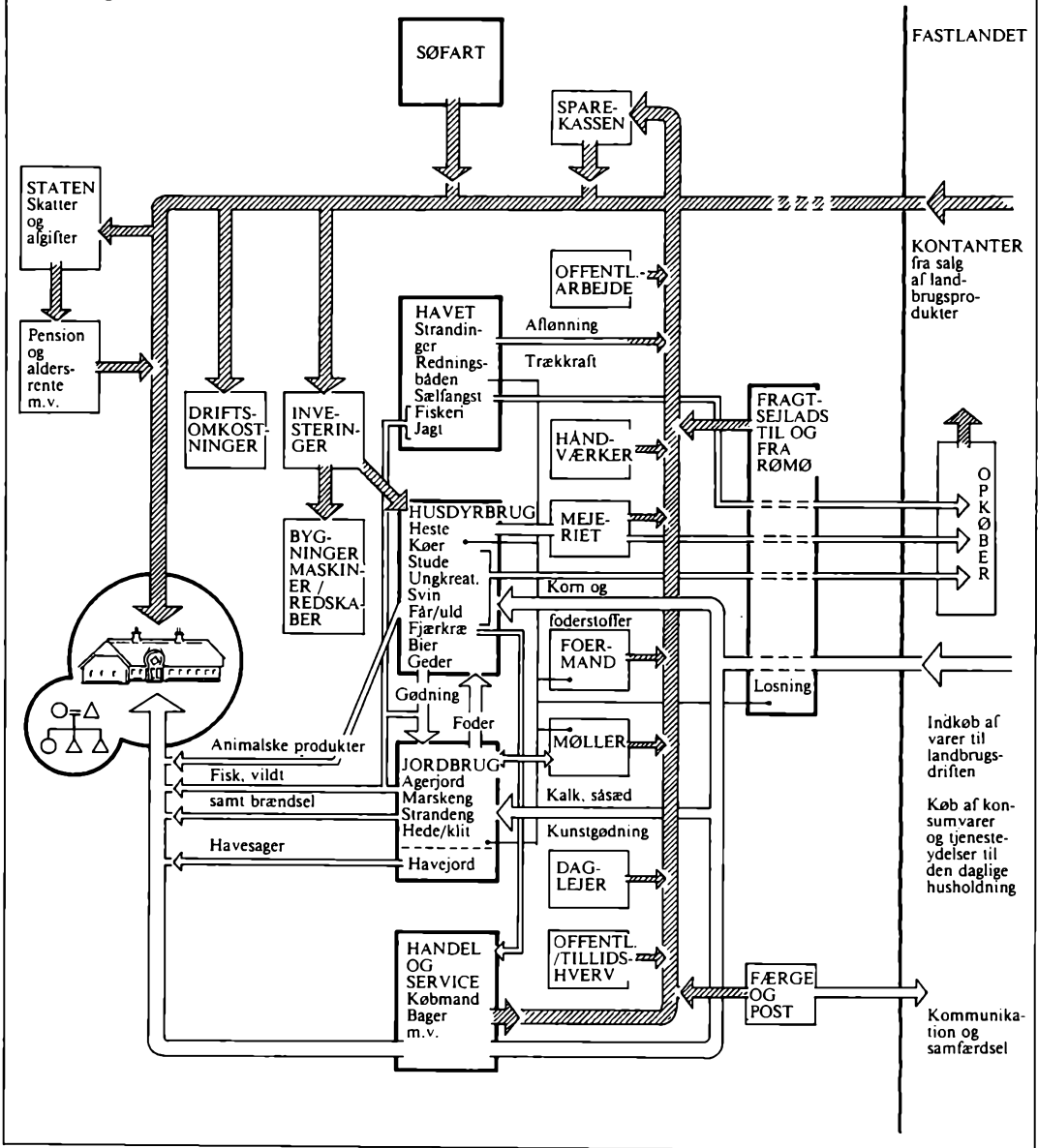
Beskrivelsen af en mælketur gennem Kongsmark og Tvismark i 1940'erne tegner det karakteristiske billede af småfolkene landbrug og mælkeleverance: »Mælkeruten startede ved Cornelius Holms gård i Kongsmark (nedlagt, nu hvilehjemmet). De to gårde i Tagholm skulle bringe mælken op til sprøjtehuset ved Holms gård, der hvor nu stenen står ved indkørslen. Men ellers var det næsten alle småbrug på ruten; 4 køer var den største ejendom, det var sådan en som Carl Jensens i Tvismark. Turen gik gennem Tvismark af Hattesvej,

som den hedder i dag. Der var flere, der havde én ko, nogle havde to, så havde de bierhverv. Nogle var sømænd der sejlede; de havde en ko som konen passede og i den

stil. Det var små mælkeportioner som levedes, men det blev trods alt til mælk. Hvor der f.eks. var 4 køer, var der gerne 2 mælkejunge. Jens Chr. Knudsens ejendom

Oversigt over vadehavsbondens husholdning, produktion og afsætningsforhold omkring 1940

i Kongsmark var den største med 3 junger. Det var 60 pounds mælkeunger, men ellers var de på 30 og 25 pund og helt ned til 7½ pounds spande med hank. Disse små spande blev hængt på kroge på siden af mælkevognen og dem var der mange af på turen gennem Kongsmark og Tvismark til mejeriet i

Bolilmark«, fortæller en kådner og foermand, som i flere år kørte mælkeruten.

En foermands aktivitetsfelt var gerne omfattende. Foruden mælkekørsel og arbejde for småfolkene besørgede han almindelig vognmandsfragtkørsel og transport af gæster til hotellerne. Arbejdsdagen var ofte

Hussnedker Alfred Petersen, Kongsmark fotografere ved sit arbejde i 1960'erne. Ved siden af håndværket drev familien landbrug på de 8 tdr. land, som hørte til kådnerstedet, hvor man havde 2 køer, et par svin og 10-12 får.

Marius Bundesen med vogn og et par kreaturer trækkende bagefter på vejen fra Juvre til Havneby ud for Alfred Bundesens ejendom i Nr. Tvismark. Jordvejene var oplødte og næsten ufremkommelige om vinteren. Hvert forår blev de harvet over med en sletharve og når de var tørre herefter belagt med lyng. Hen på sommeren var vejene lige så fine at køre på som på et tæppe.

lang, men sjældent ens, hvilket en foermand beretter om: »En arbejdsdag kunne om sommeren begynde ved halv firetiden med pløjning for småfolk. Klokkeren 7 skulle jeg afsted på mælketur til mejeriet i Bolilmark. Når jeg kom hjem fra turen, skulle jeg måske ud i »Stævnen« for at køre materialer bort – oprydningarbejde efter krigen. Det hele skulle jævnes; de mange bunkers skulle begraves og der skulle køres græstørv til belægning af hullerne. Desuden skulle de tyske militærbarakker nedbrækkes og transporteres bort. De blev sejlet til Højer. Om sommeren skulle man køre hø hjem, også for dem der ikke selv havde hest og vogn. Kom man hjem ved aftens-tid, måtte man ofte afsted igen for at køre fragt nede fra broen i Kongsmark eller køre med badegæster ud til Lakolk. Tit kunne det blive midnat, før jeg kom hjem«.

Sæljagt

En af Juvre-boerne – Hans Chr. Petersen – drev i sin ungdom over en 12-15 årig periode en ret omfattende sæljagt som bierhverv. Han var faktisk den eneste på øen, som udøvede dette gamle erhverv fra forrige århundrede, hvorom han beretter: »Det var dengang krigen begyndte, da blev der mangel på alting – tøj, fedt o.s.v. Så fandt jeg ud af, at skind og tran var godt i pris, og så havde jeg altid haft lyst til det ved havet, derfor skaffede jeg mig en lille båd. På det tidspunkt var der mange sæler her rundt omkring Rømø, både i Jvredyb og Listerdyb.

Jeg begyndte selv at ro derud (på bankerne) og med bøssen, og se om jeg kunne få fat i nogle af fyrene. Jeg lærte også hurtigt at lokke dem til mig, så kom de nysgerrige tættere og tættere. Når jeg så havde dem på skudhold, skød jeg og fiskede den op. Jeg begyndte også selv at flå dem og behandle skindet. Så tog jeg kontakt med et pelsfirma i København. De skrev til mig, at de var interesseret i gode skind, og det varede heller ikke længe inden jeg fandt ud af at få gode, behandlede skind, som jeg sendte over til dem. Spækket af sælerne –

Hans Chr. Petersen, Juvre, i 1940'rne på vej hjem med et par nedlagte sæler på cyklen efter veloverstået sæljagt på vadehavet.

de havde jo et tykt spæklag – det tog jeg også af dem og kogte det ude i det fri i en stor kedel (på et gammelt komfur). Tran ville de også gerne have under krigen, hvor fedtstof var en mangelvare. Jeg sendte det over til dem i store dunke«.

Efter krigen fortsatte Hans Chr. Petersen med at drive sæljagt til ind i 1950'erne. Udbyttet var ikke lige godt hvert år, men det gav i reglen 20-30 stykker årligt. Det blev til et par tusinde kroner, og det var gode penge på det tidspunkt.

Men efterhånden var sælbestanden blevet indskrænket, bl.a. drev også Mandøboerne sæljagt og det i større omfang. Siden kom der fredning, og så holdt jagten op.

»Det var sådant et lille efterslæb fra de gamle, der havde gået til Grønland. Det stod ligesom i blodet på mig, at det kunne jeg godt tænke mig; det havde jeg gået og drømt om, og så blev der en lejlighed til det.

Her på Rømø var jeg den eneste, der drev sæljagt i nyere tid, derimod Mandø-

boerne, de kom også derud. Dem traf jeg somme tider sammen med. Det var jo på bankerne, en 3-4 km ude i havet, der hvor sælerne var ude. Jeg har truffet Mandø-folkene adskillige gange. De var også dygtige til det her, de vidste nok hvad de havde med at gøre, men der var ikke tale om rivalisering«.

På slutningen var der et par andre unge fra øen, som forsøgte sig med sæljagt og måske også fik en enkelt, men Hans Chr. Petersen havde efterhånden erhvervet sig stor ekspertise: »Det var min store interesse, og jeg har brugt mange timer på det«, fortæller han.

Færgefart og fragtsejlads

Søtransporten til og fra Rømø med personer, daglige forbrugsvarer, gods samt eks-

port af kvæg og får har altid været et af øens vigtige anliggender, hvorfor det i høj grad berørte vadehavsbondens daglige tilværelse.

Gennem århundreder besøgede færgeriet mellem Bådsbøl-Ballum på fastlandet og Havneby på Rømø post- og personbefordringen. Indtil 1853 var bevillingsretten tilknyttet grevskabet Schackenborg, hvorefter postvæsenet overtog ruten, som forskellige fik retten til at besejle. Under det tyske fremmedherredømme fornyedes den gældende kontrakt vedrørende færgeriet uændret. Efter Genforeningen overtog det danske postvæsen fra 1923 atter driftsansvaret, indtil dæmningen i 1948 blev åbnet, og ruten nedlagt. I 1897 fik færgeriet konkurrence gennem den nye sejlroute som pastor Jacobsen, Skærbæk, åbnede i tilknytning til

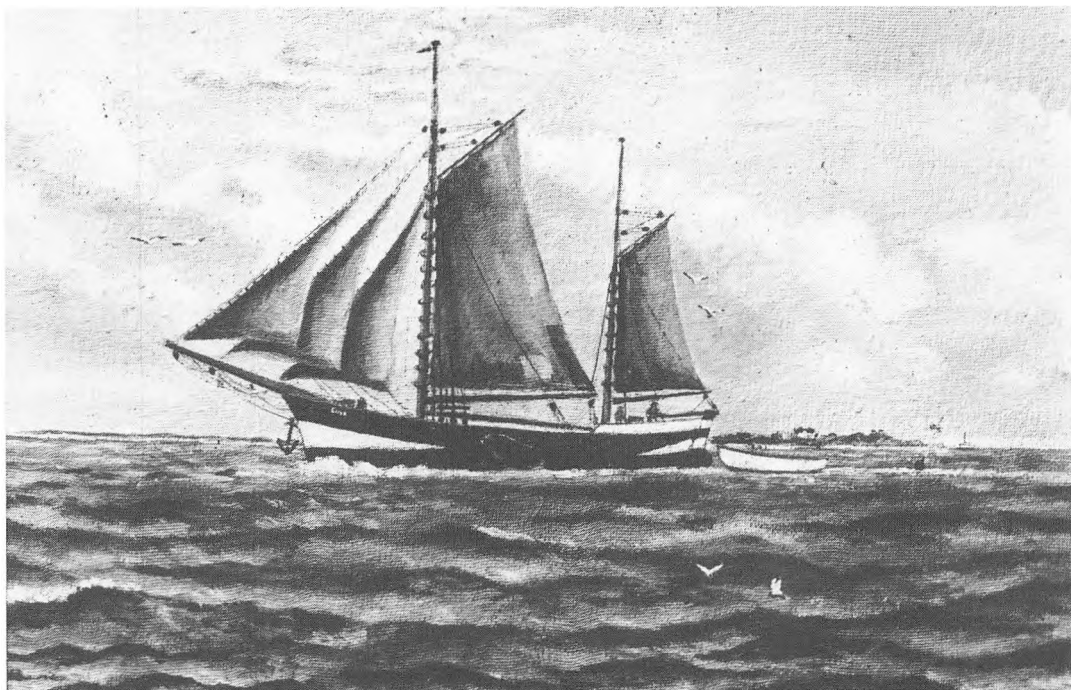
Hans Chr. Petersen, Juvre, er i gang med en sidste afpuddning af et sælskind. Han viser her udførelsen af sæljægerens gamle håndværk, som led i en fotodokumenteret demonstration i 1985 for Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg.

Losning af fragtskib ved H.A.D. Hansens bro i Kongsmark omkr. 1. Verdenskrig. Skibet tilhører sandsynligvis Hans Schmidt. Vognmændene på land er bl.a. Chr. List og Frederik Hansen fra de to gårde i Tagholm.

Der losses varer til købmand H. Andersen fra Hans Schmidts fartøj. I jollen Hans Schmidt, på broen (bøjet) H. Andersen og Martin Schmidt. Billede fra før Genforeningen.

badestedet Lakolk. Ruten gik fra Skærbæk til Kongsmark med den lille motorfærge »Röm«, som lagde til ved en nyopført 200 m lang anløbsbro ud for Hotel »Römerhof«. En overgang medførtes også postforsendelser til øen, men i 1907 blev ruten nedlagt.

Under Den første Verdenskrig ejedes færgeriet af et Rømø-selskab, der i 1911 havde købt det hele for 15.000 Mark. Det omfattede da 2 fægebåde, 1 kreaturbåd samt 2 isbåde.

Efter 1923 indsattes den nybyggede motorfærge »Sønderjylland« på ruten. Samtidig flyttedes fægelejet fra Havneby til Kongsmark til stor utilfredshed for Sønderlands beboere, der fra gammel tid havde haft færgeriet og udnyttelsen af indtjeningsmulighederne fra dette århundreder gamle privilegium.

Samtidigt blev broen i Kongsmark repareret og et nyt brohoved bygget, hvor færgen lagde til. Der blev opstillet en kran til brug for losning, ligesom veje og tilkørselsforhold blev forbedret. Ud over passagerer og postforsendelse omfattede færgeriet

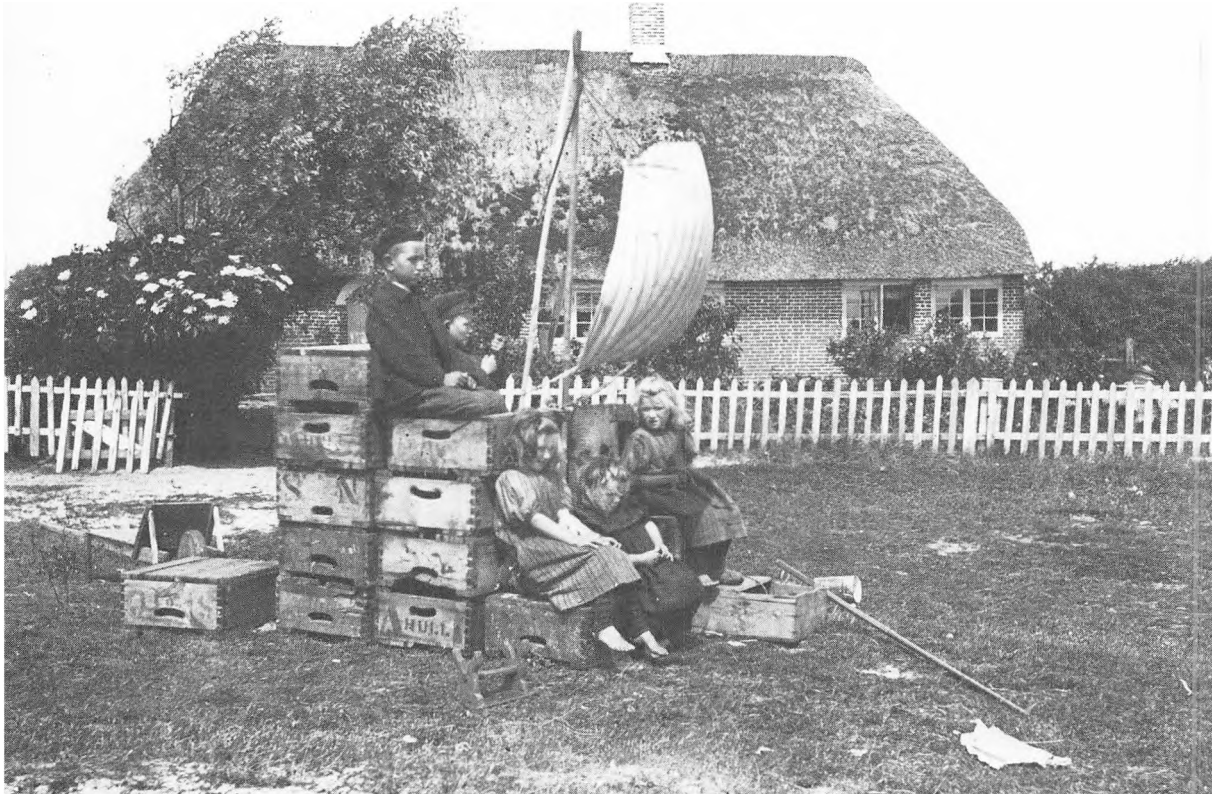
Kaptajn Anders Møller Winters skib – galeasen »Elisa« af Rømø (1926-48) ud for Havneby. Efter maleri i privat eje.

transport af kvæg, får og grise, der blev solgt til opkøbere på fastlandet. Dyrene blev losset i pramme, som kom på slæb efter færgen.

Ved siden af færgefarten foregik en omfattende fragtsejlad med forskellige daglige forbrugsvarer og andet gods, brændsel m.v. samt alt til landbrugsdriften og solget herfra – mejeriprodukter, enkelte gange også får og kvæg.

Fleere rømøboere sejlede i 1920'erne og 30'erne fragt til øen, bl.a. Anders Møller Winther, Vråby, som var ud af gammel sømandsslægt. Han kom ud at sejle i 1920, købte i 1926 galeasen »Elisa« med lastevne på 55 tons og begyndte med fragtsejlad, hvorom han fortæller: »Jeg var hjemme, så snakkede vi om det, jo, det var da noget at begynde med, at sejle herhjemme; både min far og svigerfar har sejlet.

Jeg sejlede med fragt fra Esbjerg og Højer, sejlede med alt hvad der skulle herover

– sten, kul, koks o.s.v. Når der skulle bygges et hus, skulle murstenene, træet, tømmer og alt sejles hertil, også tagrør. Dem hentede vi nede i Højer. Rørene kom fra Rudbøl (Gudskogen). Folk sejlede dem til Højer i deres små både, hvor de kunne have 5 travet i hver båd. Vi gik gennem slusen, og der indenfor lå vi og lastede. Det tog tid med en sådan lastning«.

Sejltiden skulle altid indrettes efter tidevandet; det var kun muligt at sejle fra Højer og anløbe Rømø ved højvande, og sejltidens længde afhang naturligvis af vind og vejr. »Elisa« havde kun sejl, medens andre havde motor om bord. Normalt tog en fragttur med tagrør fra Højer til Rømø et par dage, selve sejladserne dog kun 3-4 timer. En Esbjerg-tur varede 6-7 timer. Som tidligere omtalt fragtede Møller Winther gennem årene store mængder gødningskalk til øen. Den kom fra Ålborg i jernbanevogne til Højer, hvor det blev lastet i skibet. Losningen foregik enten i Kongsmark ved landgangsbroen, på Nørreland eller ved Hav-

Det omgivende vadehav, skibsfarten og forfædrenes bedrifter indgik til langt op i det 20. årh. som en vigtig del af rømøboernes hverdagsliv. Det smittede naturligvis også af på børnene, der tit i leg ved stranden eller hjemme – som her i Kongsmark – byggede sig skibe af det forhåndenværende, og i deres drømmeverden besejlede de store verdenshave.

neby, hvor skibet blev sat på grund på »æ flagge«.

Der var næsten losning en gang om ugen. Enten var det Møller Winther eller Niclaus Petersen, der anløb øen med deres fladbundede skibe ved landgangsbroen eller blev liggende på vaderne til vandet var sunket, hvorefter man med hest og vogn kørte ud for at losse skibslasten. Det var især foermændene, som her kom i arbejde, men også gårdmænd som selv kørte. Der var ofte 7-8 vognspand i arbejde ad gangen, da man jo skulle nå at losse ved ebbe.

»Fra Esbjerg sejlede vi mest korn og foderstoffer. De havde jo en *lokalforening* her, det var for Jydsk Andels Foderstofforetning i Esbjerg; den lå ved broen i Kongs-

mark. Så var det mejeriet, de fyrede med kul. Så havde vi somme tider 30 tons kul med i bunden og så korn oven på eller ved siden af. Vi havde også kolonialvarer med fra Jørgen Kolding og så petroleum på dækket – 30-40 tønder til vinterbrug. Da vi ikke havde noget der hed elektrisk, skulle de forsynes til hele vinteren. Om vinteren kunne de ikke få gods herover; når der var is, lå vi stille ved broen i Kongsmark«.

Møller Winther havde i reglen fast aftale om fragtsejlad med »lokalforeningen«, mejeriet, Kalkforeningen Rømø samt Jørgen Kolding, Esbjerg, som leverede alle købmændsvarer til øen: »Når vi var i Esbjerg, vidste de øvrige firmaer, at så kunne de få fragt med til Rømø«, fortæller Møller Winther.

Om efteråret blev der gerne sejlet 10-15 tons kolonialvarer til øen som vinterforsyning til øens to købmænd: Holger Carl der havde forretning ved hotellet i Kongsmark samt købmand Clausen i Duhnby. Desuden var der to bagere: Timann i Kongsmark og Duhn i Duhnby.

Med dæmningens åbning i 1948 stoppede fragtsejladsen. Møller Winther solgte »Elisa«, etablerede sig som vognmand med lastbil og fik koncession på fragtruten med gods fra banen i Skærbæk på grund af den mangeårige sejlad. Der var kørsel til øen tre gange ugentligt. Det beløb sig imidlertid

ikke til ret meget, hvorfor han bl.a. også kørte kreaturtransport til Skærbæk Eksportmarked samt korn og foderstoffer til »lokalforeningen«, med brændsel og andet gods.

Social organisation og foreningsliv

Endnu i 1930'erne og 40'erne udgjorde hver enkelt gård og kådnested en nogenlunde selvstændig og afgrænset produktions- og konsumtionsenhed. Udgangspunkt for den mindste sociale enhed var familiehusholdet, der i mange tilfælde bestod af tre generationer, idet aftægtsordning endnu var den almindeligst udbredte ejerskifteform og måde at forsørge familiens gamle på. Større gårde havde desuden tjenestefolk – karl og pige; men det afskaffedes dog generelt i løbet af 1960'erne. Siden havde kun yderst få gårde fast fremmed medhjælp.

Men med baggrund i landbruget var det enkelte hushold involveret i forskelligt samarbejde, sociale aktiviteter og fællesskab. Via landbrugsdriften, evt. maskinfællesskab, organisationer og andre former for social kontakt var øens beboere knyttet sammen i et tætvet socialt netværksmønster, hvilket netop er karakteristisk for sådanne lokalt afgrænsede samfund.

Gennem det daglige og årstidens forskellige arbejder var gårdmænd og kådnere til en vis grad bundet sammen i kraft af dag-

Muntert samvær i Juvre enge, hvortil de unge ofte tog på udflugt medbringende madkurven. Billede fra omkr. 1930.

Rytteroptøget i 1920'erne til en af de årligt tilbagevendende ringridninger foran Hotel Rømø i Kongsmark.

Både før og efter dysten samledes ryttere og tilskuere på hotellet i festligt lag og for at styrke sig. Ringridning holdes endnu i hævd på øen.

leje-, foermands-arbejde og anden form for tjenesteydelse. En lang række forbindelser gik således på tværs af sociale/økonomiske gruppeskel samt øens forskellige geografiske områder trods en vis opdeling mellem Nørre- og Sønderlands beboere.

Også reminiscenser fra »fællesskabstiden« i form af vejarbejde og forskellig vedligeholdelse, fællesgræsning, bylag o.s.v., bandt endnu øsamfundets forskellige sociale grupper sammen. Hertil kom de relationer det medførte, når den enkelte engagerede sig i andelsforetagender og praktiske organisationer som f.eks. andelsmejeri, kalkfor-

ening, heste- og kreaturforsikring, biavlforening, sparekasse m.v. Vigtig var desuden organisationerne omkring øens to digelag og ligeledes redningsbådene – forhold som alt sammen var baseret på lokalbefolkningens samarbejde. De folkelige bevægelses foreningsliv havde ikke rigtig slået rod blandt rømøboerne i perioden forud for Genforeningen. Men herefter kom i 1920 en ungdomsforening, som fik til huse i det nyindrettede forsamlingshus i Kongsmark: »Men ofte forhindrede vejret og de vanskelige vejforhold om vinteren større fremmøde. Kun de nærmestboende nåede

måske frem til de forskellige møder og arrangementer«, fortæller et af foreningens mangeårige medlemmer.

Indenfor ungdomsforeningen blev der spillet »dilettant« og en selskabelig forening blev dannet i 1920'erne, hvor der bl.a. arrangeredes foredrag. Som overalt i Sønderjylland afholdtes den årlige afstemningsfest i forsamlingshuset – man var den gang meget nationalt bevidste.

En anden forening var øens ringriderforening, som dog ikke holdt til i forsamlingshuset, men på Hotel Rømø i Kongsmark, hvor der ligeledes foregik megen anden selskabelig sammenkomst.

Øens to skoler (i Toftum og Sønderby) var ofte samlingssted for de lokale organisationers mødevirksomhed. Endelig var skole og kirke et fælles samlende element, hvori øens forskellige sociale lag var fast forankret.

Rømødæmningen

Tanken om en fast forbindelse til Rømø var af gammel dato, men den vakte atter til live omkring 1930, hvor omfattende dæmningsarbejder foregik i vadehavet syd for grænsen. Igangsættelsen af et lignende projekt ved Rømø kunne ud fra en overordnet betragtning medvirke til dæmpning af arbejdsløsheden, som var særlig stor i Sønderjylland.

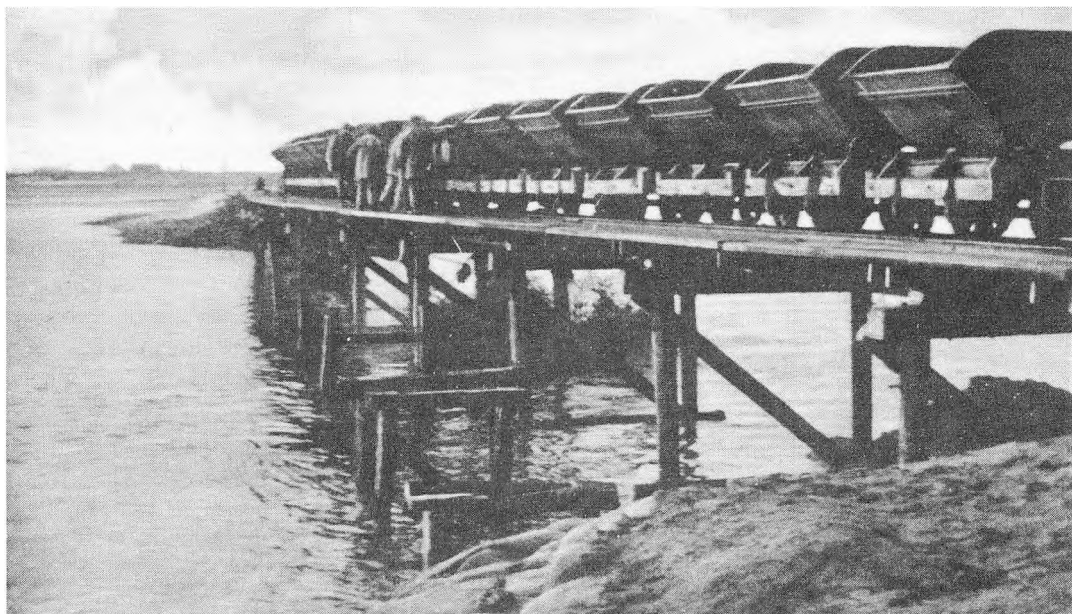
Den 5. oktober 1935 afholdtes møde på Landbohjemmet i Skærbæk vedrørende en dæmningsforbindelse samt landvindingsarbejder i forbindelse med dæmningen og fastlandets tilstødende kystområder. Et syv-mands lokaludvalg blev nedsat med gårdejer Bunde Jens Bundesen som rømøboernes repræsentant. Udvalget afholdt mange møder i de kommende år. I marts 1938 forelå udvalgsbetænkningen, hvoraf det fremgår: »Anlægget af en færdselsdæmning mellem Rømø og fastlandet vil betyde et stort gode for Rømøs befolkning (ca. 700 indbyggere), idet øen under de nuværende forhold kun ca. 60 dage årlig har forbin-

delse 2 gange daglig i dagtimerne, og i årets øvrige dage kun 1 gang daglig med fastlandet, og til så varierede tidspunkter, at der kun undtagelsesvis kan påregnes forbindelse med fastlandets kommunikationsmidler. Hertil kommer, at forbindelsen ikke sjældent afbrydes under stormflod, lavvande og isflod. Etableringen af en fast forbindelse vil endvidere have den betydning for øens befolkning, at de på øen frembragte produkter vil kunne opnå samme pris som på fastlandet, at grundværdierne vil stige, og at der skabes mulighed for ophjælpning af et mindre fiskeri, hvilken næringsvej under de nuværende forhold er ganske uden betydning, idet fangsten ikke kan påregnes overført til de tider, da vintertransport kan finde sted« (Betænkningen s. 14-15).

Med dæmningsprojektet pegedes desuden på muligheder for stigende grundsalg på Rømøs vestkyst, og at øen i højere grad ville blive et mere søgt badested end tilfældet var. En dæmning til fastlandet ville endvidere være betryggende for beboerne i sygdomstilfælde, ligesom det ville få betydning i sundhedsmæssig henseende.

Betænkningen dannede grundlag for det lovforslag, som blev vedtaget af Folketinget i sommeren 1939, hvorefter anlæggelsen af dæmningen som et af de mange nødhjælpsarbejder kunne iværksættes. Projektet var budgetteret til 8,9 mill.kr. over en 4 årig periode. Behandlingen i Folketinget forløb ikke uden kritiske røster, bl.a. fra Retsforbundets sønderjyske medlem. Han påpegede, at dæmningsanlægget var økonomisk urealistisk. I forhold til øens befolkning på 697 ville det koste 11.000 kr. pr. indbygger, hvorfor han fandt, at lovforslaget var det mest fantastiske, der nogensinde var fremsat, idet projektet aldrig ville blive rentabelt.

Arbejdet blev overdraget entreprenørfirmaet Monberg & Thorsen A/S, Kampmann, Kierulff & Saxild A/S, og det blev påbegyndt fra fastlandssiden. Arbejdsstyrken var til at begynde med ret lille, men

Billedet viser sidste etape af arbejdet med anlæggelsen af Rømødæmningen, hvor »hullet lukkes« nær Rømø og forbindelsen til fastlandet hermed var en realitet. Det varede dog endnu et par år inden dæmningen blev åbnet for trafikken.

øgedes i foråret 1940 til 200 mand. I maj blev yderligere 100 mand ansat, så styrken var på 300 mand. Omkring 50 rømøboere havde fast arbejde ved dæmningsbyggeriet, det var primært arbejdsfolk, endvidere mange småfolk som drev landbrug ved siden af.

Til indkvartering af de mange tilrejsende arbejdere blev på Astrup banke opført en baraklejr bestående af 18 blokke incl. et marketenderi med plads til ialt 216 mand. Marketenderiet var en overgang bortforpagtet til en fra Rømø. Kun relativt få kom imidlertid til at bo i »lejren«; langt hovedparten indlogerede sig hos private i nærheden, hvor de også fik kosten.

Materiemæssigt omfattede anlægsarbejdet bl.a. 4 lokomotiver med hver 20 tipvogne og en gravemaskine, der dog kun måtte lave ét sporkast, resten skulle gøres med håndkraft. Generelt måtte der ikke arbejdes med maskiner, idet der skulle ansæt-

tes et bestemt antal arbejdere fordelt på de 4 sønderjyske amter. Timelønnen var i begyndelsen 1.05 kr., under krigen 1.28 kr.; den lå mellem arbejdsløshedsunderstøttelse og almindelig løn.

Dæmningsarbejdet blev stærkt forsinket under krigen, der bevirkede, at der nu pludselig var masser af arbejde at få i forbindelse med de tyske anlægsarbejder langs vestkysten – opførelse af bunkers og stillinger bl.a. også på Rømø. Folk flyttede efterhånden bort, hvorfor dæmningen ikke kunne færdiggøres indenfor de planlagte 4 år. Arbejdet kom således først rigtigt i gang efter 1945, men så skred det også godt fremad.

I august 1946 begyndte anlæggelsen på Rømø-siden. Møller Winther sejlede det nødvendige materiale til Kongsmark – trillebørene, spunds- og køreplanker m.v. Det blev losset og videretransporteret med hest og vogn af foermænd til Nørre Tvismark, hvor det skulle tages i brug. En kolonne arbejdere gik i gang med at bygge en rampe fra diget udover kysten ned i vadehavet: »Vi fra Rømø fulgte jo meget interesseret arbejdets gang, særlig da det tidspunkt nærmede sig, da hullet skulle lukkes og Rømø

derved være landfast med Sønderjylland«, fortæller Bundesen i sin bog. »De sidste 14 dage arbejdedes der for højtryk, ofte både nat og dag. Det gjaldt om at få lukket for dermed at hindre strømmen i at røve så grådigt. Det var en kamp mellem elementer og menneskelig indstilling. Efter en hård kamp sejrede den sidste. Vel blev hullet revet op, efter at det var lukket, men arbejderne fortsatte. Jord, sandsække, sten og ral påfyldtes i passende forhold, hver time, hvor vandet var roligt, udnyttedes til sidste minut, og så kom den dag, da amtmand, politimester, sognerådsformand m.fl. måtte knipses i det øjeblik, da hullet var lukket« (B. J. Bundesen 1949:39).

Det sidste år inden dæmningen blev åbnet for kørende trafik kunne man færdes på den til fods, eller man kunne køre med troljen, arbejderne på dæmningen benyttede den forbindelse.

Sidst i maj påbegyndtes støbning af den 6 meter brede vejbane. Allerede den 18. december kunne trafikminister Carl Petersen åbne Rømdæmningen. Det blev en festlig begivenhed; den gamle drøm var gået i opfyldelse. Isolationen til omverdenen var brudt, men samtidig indvarsledes et nyt tidsafsnit af øens historie.

Begyndende afvikling af kådnerstedernes landbrug

I perioden fra omkring århundredskiftet til Genforeningen foregik den endelige afvikling af Rømsø søfart, parallelt med en befolkningsnedgang og nedlæggelse af adskillige helt små kådnersteder og jordløse huse. Det var forhold, der først og fremmest berørte de mange småfolk på Sønderland og omkring Kongsmark, hvor søfarten havde holdt sig længst.

I den efterfølgende periode blev, som vi har set, landbrug i kombination med bierhverv, håndværk, daglejarbejde m.v. hovedgrundlaget for størsteparten af øens befolkning. Men hertil kom mulighederne efter Genforeningen for indtjening fra en række kommunalt og statsligt støttede ar-

bejder frem til 1950'erne. Det fik afgørende betydning for en begyndende erhvervsomstrukturering. Dette bevirkede et skred i økonomisk og erhvervmæssig henseende for grupper af småfolk, hvorfor flere i løbet af den periode afviklede landbruget og bierhvervene og blev regulære arbejdsfolk.

Medens der i 1916 fandtes 178 hushold med kvægbesætning – kreaturer, får, geder og svin – var dette tal i 1949 reduceret til 111 hushold. Den markante tilbagegang omfattede 45 hushold i Kirkeby Kommune, men kun 7 i Kongsmark og 5 i Juvre, hvilket tydeligt illustrerer såvel omfanget af som hvor på øen første etape af landbrugsnedlæggelsen foregik.

Ved landbrugstællingen i 1949 var der 195 hushold hvoraf 132 med jord og 63 uden, bortset fra lidt havejord. Så godt som 1/3 af øens ejendomme uden jord var derfor koncentreret til de tidligere kommuner Kongsmark og Kirkeby, hvor ejendomsværdien tilmed var den laveste. Der var således i høj grad tale om et nøje samspil mellem befolkningstilbagegang, ejendomsværdi, brugsnedlæggelse og erhvervsskift på den ene side og en social befolkningsgruppes geografiske lokalisering på den anden side. Et forhold som omfattede kådnerstedernes afvikling af landbruget fra Tvismark og sydpå.

Forskellige konkrete arbejder og projekter kan direkte sættes i relation til afviklingen og erhvervsskiftet. Så længe Hedeselskabet forestod tilplantningen af de mange plantager på øen, var her en del arbejde at få for småfolk. Samtidig satte staten digearbejdet igang, hvor også mange lokale var beskæftiget som arbejdsfolk, ligesom adskillige foermænd var engageret med kørsel.

»Efter at digearbejdet var fuldført på Nørreland, blev det småt med arbejde på øen indtil bygningen af Rømdæmningen påbegyndtes i 1939«, fortæller Peter Petersen fra Sønderby, som nøje fulgte udviklingen. »Der var ingen større eksistensgrundlag for flertallet af øens unge, som kom fra

småbrugene og kådnerstederne, såfremt de ikke kunne finde beskæftigelse indenfor landbruget på øen. Mange tog derfor enten på søen eller til fastlandet, hvor de fleste lærte sig et håndværk, hvis de da ikke arbejdede ved landbruget. Den ældre generation forblev på småbrugene, men efterhånden som de gamle faldt bort stod mange af ejendommene tomme.

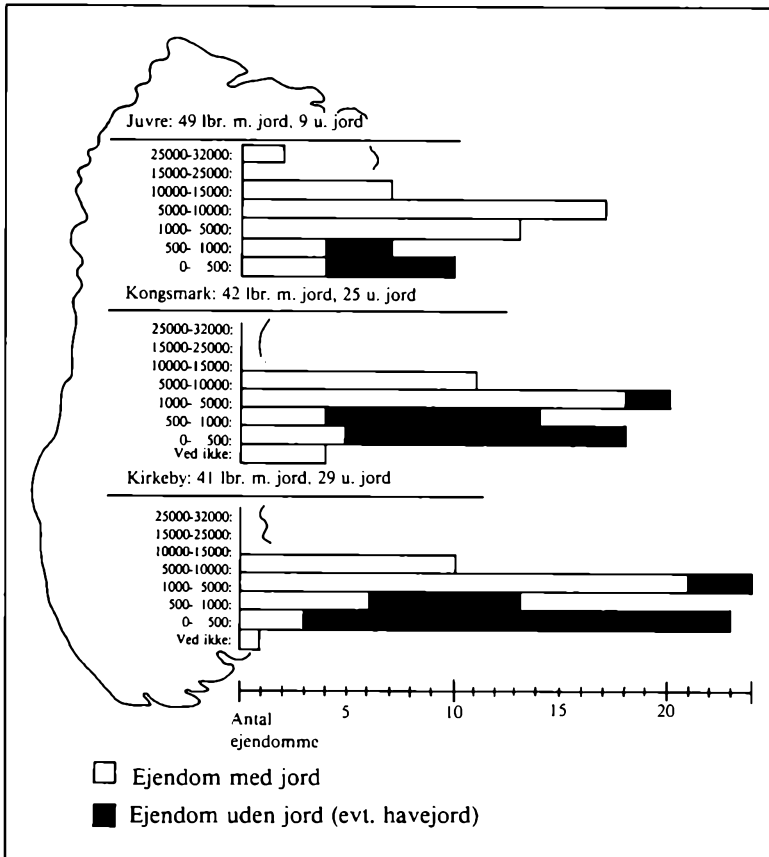
På det tidspunkt flyttede også mange af de arbejdere, der drev lidt landbrug ved siden af, over til fastlandet hvor anlægsarbejdet med dæmningen påbegyndtes. Herved blev det supplerende landbrug langsomt afviklet. De flyttede over til Skærbæk, hvor de enten bosatte sig på »marketenderiet« eller indlogerede sig hos private.

Da dæmningen var færdig i 1948 fortsatte de fleste ved arbejdet med anlægge-

sen af de nye veje på øen og udbygningen af de allerede eksisterende – vejen fra dæmningen til Lakolk og fra Havneby til Juvre. I 1950'erne havde de fleste arbejdsfolk derfor ad denne vej nedlagt landbruget bortset fra de enkelte, som endnu holdt høns og måske bier.

Samtidig med at Rømødæmningen havde åbnet op for turismen, begyndte mange småfolk at sælge jord til sommerhuse. Tendensen gik nu i retning af spekulation i sommerhusgrunde, hvilket yderligere blev en medvirkende faktor til landbrugets tilbagegang. Spekulationen omfattede efterhånden ikke kun de helt små ejendomme men i stigende grad også adskillige lidt større kådnersteder, nu da turismen for alvor var begyndt at gøre sig gældende på vadehavsøen.

Ejendomme på Rømø i 1949 fordelt efter ejendomsværdi og geografisk beliggenhed.

Grafisk oversigt over ejendommene på Rømø samt deres ejendomsværdi efter Landbrugstællingen i 1949 fordelt på de tre forhenværende kommuner – Juvre, Kongsmark og Kirkeby. Tællingen omfatter ialt 195 ejendomme, heraf 132 med jord (landbrug) og 63 uden jord bortset fra havejord. Kilde: Danmarks Statistik.

6. Øens isolation brydes

Befolknings- og erhvervsudvikling efter 1950

På Rømø medførte Genforeningen i første omgang en midlertidig befolkningsstigning. I 1930 var befolkningstallet igen faldet, men herefter foregik en svag tilvækst frem til 1945. Efter krigen fulgte øens befolkningsudvikling stort set det generelle mønster for de danske småøer med tilbagegang i indbyggertal frem til omkring 1960. En kraftig stigning på grund af erhvervsiltag i begyndelsen af 1960'erne efterfulgtes af stagnation og mindre tilbagegang i 70'erne. Først fra 1980 steg befolkningstallet atter, og i 1983 lå det på 833 – det samme som i 1905.

Men i modsætning til den forudgående periode var der i årene 1950-75 indtruffet en markant forandring i befolkningens aldersfordeling. Af øens samlede befolkning udgjorde børn og pensionister (ikke-erhvervsaktive) i forhold til øvrige erhvervsaktive – i alderen 14-64 år – en relativt større gruppe end landsgennemsnittet udviser.

Efter en lang periode med relativt stabile erhvervsforhold medførte udviklingen i løbet af 1950'erne en begyndende strukturændring som følge af tiltagende påvirkning fra det omgivende industrisamfund, der nu var rykket nærmere. Det fik i høj grad indvirkning på rømøboernes fremtidige næringsliv. I kraft af dæmningen indtog Rømø nu en position mellem ø og landdistrikt. Øens rekreative værdi og placeringen nær den tyske grænse betød, at den i stigende omfang blev mål for en-dags turister og en stærkt søgt ferieø. Ingen havde spurgt øboerne om deres mening, før det moderne

industrisamfund havde udlagt deres ø til turistområde og åndehul for nordvesteuropæiske storbyers befolkning, som i stigende omfang invaderede øen i lighed med andre *marginalområder* langs den jyske vestkyst. Hermed var rammerne for Rømøs fremtidige erhvervsudvikling, kulturlandskabsforandring og udnyttelse afstukket. De gik primært i retning mod turisme og ferieland samt udbygning af nye erhvervsgrupper. Denne udvikling ledsagedes af en markant reduktion af øens hidtidige hovedbeskæftigelse – landbruget – og nedlæggelse af kådnersteder, senere også adskillige gårde.

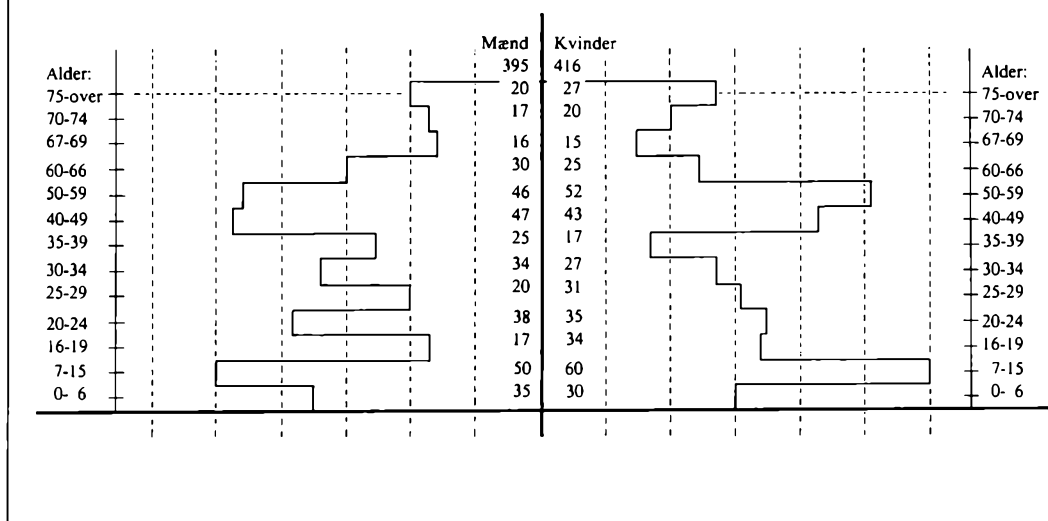
Tilbagegangen i landbrugserhvervet forløb i hovedtræk således:

I 1950 levede 294 af landbrug, men i 1960 var tallet faldet til 159 (42%) og i 1970 yderligere til 110 (19,8%). Antallet af selvstændige aktive landbrug var samtidig faldet fra 113 (småbrug iberegnet) til 39. I 1977 var der kun 34 aktive brug tilbage, og i 1984 var tallet reduceret til 22 aktive brug. Landbrugets tilbagegang på Rømø havde fulgt den generelle udviklingstendens på linie med det øvrige Sønderjylland.

Indenfor håndværk og industri – fra 1965 statistisk opdelt i fremstillingsvirksomhed, bygge- og anlægsvirksomhed – var der sket en stigning frem til 1965. Herefter fulgte en samlet tilbagegang, dog med fortsat stigning alene for fremstillingsvirksomhed. Dette opsving må skyldes øget byggeri af forskellige servicefaciliteter i begyndelsen af 1950'erne og navnlig sommerhusbyggeri, som tiltog fra omkring 1960.

Opførelsen af sommerhuse gav ganske vist arbejde til øens lokale håndværkere, men i udbud og omfang dog ikke nær det

Befolkningsfordeling på alder og køn i 1976, ialt 811 personer.

I løbet af perioden 1950-75 indtraf en markant ændring i befolkningens aldersfordeling på Rømø. Ved sammenligning med Sønderjyllands Amt og det øvrige Danmark som helhed, fremgår det, at Rømø adskiller sig ved at have en relativ stor andel af børn

under 14 år og ældre samtidig med at de har mindre andel af 15-64 årige i forhold til landsgennemsnittet. Sønderjylland indtager således, hvad aldersstruktur angår, en position mellem Rømø og Danmark. Kilde: Danmarks Statistik 1976 - Rømø.

Erhvervsfordeling på Rømø 1921-76

Tællingsår:	Landbrug og fisken	Industri og håndværk ¹	Handel og omsætning	Transport- og virksomhed	Administrat. og liberal erhv.	Andet erhv. og service	Uopl. erhv.	Formue rente-nyder, pensionister	Selvstænd.	Funktionærer og tj. mænd	Fagl. og uaglært arb.	Samlet befolkning
1921	499	71	...	15 ² ...	44	44 ⁴	0	36	-	-	-	699
1930	319	113	26	46	26	-	15	95	-	-	-	671
1940	316	160	28	64	26	-	3	116	108	26	107	713
1950	294	177	46	55	21	-	5	76	103	24	119	703
1960 ⁵	228	169	37	40	22	37	7	111	98	26	99	651
1965	96	109	31	37	22	37	2	84	108	51	142	812
1970	71	96	47	63	33	41	7	107	83	86	161	816
1976	45	60	...	236 ³ ...	-	56	8	134	-	-	-	811
1983	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	833

1: Fra 1965 fremstillingsvirksomhed samt bygge- og anlægsvirksomhed.

2: I 1921 handel og transport.

3: I 1976 handel, service samt priv. tjenesteydelser.

4: I 1921 søfart (34) og selvstændige (10).

5: 1960 jvf. Trap Danmark, 5. udg.

Oversigt vedrørende erhvervsfordelingen på Rømø 1921-76 efter oplysninger i Danmarks Statistik: Folketællingen 1921, Statistisk tabelværk (div. årgange) samt Trap Danmark, 5. udg.

Fra og med 1970 er Rømø en del af Skærbæk kommune, hvorfor de statistiske oplysninger vedrørende øen ikke længere optræder særskilt.

ønskede. Langt de fleste sommerhuse blev nemlig opført af udefrakommende håndværkere, da byggeriet for alvor satte ind fra 1960 til først i 70'erne.

Størst erhvervstilvækst foregik indenfor handel og omsætning, administration samt liberale erhverv og især transportsektoren – generelt den samlede servicesektor. Fremgangen bevirkede en samlet stigning i antallet af erhvervsbeskæftigede på øen med knap 10% i løbet af perioden 1960-70.

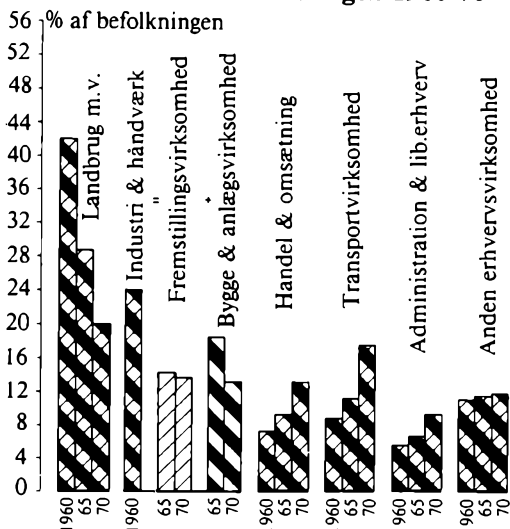
Den kraftige vækst i beskæftigelsen var betinget af to ting: 1) Anlæggelsen af havnen og andre følgevirksomheder. 2) Den specielle udvikling turismen medførte, hvilket dog primært begunstigede de udefrakommende og i langt mindre grad øens egne beboere.

Fra 1961 til 1964 blev anlagt en statshavn i Havneby med henblik på udbygning af fiskerierhvervet. Et gammelt ønske blev hermed indfriet. Samtidig etableredes et bådebyggeri, et isværk samt lidt småindustri. Allerede 1963, inden havnen var færdigbygget, oprettedes sejlruten Rømø-Sild, og alle disse ting gav beskæftigelse også i vinterperioden.

Fra 1969 satsedes på en hel ny form for fiskeri – rejefangst. Efter en nedgangsperiode i fiskeriet fulgte atter opgang, således at der i 1979 var 17 hjemmehørende kuttere i Havneby, hvor de landede rejer sammen med udenlandske kuttere. Der findes i dag et dansk, et tysk og et hollandsk rejepilleri på havnen.

Væksten i 1960'erne skabte omvæltning i Sønderby/Havneby-området, hvor der bl.a. opførtes 70 nye parcelhuse. Men fra slutningen af 70'erne vendte udviklingen, og flere virksomheder og foretagender gik konkurs og måtte lukke. Hertil kom en generel nedgang i beskæftigelsen og mange blev arbejdsløse. Dette tiltagende landsdækkende fænomen havde således også nået udkantssamfundet Rømø på trods af en stigende turisme.

Erhvervssammensætningen 1960-70

Figuren viser Rømøs erhvervssammensætning 1960-70 i % af befolkningen. Kilde: B. Engell (1977).

Landbrug og turisme

Landbrugets tilbagegang fra 1950'erne og overgang til anden erhvervsbeskæftigelse med bl.a. en ekspanderende turisme kom til at berøre de fleste rømøboere. Mange – især de unge – forlod øen. Andre, der blev boende, måtte i stigende omfang tage arbejde på fastlandet. Men enkelte valgte at blive på Rømø og forsøge at »bygge bro« mellem fortiden og fremtiden – landbrug og turisme. Og ad den vej forsøge at skabe en tilværelse gennem nye former for erhvervskombination forankret i stedlige forhold og hjemlig tradition. Et sådant eksempel er bl.a. Carl Petersen, Juvre. Han har opbygget sin tilværelse på en kombination af det lokale ressourcegrundlag, opsparet kapital, en oparbejdet ekspertise samt udnyttelsen af de økonomiske muligheder turismen medførte. Hans karriere afspejler klart hovedtendenserne i Rømøs erhvervsudvikling fra 1950'erne frem til i dag.

Carl Petersen hjalp som ung til hjemme på gården i Juvre indtil efter Den anden Verdenskrig. Herefter tog han plads på fast-

landet, i Hjerting, men var gerne hjemme om sommeren. Som ung havde han lært at tække stråtag af sin onkel Theodor Lytzen, Juvre. Efter onklens død overtog han dennes tækkegrej og arbejdede en årrække – 1948-58 – som tækkemand på øen.

I 1950 begyndte Carl Petersen at spekulere i sommerhuse. Udover de sommerhuse, der var opført på Lakolk omkring århundredskiftet, var der kun bygget få siden. Han købte en mindre træbarak fra den tidligere tyske militærlejr i Oksbøl for 1.100 kr. og brækkede den selv ned. Barakken blev transporteret til Rømø af en vognmand, som om foråret skulle over til øen for at hente kreaturer. Huset blev genopført på en nyerhvervet grund på Lakolk til 3.000 kr. og herefter udlejet til turister om sommeren. Han tog atter plads ved landbruget på gårde udenfor øen om vinteren og var hjemme om sommeren. Nu da dæmningen var anlagt begyndte turisterne at indfinde sig. Det var måske noget småt i begyndelsen, men Carl Petersen kunne se, at sommerhuset kunne hvile i sig selv. Forinden havde hans forældre dog formanet ham meget og sagt: »Nej din skidte knægt, nu bruger du de eneste penge du har til så-

dant noget skidt, til sådan en barak ude på Lakolk. At du da ikke er klogere«, fortæller han selv og fortsætter: »Det, at jeg fik modstand, gav mig faktisk lyst til at presse det igennem. Nu ville jeg ikke give op, og det gik faktisk også godt. Det var jo ikke mit lykkeheld, men tiden som udviklede sig.

Så i 1952 købte jeg en lille ejendom ved en dødsauktion – Marius Niensens i Toflum. Der var plads til to køer, en hest, en lille svinestald og så 20 får. Så kørte jeg med det og fik lidt mere dyr. Efter nogle års forløb ville naboen sælge. Så tænkte jeg det kunne blive godt, når de to ejendomme blev sammenlagt, for så kan du da få sådan en passende besætning, at du kan leve af det. Så fik jeg jorden sammenlagt, så der blev ét matrikelnummer og så ét jordløst hus. Det var 5 år efter, at jeg havde købt den første ejendom. Så kørte jeg med det i nogle år – 1958-70. Jeg lejede stuehuset

Stranden ud for Lakolk først i 1950'erne. Efter åbningen af Rømødæmningen i 1948 blev øen og især badestranden i stigende omfang mål for bilende campinggæster og endagsturister. Der foregik endvidere rundflyvning med sportsfly, som startede og landede på den brede forstrand.

ud til turister, da jeg havde fast bopæl hjemme, hvor jeg også fik kosten.

Da vi kom længere frem i tiden, og der blev tale om kommunesammenlægning, kunne jeg se, at der blev brug for en campingplads og jeg søgte ind om det. Jeg tænkte, at det snart var nemmere end at have en hel masse kreaturer, og så bestemte jeg mig til kun at have turister og får. De to ting kunne kombineres på den lille ejendom. Myndighederne syntes også godt om at få en campingplads der – så gik det sin gang.

Jeg byggede toiletbygning, cafeteria og butik. Det kostede 300.000 kr. at bygge i 1970. Det var selvfølgelig penge, jeg ikke havde, men jeg fik da nogle lån stablet sammen. Det var en stor investering den gang. Der var jo ingen banker, der i begyndelsen ville stikke penge i foretagendet. Jeg kunne selv rejse det halve, det var en temmelig god hjælp. Nogle troede: »Ja nu knækker han da halsen på det der«. Men så sagde jeg til mig selv, jamen det gør heller ikke noget, for hvis det går galt, så sætter

Carl Petersens to kådnersteder i Toftum, hvor jorden er blevet sammenlagt. En del er udlagt til campingplads om sommeren og ellers drives der såreavl fra den ene af ejendommene.

jeg hverken kone eller børn i forlegenhed, det er kun mig selv, og så har jeg jo takkeskovlen – for jeg har jo lært at takke – og så kan du tage og svinge den, tænkte jeg – lade det være ved det, så kan du altid få føden, hvis det skulle vælte. Men det gik jo støt fremad, ved at turisterne dem kom der flere og flere af. Autobanerne blev udbygget og Hamburg kom nærmere – ikke kilometer – men tidsmæssigt. Så tog det til med weekend- og langtidsturister, så fik jeg et sommerhus mere ude på Lakolk; det købte jeg for 7.000 kr.«

Første år var der 12-14.000 overnatninger på campingpladsen. Siden steg det, og i 1982 overnattede 40.000 gæster med en omsætning på ca. 900.000 kr. Pladsen – »Familiecamping« – udgør en af øens ialt 3 campingpladser. Den har 60 faste studepladser til campingvogne, medens de reste-

rende er friholdt til ikke-fastboende campister.

Der er ansat en lejrchef, som passer campingpladsen, medens cafeteriet og butikken er bortforpagtet til en købmand. Lejrchefen bor i det nedlagte kådnersted.

Vinteren igennem anvendes campingpladsen til fåregræsning – »Campister om sommeren og får om vinteren, den kombination har vist sig at være udmærket«.

Da sommerhusområde 7 ved Bolilmark blev udlagt, lå noget af Carl Petersens jord indenfor området. Ved den lejlighed fik han 20 sommerhusgrunde; byggede sommerhuse til udlejning på de to og udlejede 12 af grundene til forskellige, som byggede sommerhuse på dem. Der er tale om ti-årige lejemål, hvorefter de pågældende enten kan købe grunden eller fortsætte lejemålet, som i øvrigt er dyrtidsreguleret. Det kan også lade sig gøre at købe grunden forinden. En sådan sommerhusgrund, der er på 2.500 m² kostede i 1983 85.000 kr. men tidligere har prisen været helt oppe på 125.000 kr.

Klit- og hedearealet vest for Toftum. Tidligere et område hvor fårene søgte føde og hvor man bjergede lyng; nu udstykket og bebygget med moderne sommerhuse.

Ud over turister og et halvt hundrede får holdes et par ungkreaturer og ved siden af tages græsningskreaturer ind udefra. Der er opført en stor moderne ladebygning i tilknytning til den ejendom, hvorfra landbruget og campingpladsen drives. Her opbevares hø til vinterfoder til kreaturer og får, desuden er der plads til opmagasinering af campingvogne om vinteren. Hertil kommer indtægter fra et par andre bierhverv, til fuldendelse af billedet på moderne erhvervskombination i 1980'erne.

Op igennem 1960'erne og 70'erne var det meget almindeligt, at adskillige gårde og kådnersteder drev værelsesudlejning til turister om sommeren. Denne turistudlejning drives nu kun af få og i betydeligt mindre omfang. De fleste landbrugere har hverken tid eller lyst, når de skal passe den daglige drift. I dag er det nærmest pensio-

nerede landbrugere, der har udlejning. De har plads til gæsterne og tid til at tage sig af dem. De fleste turister stiller i dag desuden langt større krav til ferieophold og komfort end landbrugerne kan imødekomme, hvorfor udlejning økonomisk set bliver urentabel. Sommerhus- og hoteludlejning m.v. har derfor helt overtaget den del af turistmarkedet. Langt hovedparten af fortjenesten fra turismen går til folk bosat udenfor Rømø. Alligevel afspejler turismen sig for mange rømøboere gennem supplerende indtægt på en eller anden måde – det gælder både de helt unge og pensionisterne. Turismen har dog stor betydning for øens handlende, idet forretningerne ikke kunne eksistere om vinteren uden sommerturismen. Herigennem sikres indirekte, at øboerne får et relativt højt serviceniveau året rundt.

Flere rømøboere mener dog, at de mange hotel- og turistforetagender, som indenfor de seneste år er skudt op og ejes af udefrakommende, før eller senere vil gå konkurs, hvad adskillige i realiteten allerede er: »Alt det, som bygges på Rømø i spekulationsøjemed, kan efter min mening ikke gå rundt. Man skal tilpasse sig øens befolkning, kultur, o.s.v., og den er meget særpræget«, siger en af øens landbrugere, som har fulgt udviklingen over mange år.

Ændring i ejendomsforhold og jordbrugets driftsstruktur

Siden 1950'erne er foregået en omfattende forandring i øens traditionelle landbrugsdrift, forårsaget af en række mangesidede faktorer, og præget af såvel ydre som lokale økonomiske, sociale og kulturelle tilpasningsforhold.

Det medførte ændringer i ejendomsstruktur, jordbrugets driftsform og øens specielle husdyrbrug. Endvidere på det teknologiske område i forbindelse med landbrugsmaskiner og -redskaber, og endelig vedrørende de bygningsmæssige rammer omkring selve landbrugsproduktionen.

Den begyndende afvikling af landbrug

efter Den anden Verdenskrig fortsatte i 1950'erne og forstærkedes især gennem 60'erne på linie med forholdene i det øvrige Danmark. Efter gennemførelse af »Lov om landbrugsejendomme« i 1962, kunne landbruget nedlægges på de helt små ejendomme ved sammenlægning af jorden fra to eller flere brug. Det samlede jordareal måtte de første år ikke overstige 15 ha, men senere blev arealet udvidet. Fra 1971 var der fri adgang til sammenlægning af landbrugsejendomme med et samlet jordtilliggende på indtil 100 ha. Landbrug tilhørende samme ejer kunne herefter frit drives sammen uanset antallet, medens grænsen for samdrift ved forpagtning blev sat så højt som til 200 ha.

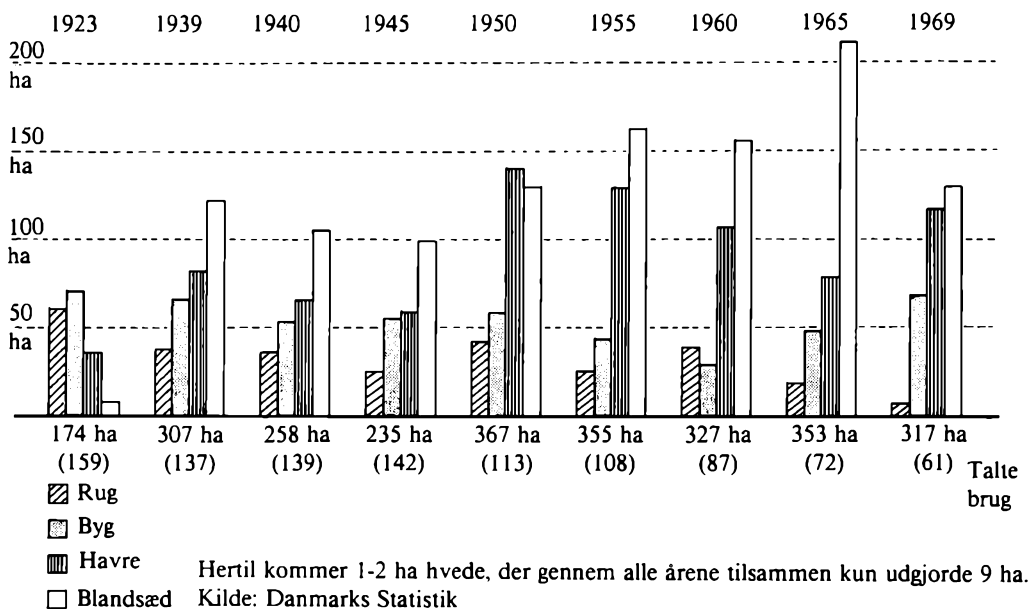
Landbrugets tilbagegang på Rømø siden krigen og til 1970 tager sig (statistisk) således ud i flg. landbrugstællingen fra Danmarks Statistik. Der var i:

1945:	142 landbrugsejendomme
1949:	122 landbrugsejendomme
1950:	113 landbrugsejendomme
1955:	108 landbrugsejendomme
1960:	87 landbrugsejendomme
1965:	72 landbrugsejendomme
1969:	61 landbrugsejendomme

Bag tallene fra omkring 1960 skjuler sig imidlertid det forhold, at hovedparten af jorden fra kådnerstederne og de mindste brug i tiltagende omfang blev bortforpagtet til større landbrug. Et stigende antal landbrugere blev nu enten såkaldte *deltidslandmænd* med hel eller delvis bortforpagtning af jorden, eller de blev fuldtids-lønarbejdere indenfor andre erhverv. Andelen af aktive fuldtids-landbrug lå derfor i 1970 reelt omkring 40.

Jorden til de forskellige landbrug ligger i dag stadig ret spredt omend mindre end for 25 år siden. I 1968 foretog Statens Jordlovsudvalg, Tønder, en omfattende jordfordeling og -sammenlægning, som berørte 48 lodsejere. Alle fik ændret på deres tilliggende og placeringen, men det blev trods

Arealudnyttelse vedrørende kornafgrøder på Rømø 1923-69 fordelt på talte landbrugsenheder

alt kun i det små. Enkelte måtte afstå en strimmel jord, medens andre fik lidt mere. En lignende jordfordeling blev foretaget i 1979 hvor 28 landbrug var impliceret i forbindelse med udflytningen af en gård fra Juvre by.

Efter manges mening kan der vanskeligt blive tale om en effektiv jordsammenlægning på Rømø bl.a. på grund af de varierede jordbundsforhold. Men andre væsentlige faktorer er også medvirkende. Vi står overfor et øsamfund, hvor generationers slægtskab, gamle traditioner, om vedkommende er øbo eller udefrakommende spiller en overordnet og afgørende rolle i tilknytning til jorden. Måske kommende generationer kan løse problemet, men vanskeligt den nuværende, mener mange. Derfor har langt over halvdelen af de nedlagte landbrug siden 1950 bibeholdt landbrugspligten på ejendommen og for det meste kun bortforpagtet jorden til de aktive land-

Arealudnyttelse vedrørende kornafgrøder på Rømø 1923-69, samt antal talte landbrugsenheder. Kilde: Danmarks Statistik.

brugere. Et forhold der i høj grad skal kædes sammen med rømøboernes holdning til jordspørgsmålet.

På de ejendomme, hvor landbruget i realiteten er nedlagt men landbrugspligten opretholdt, er tendensen for fleres vedkommende gået i retning af, at ejeren lader jorden henligge i græs. Man tager så kreaturer i græsning måske fra fastlandet. I nogle tilfælde har flere ejendomme slået deres små jordlodder sammen og etableret fællesgræsning, som så udlejes. Det kræver ingen større arbejdsindsats og man kan have sit faste lønarbejde ved siden af. Men det primære er, at landbrugspligten opretholdes. Derfor er denne »driftsform« stærkt udbredt på Sønderland, hvor hovedparten af disse landbrugspligtige ejendomme er loka-

liseret. Det omfatter også et stigende antal ikke-landbrugere, der efterhånden har overtaget kådnerstederne, hvorfor såkaldt *marginaljord* er i tiltagende.

Både salg og forpagtning af jord fra de nedlagte landbrug blev imidlertid et væsentligt udgangspunkt for den senere landbrugsudvikling frem til i dag. Endvidere for eksistensgrundlaget for den yngre generation af landbrugere, som gennem 1960'erne og 70'erne – via øgede jordressourcer – opbyggede et mere moderne, rationelt landbrug.

På Sønderland bevirkede brugsnedlæggelse og strukturforandring, at kun to aktive landbrug blev ladet tilbage. Det ene tilhører Carl Sigurd Thomsen; det andet Erik Atzen, som begyndte med at forpagte forældrenes sted i Østerhede 1956-59. Ejendommens jord lå, som overalt på Sønderland, ret spredt. Gennem jordfordeling lykkedes det at få ejendommen udflyttet i 1959 og hovedparten af jorden samlet omkring en nyopført gård – den sydligste på øen. Forældrene blev boende i Østerhede

på det nedlagte brug, der herefter blev indrettet til udlejning til sommergæster. Den nyopførte gård kostede 65.000 kr.

Arealet var ved udflytningen på 17½ ha. I 1962-63 tilkøbtes 5 ha jord af Statens Jordlovsudvalg fra en nedlagt gård i nærheden. I 1969 købtes jorden fra en naboejendom på 9½ ha og i 1971 25½ ha fra en ejendom i Vestergaard tilhørende familien. I 1981 øgedes jordarealet med 2½ ha og er i dag således på 60 ha. Heraf pløjes 18 ha, hvoraf 15 tilsås med byg og 3 med helsæd. Resten af jorden henligger i græs på nær 1 tdr. land med skov. Jorden pløjes gerne to år i træk og tilsås med korn, hvorefter den henligger 6 år i græs inden den atter tages under plov.

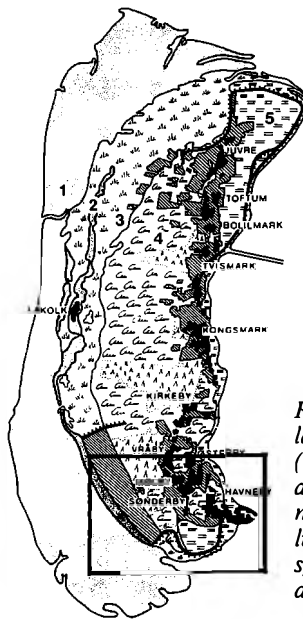
Med de mange brugsnedlæggelser fulgte en generel indskrænkning i øens samlede

Erik Atzens gård i Sønderby opført 1959. Hovedparten af jordtilliggendet er nær gården, som er øens sydligste og beliggende på grænsen mellem sand- og marskjorden.

landbrugsareal; navnlig er græs udenfor om-drift gradvis reduceret siden 1940'erne. Et opsving i korndyrkning gennem 1950'erne på grund af marskjordens intensive opdyrkning afløstes gennem 1960'erne og 70'erne af tilbagegang til fordel for tiltagende dyrkning af græs. Samtidig foregik en omprioritering af de dyrkede kornsorter, hvilket hang sammen med ændringer i husdyrproduktionen og stigende mekanisering. Da kornhøst med mejetærsker i løbet af 1960'erne blev almindelig, gik man bort fra at dyrke blandsæd, som modnes uens. Mange satsede herefter på byg og havre til eget grovfoder.

En af hovedårsagerne bag den reducerede kornavl er en stigende erkendelse af, at den svære marskjord i realiteten dårligt egner sig til at pløje og dyrke med korn. Her spiller vejrforholdene tillige en afgørende rolle. Korndyrkning bliver for risikabel og på længere sigt derfor økonomisk urentabel. Marskjorden giver langt højere udbytte ved udnyttelse af græsset gennem kreaturgæsning, høslæt eller græsensilering, som fra slutningen af 1970'erne er blevet et foretrukket fodermiddel.

Røms landskabszoner (1986) med markering af det udsnit matrikelkort og luftfoto over det sydlige Sønderland dækker.

Udsnit af Geodætisk Instituts luftfoto over det sydlige Sønderland, identisk med matrikelkortet på modstående side. Fotografiet – taget maj 1954 – afspejler tydeligt det uregelmæssige bebyggelsesmønstre, de opdyrkede marker og store uopdyrkede klit- og hedeområder. GI Copyright.

Mange er endvidere indenfor de seneste par år ophørt med at dyrke roer. En medvirkende årsag hertil er bl.a. også de bløde jordbundsforhold om efteråret, hvor det som regel er meget vådt og ufremkommeligt i marken med traktor og de tunge maskiner. Her er det så græsensileringen kommer ind i billedet og erstatter roerne som foder. Adskillige mener, at denne ændring måske er en forbedring, idet alle dyr – store og små – kan udnytte græsensilage, som er et meget proteinholdigt foder.

»Belært af mange års erfaringer er de fleste nu langt mere forsigtige med at pløje den svære klægiord, som vi kalder *blåklæg*«, fortæller en af de yngre landmænd. »... Derimod pløjes stadig i det mere sandblandede *brunklæg*. Men tendensen er de senere år gået i retning af betydelig mindre pløjning i marskengene, hvor større arealer er forblevet i vedvarende græs, som får tilført kunstgødning.

I realiteten skulle vi aldrig være gået i gang med at pløje marskjorden, men ladet

Kortet viser et udsnit af Sønderland forud for den omfattende driftsnedlæggelse, jordsammenlægning og udstykning til sommerhusbebyggelse, der satte ind i 1960'erne og 70'erne. En udvikling, som de næste 25 år skabte store kulturlandskabsændringer. (Se til sammenligning kortet fra 1984 s. 166). Endnu i 1958 havde det enkelte landbrug helt fra gammel tid haft sin jord fordelt på mange smalle og spredtliggende jordlodder af varierende bonitet.

I midten ligger bebyggelsen med hustofterne og agerjorden. Mod vest strækker sig bæltet af inddigede strandenge, dernæst bæltet af klitter og hede, som i nord udgør Vråby Plantage, mod syd det senere sommerhusområde. Mod syd ligger endvidere de uinddigede strandenge (i dag statens) og marskområdet, som fortsætter om langs østkysten. Havneby var i 1958 endnu kun sparsomt udbygget, det kom først med havnen efter 1964.

**Det sydlige Sønderland
udtegnet efter matrikelkortet
fra 1958.**

Jørgen Gundesen, Bolilmark, forårsharver den sandede agerjord, som strækker sig ned til engene – Nørreeng – hvor marskjorden begynder. Længst ude ligger det skærmende havdige.

den henligge som altid med *naturgræs*. Det klarer sig i langt de fleste tilfælde bedre end *kulturgræs*, der sås efter klægjordens opdyrkning.

Klægjordens overflade består af et humuslag. Pløjer man det ned, kommer klægen øverst, og så er der ikke længere noget humuslag. For det første findes så ikke længere noget bærelag, og dyrene tramper huller. For det andet revner den meget stive jord i solskin og tørt vejr. Humuslaget beskytter altså mod opræden fra dyrene og holder på jordens fugtighed.

Modsat er jorden i fugtige forår og efterår for blød til f.eks. at bære de tunge traktorer og markredskaber. Den bliver ofte fuldstændig opkørt, hvorved markerne næsten bliver ufremkommelige. Men har man først én gang opløjet en marskeng, er det nødvendigt med visse års mellemrum

at pløje den om, for at så nyt og bedre græs i marken.

»Græsset er højere, når det er sået end i uopdyrkede enge. Men når man slår naturgræs, er det lige som om de hæver sig. Det er betydeligt tættere og indeholder en masse hvidkløver o.s.v. Udbyttet er stort set det samme som på arealerne med kulturgræs, men derimod foretrækker kreaturerne og fårene langt naturgræsset frem for kulturgræsset«, fortæller en bonde med mange års erfaring i arbejde med marskjorden.

Hvorfor pløjede man så marskengene op? »Jeg tror, at tiden dengang krævede mere og mere. Folk skulle have noget mere korn. De kunne ikke klare sig med de magre agre, simpelthen fordi de ikke kunne avle korn nok. Arealerne var jo for små i forhold til marskjorden«, lyder svaret fra flere landbrugere.

Selv om størsteparten af marskengene på Nordland efterhånden har været opløjet, henligger endnu en del enge med naturgræs og vil nok aldrig blive pløjet. Herved beva-

res et stykke særpræget kulturlandskab uberørt. På Sønderland er forholdene imidlertid anderledes. Her er alt marskjord opløjet; men også der er tendensen gennem de senere år gået i retning af mindre pløjning og større vedvarende græsarealer som led i øens landbrugsmæssige strukturændring.

Husdyrbrugets forandring

Landbrugets tilbagegang efter 1945 berørte i stigende grad øens samlede husdyrhold – heste, svin, får og kreaturer. Det begyndte med en langsom afvikling af hestene, der tiltog efterhånden som traktoren blev almindelig fra midten af 1950'erne. Ofte indgik hestene som udbetaling på traktoren. Enkelte beholdt en hest til det lettere markarbejde, f.eks. rensning af roer; siden overtog traktoren også dette arbejde. Opdræt af føl, som havde været almindelig på mange gårde, forsvandt ligeledes ud af billedet.

I løbet af 1950'erne slog adskillige ind på svineavl i noget større målestok end hidtil,

efter at der havde været en markant nedgang under verdenskrigen. Men svineavl slog aldrig rigtigt igennem på Rømø. Midt i 70'erne gik det atter drastisk tilbage, og svinene er i dag afviklet hos alle, på nær til eget forbrug. Den manglende svineavl adskiller Rømø fra landsgennemsnittet.

Kornpriser og øvrige omkostninger var efter manges mening blevet for høje, fortjeningen tilsvarende for lav, hvorfor direkte salg af et kornoverskud var mere rentabelt end at fodre det op. Og netop korndyrkningen var på det tidspunkt i aftagende. De ressourcemæssige begrænsninger må derfor siges at være en primær årsag til svineavlens afvikling.

Fårebestanden nåede med et antal på ca. 3.800 sit højeste under krigen, men i midten af 1950'erne blev den reduceret til under halvdelen som led i den første bølge af landbrugsafvikling. Antallet steg dog igen og gennem 60'erne og i begyndelsen af 70'erne lå bestanden nogenlunde konstant på 2.200-2.400 får. Herefter indskrænkedes fåreavlen yderligere. I 1983 var der kun omkring 1100 får tilbage. De var med enkelte undtagelser begrænset til Toftum og Juvre.

Græssende sortbrogede køer i den nordvestligste del af Juvre enge – de såkaldte Nyenge.

På omkring $\frac{1}{3}$ af de nuværende brug gled fårene ud som led i kvægbrugets specialisering. Færre landbrug har således i dag flere får end tidligere, idet nogle enkelte har øget besætningen. Men ud over de få, der har specialiseret sig på fårehold, har dette nøjsomme dyr ikke længere den samme økonomiske betydning for øens landbrug.

Derimod forblev det bærende grundlag i vadehavsbondens husdyrbrug – kreaturerne – forbavsende stabilt over en langvarig periode, hvor der ellers på landsplan foregik vældige svingninger. Fra lige efter inddigningen og frem til midten af 1970'erne lå antallet af kreaturer omtrent konstant på ca. 1000 dyr, malkekøer, ungkreaturer og stude. Der indtraf kun beskedne forskydninger de enkelte grupper imellem. Men herefter steg antallet i 1983 til omkring 1.400 dyr. Parallelt hermed øgedes bestanden af malkekøer fra midten af 60'erne, samtidig med at de blev koncentreret på færre besætninger. Af de 22 landbrug i 1983 holdt kun 14 køer. Efter at Rømø Andelsmejeri blev nedlagt i 1969, leveredes mælken til mejeriet i Skærbæk.

I dag anvendes forholdsvis mere tid end

Lauritz Nissen, Kongsmark, i færd med at udkøre staldgødning foråret 1983. Trods sin alder, over 70 år, driver han stadig landbrug – det sidste aktive i Kongsmark – dog hovedsageligt ved hjælp af maskinstation.

før på den daglige pasning af besætningen, der nu er langt større på det enkelte aktive brug. I 1950'erne var det endnu almindeligt med 6-8 køer på større gårde; i dag er der mellem 30 og 80, bortset fra enkelte brug hvor ældre landbrugere er i færd med at afvikle. Ligeledes har brugene betydeligt flere kalve og ungkreaturer.

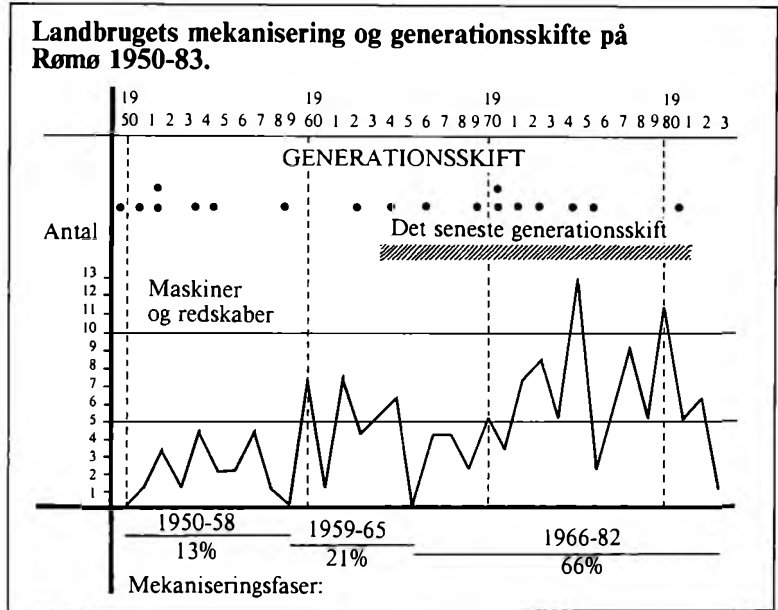
Efterhånden som flere satsede på malkekøer, som led i en generel omlægning, bevirkede det øgede pres på græsressourcerne i første omgang en gradvis tilbagegang i studeopdræt. Derfor gled det gamle kulturtræk med salg af græsningsstude til opkøbere på fastlandet noget i baggrunden.

Men efter Danmarks indtrædelse i Fællesmarkedet begyndte den specialiserede driftsstruktur at gøre sig gældende også på Rømø. Mange slog sig nu på opdræt og salg af kødkvæg. Det bevirkede således en stigning i kreaturholdet på omkring 30%. Her-

Figuren viser landbrugets mekanisering fordelt på øens 22 nuværende aktive landbrug. Desuden er markeret

generationsskiftet siden 1950, hvoraf den yngste generation er markeret særskilt.

Af faseopdelingen fremgår, at der er nær sammenhæng mellem den seneste mekaniseringsfase og investeringstakten i maskiner og redskaber for den yngre generation, idet $\frac{2}{3}$ af den samlede maskinpark er anskaffet indenfor denne fase.

med vendte flere tilbage til den gamle driftsform med udnyttelse af de righoldige græsressourcer til studeopdræt, der som regel blev ét af indslagene i den ofte flerstrengede produktionsstruktur.

Landbrugets mekanisering

Perioden i dansk landbrug efter Den anden Verdenskrig kan med rette betegnes som *landbrugets industrialisering* på grund af det omfattende skifte, der foregik i erhvervets basisstruktur. Det var først og fremmest en følge af stigende investering og markedsafsætning, med baggrund i bl.a. mekanisering, rationalisering og det enkelte landbrugs tiltagende overgang til øget specialisering.

Efterkrigstidens mekanisering af landbruget blev hjulpet godt på vej af en ekspanderende industri samt USA's Marshall-hjælp og tog sin begyndelse med traktoren – landbrugets *motorisering*.

I 1951 kom den første traktor til Rømø, det var lidt senere i forhold til fastlandet. Den første bølge af traktorer kom i løbet af 1950'erne og efterfulgtes af en ny bølge i 60'erne. På hovedparten af de nuværende

landbrug kom udskiftning eller supplerung med traktor nummer to eller tre i løbet af 1970'erne og især omkring 1980. I dag har de større gårde således mindst to traktorer.

På de nuværende landbrug er mekaniseringen – med udgangspunkt i den anskaffede maskinpark siden 1950 – stort set foregået i tre tempi. Traktoren medførte den første mekanisering i 1950'erne, herefter fulgte et kort opsving under første halvdel af 60'erne, hvorefter mekaniseringen kulminerede i årene 1966-82. Et tidspunkt der lå betydeligt senere end den generelle mekanisering på landsplan.

Udviklingen indenfor mekaniseringen på Rømø hang imidlertid nøje sammen med tre afgørende faktorer. 1: Generationsskiftet (ejerskifte). 2: Jordfordeling og arealøgning. 3: Strukturomlægning.

Generationsskiftet efter krigen falder indenfor to hovedperioder. Den første frem til midten af 1960'erne med 12 ejerskift, hvor gennemsnitsalderen var 31 år. Disse ejere er i dag alle over 50 år.

I den anden periode efter 1964 fulgte 10 ejerskift. Men i forhold til den første periode var de nye ejere ved overtagelsen i

gennemsnit 33 år, hvilket tyder på at generationsskiftet var trukket noget ud. I dag er den yngre generation under 50 år, men generelt ligger gennemsnitsalderen for de nuværende landbrugere relativt højt; i 1983 var kun 3 under 40 år.

Det er karakteristisk for den ældre generations landbrugere, delvis også den yngre, at man kun har mekaniseret, hvor det var yderst nødvendigt. Derfor var mekaniseringsgraden frem til 1965 relativ lav. Man anskaffede primært brugte maskiner og redskaber. Udskiftningen af maskinparken foregik over en lang periode, hvorunder de fleste gamle hestetrukne redskaber i første omgang fik ændret trækanordningen, så de kunne benyttes til traktor. Det gjaldt både de mere enkle redskaber som harve, roeoptager, radrenser, hesterive m.m. og større maskiner som selvbinder og såmaskine.

Andreas Hansen, Juvre, slår græs til hø i en af marskenge i juni 1983; i baggrunden Juvrediget. Adskillige marskenge henligger endnu i »naturgræs« som helt fra deres oprindelser d.v.s. at engene aldrig er blevet pløjet.

Den dag i dag benyttes stadig mange ældre redskaber, hvor behovet er begrænset.

Mange brug undgik den helt store nyinvestering i maskiner og redskaber, bl.a. fordi flere fra midten af 1960'erne begyndte at gøre brug af maskinstation til markarbejdet i takt med, at de nedtrappede landbruket. Det gjaldt bl.a. kornhøst og gødningsudkørsel. I 1967 indførte den første større gård mejetærsker; man høstede både for sig selv og siden for andre. Flere fulgte efter og har siden drevet maskinstation som bierhverv i begrænset omfang. En enkelt er helt gået over til at drive maskinstation, og med sin omfattende maskinpark betjener han i dag hele øen.

Den omfordeling af jorden og arealøgning, som efter de mange brugsnedlæggelser kom de resterende aktive landbrug til gode, blev det bærende grundlag for generationen af yngre landbrugere. Desuden en væsentlig forudsætning for den øgede mekanisering fra midten af 1960'erne, der fulgte som led i produktionsudvidelse og -omlægning.

Den afvikling af svinene, der foregik i takt med kornavlens indskrænkning,

Stald-/ladelænge til Lauritz Nissens ejendom i Kongsmark, opført 1960. Det var byggeri af denne type, som flere opførte i forbindelse med om- og nybygning af produktionsbygningerne under den første moderniseringsfase fra omkr. 1950 til 1965.

modsvarede gennem 60'erne og 70'erne af stigende kvægbesætning baseret på marskgræssets udnyttelse. De forhold afspejler sig helt tydeligt i mekaniseringens art og omfang 1966-82. Omkring $\frac{2}{3}$ af hele den samlede mekanisering omfatter maskiner/redskaber til bjergning og forarbejdning af græs, hø og græsensilering – græsslåmaskine, siderive, høvender, høpresser, specielle høvogne og »ballekanon« til pålæsning af pressede høballer.

Her ud over benytter mange i dag maskinstation til finsnitning af græs til ensilering, desuden til presning af hø og halm. Derimod slår de fleste stadig selv græsset til hø.

Men den tiltagende mekanisering omfattede ikke kun maskiner og redskaber. På de brug, hvor yngre ejere slog ind på øget mælkeproduktion, fulgte ligeledes en omfattende indendørsmechanisering af stal-

dene. Det foregik parallelt med bygningsændring i forbindelse med driftsoplægning og produktionsudvidelse.

Rømøs landbrug blev generelt ændret i retning af større specialisering med baggrund i marskgræsset frem for kornavl. Forandringerne tog dog ikke nær samme omfang som på fastlandet. Specialiseringen blev betydelig mere flerstrengt modsat den enstrengede produktionsstruktur, som kom til at herske på landsplan. Desuden videreførtes væsentlige træk af hovedstrukturen i vadehavsbondens gamle driftsform med kontinuerlig forankring i marskjordens righoldige enggræs.

De nye landbrugsbygninger

Rømøs gamle karakteristiske bygningskultur træder stadig tydeligt frem i dagens kulturlandskab, selv om den bærer præg af omfattende nybebyggelse. Trods brugsnedlæggelse, overgang til deltidslandbrug og navnlig kådnerstedernes udbredte anvendelse til sommerbolig og turisme er forbavsende meget af øens oprindelige bygningsmasse fra 17-1800-tallets søfartsepoke bevaret relativt intakt. Det gælder også ad-

skillige gårde, hvor især ældre landbrugere har trukket sig tilbage, men endnu driver lidt kvægbrug eller fåreavl som supplement til deres pensionisttilværelse.

De bygningsmæssige forandringer skal i høj grad knyttes sammen med brugsstørrelse, beliggenhed og navnlig generationsskiftet. På de nuværende brug var der kun tale om få bygningsændringer i 1930'erne – 7 byggesager. Men i kølvandet af det første generationsskifte fulgte i årene 1947-65 det mest omfattende landbrugsbyggeri – stald/ladebygning samt enkelte stuehuse i et omfang af ca. 30 byggesager. Det omfattede dels nybygning, dels ombygning af den bestående bygningsmasse over en bred front. Det foregik ofte etapevis eller over flere år med baggrund i den første bølge af landbrugets mekanisering og produktionsøgning; igen en følge af øget ressourcetilgang gennem nedlæggelse af kådnerstederne og udbredt køb og forpagtning af jorden herfra. Hertil kom påvirkningerne fra en begyndende produktionsomlægning og -spe-

Hans Jensen Krogs ejendom – en moderne udflyttergård – opført 1979-81 midt ude i den nordlige del af Juvre enge og med hovedparten af jorden samlet og nær gården.

cialisering som led i landbrugets fremtidige strukturtilpasning fra midten af 1960'erne.

Byggeriet stagnerede i årene forud for Danmarks EF-tilslutning. Fra 1965 til 72 byggede således kun 4 landbrugere på Rømø. Men herefter steg det til 16 byggerier i årene 1976-81, herunder også flere nye stuehuse samt en nyopført udflyttergård på Nørreland. Overalt var de gamle driftsbygninger for trange og utidssvarende til at kunne bære en rentabel landbrugsproduktion, hvor familien fremover kunne satse på landbruget som hovederhverv.

En tidssvarende produktionsform krævede større og større besætning; mange begyndte at specialisere sig – som omtalt i reglen på flere produktionsgrene – dog afhængig af de bygningsmæssige rammer. I takt med at svinene blev afskaffet, blev

staldene ændret og inddraget til den øgede kreaturbesætning. Skærpede veterinære forhold på mælkeområdet, nedlæggelse af mejeriet og overflytning til Skærbæk mejeri fra 1970, stillede øgede krav til staldindretning. Mange måtte indrette specielt flisebeklædt malkeum med køletankanlæg, da mælken nu blev afhentet af tankbil. De fleste fik desuden rørmalkningsanlæg for at lette arbejdet.

Kravene til bygningsændring og -modernisering kom således udefra stærkt hjulpet på vej af de landbrugspolitiske beslutninger, som først tog sigte på dansk og engelsk tilslutning til Fællesmarkedet og siden den efterfølgende EF-harmonisering. Sideløbende med udvidelse og modernisering af driftsbygningerne fulgte desuden modernisering af landbrugernes stuehuse – navnlig efter 1960. Det gjaldt indlæggelse af centralvarme, udskiftning af vinduer, indretning af badeværelse sammenlægning af stuer samt køkkenmodernisering m.v.

Nye bygningsmaterialer som gasbeton, bølgeeternit, blik og aluminium beklædte væg- og tagflader, især på nyopførte ladebygninger, afløste i mange tilfælde de gamle mørkrøde teglsten og stråtaget, som nu udskiftedes.

Den kulturlandskabsændring, som var begyndt i slutningen af 50'erne, omfattede derfor ikke kun de dyrkede arealer, men i lige så høj grad også landbrugets bygningskultur.

En moderne udflyttergård

I årene 1979-81 blev en af de gamle Rømmø-gårde – tilhørende Hans Jensen Krog i Juvre – udflyttet af landsbyen. Der opførtes en moderne gård midt ude i Juvre enge. Det blev øens nordligste bebyggelse; en gård med et fuldt tidssvarende landbrug, hvis bygninger dog helt brød med øens traditionelle byggekik.

Den gamle gård, der var overtaget i 1975 efter faderen, var oprindelig bygget i 1770'erne. Den lå indeklemmt mellem to andre gårde uden videre mulighed for byg-

ningsudvidelse med henblik på større husdyrproduktion. Stalden var oprindelig beregnet til 10 køer, men de bestående rammer satte deres begrænsning, hvorfor en udflytning blev besluttet, efter at naboer og øvrige implicerede stillede sig positivt. Havde der været modstand mod planen kunne udflytningsprojektet ikke være gennemført.

Statens Jordlovsudvalg, Tønder, udarbejdede udflytningsplanen og forestod udstykningen, der indgik som led i den tidligere nævnte jordomfordeling.

Den nye gård er en af øens største landbrug og fik ved udflytningen hovedparten af jorden samlet og nært beliggende. Gården består af en stor løsdriftstald samt stor ladebygning til hø, halm, maskiner og redskaber opført i et vinkelanlæg. Desuden er bygget et moderne etplans stuehus – alt sammen i røde mursten. Hans Krog har selv opført det meste, idet han tidligere har arbejdet som bygningshåndværker. Det samlede byggeri beløb sig til ca. 1,2 mill. kr., hvoraf det meste er gået til materialer. Uden egen arbejdskraft var byggeriet blevet betydeligt dyrere. Det samlede jordareal udgør 79 ha samt 80 ha tilforpagtning. Kun 17 ha dyrkes med korn – 12 ha på Sønderland og 5 ha ved gården. 68 ha er udlagt med vedvarende græs udenfor diget (ikke i omdrift); 78 ha er græs i omdrift, heraf 15 ha til høslæt, 35 ha til græsensilering og de resterende 28 ha til afgræsning for kreaturer.

Der holdes en besætning på 78 malkekøer, ca. 160 ungkreaturer og kalve samt 70 får.

Af den samlede årsomsætning på ca. 1,2 mill. kr. (1982) kommer ca. 70% fra salg af mælk, ca. 25% fra kreatursalg medens de sidste 5% stammer fra salg af får og uld.

Det er sådanne moderne gårdbrug, der efter eksperter vurdering skal bære Rømmø landbrug fremover, og det i et samlet antal på skønsmæssigt 8 fordelt med 2 på Sønderland og 6 på Nørreland. Fremtiden vil vise om denne prognose holder stik.

7. Rømøs landbrug i 1980'erne

Landbruget på Rømø har som omtalt været genstand for omfattende tilbagegang og strukturændring siden det var på sit højeste omkring Den anden Verdenskrig. I 1940 registrerede Danmarks Statistik 139 landbrug og i 1983 opretholdtes landbrugspligten endnu på ialt 61 ejendomme – et uforholdsmæssigt højt antal, der skal sættes i forbindelse med beboernes udprægede fastholden ved jorden.

Ser vi bort fra det nævnte antal aktive landbrug, er der således 39 ejendomme tilbage, hvoraf ca. 30 har bortforpagtet deres jord til de aktive landbrugere. Ejerne er for halvdelens vedkommende pensionerede, medens de øvrige aldrig har haft landbrug som erhverv. Adskillige bor desuden udenfor øen.

På den resterende halve snes ejendomme holder ejerne lidt ungkreaturer. Enkelte har rideheste eller dyrker lidt korn, medens andre tager kreaturer i græsning udefra.

Af øens 22 aktive landbrug kan kun 14-15 betegnes som tidssvarende, forstået således at en familie fremover vil kunne leve af landbruget alene. Af disse brug har 8 fuldt moderniseret produktionsudstyr. Resten opretholder en acceptabel drift på baggrund af specialisering. Det gælder bl.a. flere, som har afskaffet malkekøerne; kun 14 leverede som før omtalt mælk i 1983. På de resterende 7-8 landbrug er driftsform, bygninger og øvrigt produktionsapparat utidssvarende, og ejerne er godt oppe i årene – flere er således pensionister. Disse landbrug vil indenfor en overskuelig årrække blive nedlagt, eller måske lægges jorden sammen til nye rentable brugsenheder. Det vil i høj grad afhænge af udviklingen på øen og indenfor landbruget.

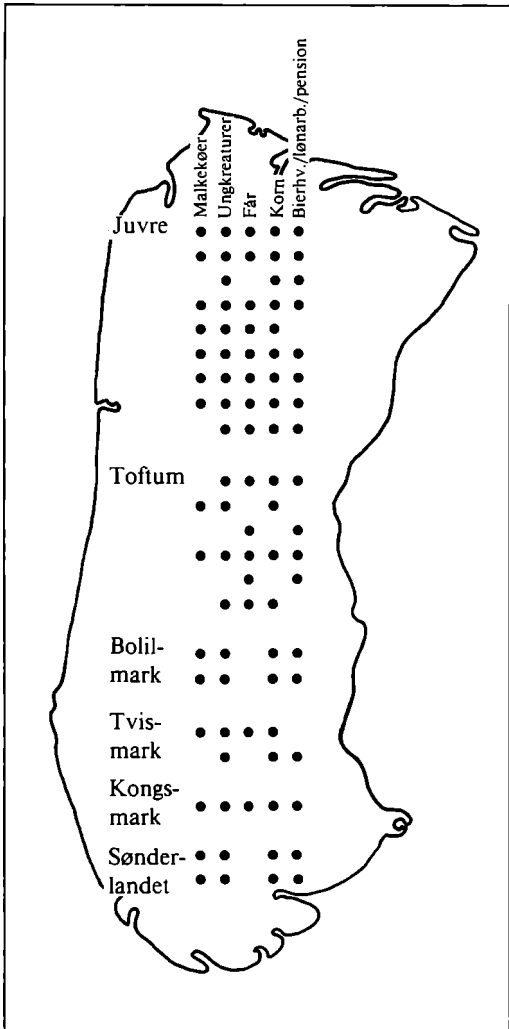
Øens landbrugsstruktur er i dag forskelligartet alt efter det enkelte brugs driftsform. Den kan bedst karakteriseres som en række brug med *en- eller flerstrengt* driftsstruktur spændende over et kontinuum af 5 forskellige typer, hvoraf:

- 1): 10 landbrug har:
Malkekøer, ungkreaturer – herunder stude – får samt kornavl.
- 2): 5 landbrug har:
Malkekøer, ungkreaturer – herunder stude – samt kornavl.
- 3): 3 landbrug har:
Ungkreaturer – herunder stude – får og kornavl.
- 4): 2 landbrug har:
Ungkreaturer og kornavl.
- 5): 2 landbrug har:
Får.

Her ud over supplerer de 18 af familierne landbruget med indtægt fra bierhverv, lønarbejde eller pension, fordelt således:

- 3 har: Fuldtidsarbejde som lærer (kvinder)
- 1 har: Fuldtidsarbejde ved dæmningen
- 1 har: Deltidsbeskæftigelse ved klitvæset
- 3 har: Maskinstation, redningsbåd, o.a.
- 2 har: Camping og sommerturister
- 3 har: Udlejning af sommerhuse og -grunde
- 1 har: Servicefag og rengøring
- 3 har: Folke- og invalidepension

Rømøs reducerede landbrug er i dag i stor udstrækning tilpasset det øvrige landbrugs driftsstruktur. Men samtidig udøves de forskellige driftsformer stadig i nær tilknyt-

Oversigten viser Rømøs nuværende landbrugsstruktur på 22 aktive brug samt brugstypernes fordeling på øen. De 17 landbrug ligger på det nordlige Nørreland - øens primære landbrugsområde ud til Juvre-køgen. 3 brug fordeler sig indenfor Tvismark-Kongsmark området midt på øen, medens de sidste 2 landbrug ligger på det sydlige Sønderland.

ning til øens specielle næringsgrundlag, der til alle tider har været karakteristiske og bærende i vadehavsbondens landbrug.

De uundværlige bierhverv er måske hvad andre vil betegne som sideerhverv eller deltidsbeskæftigelse. Men for rømøboerne har dette supplerende indslag i hus-

holdsøkonomien ikke alene været en økonomisk og erhvervsmæssig betingelse på grund af livsvilkårene; det har tilmed udgjort en vigtig del af befolkningens samlede kulturmønster.

Som eksempel på landbrugets tilpasning i 1980'erne skal i det følgende beskrives fire forskellige brugsformer. Alle har imidlertid det til fælles, at de for en stor del viderefører mange af landbrugserhvervets lokale kulturtræk, omend delvis tilpasset nye produktionsformer og -forhold.

Alsiddig landbrugsdrift på Nørreland

På Nørreland driver Svend Bleeg, Juvre, en af øens største gårde - en gammel slægtsgård - som han overtog efter faderen i 1971. Gården, der er på 145 ha, repræsenterer en brugsform baseret på: 1): Husdyrbrug med malkekøer og ungkreaturer - herunder studeopdræt - samt får. 2): Kornavl.

Denne driftsstruktur er knap halvdelen af øens landbrug omfattet af. Der er derimod ikke længere tale om supplerende indkomst fra bierhverv eller lønarbejde udenfor landbruget. Ragnar Bleeg har over en længere periode haft fuldtidsarbejde som børnehavepædagog. Nu hjælper hun til i bedriften, når det kræves; desuden har man fast medhjælp på gården året rundt.

I 1960'erne begyndte Svend Bleeg med at forpagte naboejendommens jord (40 ha), der siden blev købt og lagt til gården. Det var familie, som ejede bruget. Samtidig overtog han gradvis nogle af faderens kreaturer. Ved gårdovertagelsen i 1971 var besætningen på 20 malkekøer, 7-8 ungkreaturer og stude, omkring 10 svin samt 50-60 får.

Efter bygningsændring og -udvidelse blev landbruget gennem 1950'erne og 60'erne foruden kreaturhold drevet med svineavl. Men da produktionen viste sig urentabel blev svinene afskaffet. Herefter øgedes besætningen af malkekøer gradvis. Stalden blev nyindrettet, og i forbindelse med overflytningen af mælkeleverance til Skærbæk Andelsmejeri i 1970 skete modernisering

med køletank- og rørmalkningsanlæg. Senere fik man også automatisk staldudmugning. Der blev nu først og fremmest satset på kvægdrift, som i dag omfatter 42 malkekøer, der giver gårdens hovedindkomst, 120 unglykreaturer og stude samt 100 får.

Af gårdens samlede jordareal er ca. 40 ha i omdrift herunder 5 ha strandeng, et areal som ligger højest og nærmest klitterne. Omkring 14 ha er tilsået med korn – byg. Alt korn anvendes til foder, som man er selvforsynende med. 3 ha dyrkes med roer og 23 ha er med græs i omdrift. Hertil kommer ca. 26 ha hede og klitter, medens gårdens resterende areal henligger i vedvarende græs, hvoraf strandengene udgør det største areal.

I 1981 mistedes 10 ha af den bedste jord i forbindelse med digegennembruddet. Areal mellem Juvrediget og det tilbagetrukne dige (anlagt 1965) blev overskyldet ved stormfloden den 24. november 1981, hvorved den gode sandblandede marskjord blev uegnet til dyrkning. Hovedparten af jorden blev udnyttet til korn, der kunne dyrkes år efter år med et foldudbytte på op til 20, betydeligt højere end øens normale gennemsnit.

Tre af Juvres nordligste gårde fotograferet i begyndelsen af 1900-tallet. Den midterste ejendom tilhørte dengang Bodse Jensen Bleeg; den drives i dag af sønnesønnen Svend Bleeg med sin broder Bodse Bleeg som fast medhjælper på gården.

Som erstatning for de mistede arealer er siden forpagtet jord andre steder.

Af de 120 unglykreaturer udgør halvdelen stude under opdræt, hvoraf der gennemsnitlig afsættes 20 årligt sammen med øvrige kreaturer. Tilgangen af nye stude kommer hvert år fra køernes kalve, hvoraf der som regel fødes halvt af hvert – tyre- og kviekalve. Herigennem kan den årlige besætning af stude suppleres med omkring 20.

»Studene er kastrede tyrekalve, som fødes på græs om sommeren, medens de staldfodres med hø og halm om vinteren. Første år græsser de små tyrekalve hjemme ved gården, hvor de får godt græs og syrnnet skummetmælk ved siden af. Næste år kommer de ud på græs på strandengene, og den sidste sommer græsser de på gode marskenge, hvor græsset er bedst.

Studene leveres til slagtning når de er 3 år, og det er gerne i efteråret. Når jeg har været i stand til at fortsætte med opfedning

gen af stude, skyldes det, at jeg har overtaget en gård i fuld drift. Ellers er det meget kostbart at nystarte en produktion af stude, da man skal købe kalvene og opfede dem helt fra små. Først efter tre års opfødning kan de sælges som færdige stude, og det er de færreste, der har råd til at vente så længe, hvis de ikke har andre indtægter fra driften», fortæller Svend Bleeg.

Af får er der 90 moderfår, 15-20 gimmer (et får der endnu ikke har læmmet) og 2 væddere. Midt i august tages de bedste lam fra og sælges; de vejer gerne 45-50 kg. De resterende lam græsser lidt længere og sættes så ud omkring september sammen med *udsætterfårerne* – de der ikke kan klare endnu et år.

Generelt sælges 1½ får pr. moderfår, hvis det går godt; ca. 15% af de bedste lam anvendes til videre avl, medens man må regne med et tab på 5% af flokken. Det svinger dog noget. Igennem en årrække blev fårene solgt til slagteriet i Tønder, men på grund af for store omkostninger er man nu gået over til at afsætte lammene direkte til opkøbere, der så videresælger dem i le-

vende live. Prisen var i 1982 på 450-500 kr. pr. lam.

Ulden afsættes ligeledes til en opkøber fra Tønder; han tager det meste af ulden på Rømø. Prisen er omkring 35 kr. pr. får. Tidligere, da fårene blev vasket, var ulden renere og prisen tilsvarende højere. I dag er der ens pris på »skident« og rent uld, og det betaler sig derfor ikke længere at vaske ulden.

Gårdens flerstrengede driftsstruktur med forskellige former for kvægbrug, får og selvforsyning af grovfoder, er på mange punkter en videreførelse af øens oprindelige landbrug. Produktionsforholdene er blot lagt an i større målestok og foregår under moderne og mere økonomiske og rationelle former. Der kræves således betydelig større kapital, bl.a. fordi den almene levestandard er hævet, så den generelt ligger på linje med omverdenen.

Alligevel er der, som tidligere, tale om en driftsform udøvet i nøje afbalanceret samspil mellem gårdens ressourcegrundlag og dets udnyttelsesmuligheder – økologisk tilpasning i tilknytning til moderne land-

Svend og Bodse Bleeg klipper får, medens sønnen Ole betragter arbejdet. Spørgsmålet for de nuværende landbrugere er, hvor mange af næste generation, der kommer til at videreføre øens resterende landbrug.

Stormfloden den 24. november 1981 er en dato som sent glemmes af Juvre-bønderne. Jvrediget, der gradvis var blevet undermineret ved digefoden af de ændrede strømforhold i vadehavet, blev gennembrudt, og det frugtbare marskland mellem dette og det såkaldte tilbagetrukne dige overskyldes af havvandet, hvorefter jorden blev udyrklar. For første gang i historien »tilbagetog« havet, hvad der i sin tid var indvundet.

Det øverste billede er taget fra Jvredigets krone mod det tilbagetrukne dige. I horisonten ses gårdene i Juvre.

Nederste billede, der er taget i modsat retning, viser det gennembrudte dige (juni 1983) som i dag er fuldstændigt fjernet.

brugsdrift i et udkantsområde, om man vil.

Gårdens hede- og klitarealer støder op til strandene og kan dels græsses af kreaturerne dels af fårene. I heden ligger en lille mark, som har været dyrket helt fra gammel tid og endnu bliver det. Her er græsset forholdsvist tørt i sammenligning med kulturgræsset på de opdyrkede strandstykker. »Når kreaturer og får græsser på strandene, kan de dels tage det magre græs længst ude, dels det bedre og saftigere kulturgræs, desuden kan de gå op i klitterne og æde lyng og det mere tørre græs. Hertil kommer, at fårene kan gå under hegnet yderst ude på de private strandene og græsse længere ude på de statsejede strandene, hvor kreaturerne ikke kommer.

Strandene henligger altid i naturtilstand i græs, som ikke får gødning. Engene oversvømmes om efteråret når stormene sætter ind, og så må man jage fårene op på de højereliggende dyrkede arealer om aftenen. Her hvor der er flodfrit kan de ikke risikere at drukne«, beretter Svend Bleeg om ressourceudnyttelsen indenfor de forskellige økologiske zoner, som stadig spiller en væsentlig rolle i dagens landbrug.

Men der er også reminiscenser fra fællesskabet: »På Nørreland holder ca. 18 i Juvre og Toftum fårene i fællesgræsning ude på »stranden«. De, som ikke er med i fællesgræsningen, har deres strandene indhegnet. I Juvre er fællesgræsningen til dels gratis, idet de private strandene er udlejet til Flyvevåbenet og har været det de sidste 26 år, fordi området benyttes som skydeteræn for fly. Samtidig lejer lodsejerne igen statens jord af skovvæsenet for et symbolsk beløb. Lodsejerne har græsningsretten til hele strandområdet incl. øvelsesarealet, men må selv bære evt. tab, der kan være i forbindelse med brugen af området. Det er dog yderst sjældent, at der går dyr tabt derude«. Af gårdens samlede indtægter kommer årligt ca. 400.000 kr. fra salg af mælk, omkring 200.000 kr. fra salg af ungkreaturer og stude, medens kun ca. 75.000 kr. hidrører fra salg af får, lam og uld. Men fårene

giver alligevel det største overskud i forhold til tiden og de omkostninger som her investeres, og det skyldes udelukkende de fordelagtige græsningsmuligheder.

Moderne landbrugsdrift på Sønderland

Landbruget på Sønderland drives i dag fra to store gårde, hvoraf den ene tilhører Carl Sigurd Thomsen, Sønderby, som overtog ejendommen i 1971. Familien består af forældre, tre børn samt moderen på aftægt. Man har fast medhjælp – karl og pige – og Ute Thomsen har fuldtidsarbejde som lærer.

Der er tale om et moderne, tidssvarende landbrug med en flerstrengt produktionsstruktur baseret på: 1) Husdyrbrug med malkekøer, ungkreaturer og studeopdræt. 2) Kornavl. I alt 5 af øens landbrug er omfattet af denne brugsform.

Oprindelig var der kun 20 ha jord til gården. Den blev drevet traditionelt som de øvrige landbrug, med 4-5 malkekøer, ungkreaturer, stude, svin, et sparsomt jordbrug og uden får efter krigen. Fra sidst i 1960'erne er gården langsomt blevet udvidet og moderniseret i takt med omlægningen af driften.

Siden 1969 er tilkøbt jord fra forskellige ejendomme og det nuværende areal er på 100 ha. Hertil kommer ca. 50 ha tilforpagtet jord samt lejet jord fra staten – ialt 100 ha – stormeng og fællesstrand, der udelukkende anvendes til afgræsning af kreaturer. Den tilkøbte og forpantede jord stammer fra 12 tidligere kådnersteder på Sønderland, hvor landbruget blev nedlagt i løbet af 1960'erne og 70'erne og ejerne gik på pension. De bor fortsat på ejendommen; måske er den endt som feriebolig, sommerhus eller overtaget af fremmede.

Gårdens bygninger er ændret totalt. Især indenfor de seneste årtier er sket omfattende ny- og ombygning, og intet af den gamle rømmøgård står tilbage. I 1931 byggedes den første stald-/ladebygning. Senere fulgte bygningsændringerne efterhånden

Sibrandt Thomsens ejendom i Sønderby omkr. århundredskiftet fotograferet i retning mod Mølby og Vråby. Flere af de små omliggende huse er i dag forsvundet, og det dengang åbne landskab er i dag mere beplantet.

Hermelie (f. Christensen) og Sibrandt Duhn Thomsen, Sønderby udenfor indgangsdøren til gården omkr. 1900. Hermelie var født på gården; Sibrandt havde som sine forfædre sejlet inden han mod århundredskiftet lagde sig efter landbruget.

som der var penge til det, parallelt med omlægning og udvidelse af produktionen til en mere rationel driftsform. Senest er stuehuset blevet nybygget, og her er aftægtet indrettet; desuden er tilkøbt et ældre hus til gårdens medhjælp.

Ved Danmarks optagelse i EF havde Carl Sigurd Thomsen en besætning på 30 malkekøer, 30 grisesøer og mange smågrise. På grund af sygdom og dalende fortjeneste på svineavl blev grisene sat ud; herefter satsedes på malkekøer og ungkreaturer. Det nuværende antal køer er på 62, men der er planer om yderligere udvidelse af besætningen, såfremt arbejdskraft kan skaffes til den øgede drift. Besætningen udvides kun gennem tillæg fra egne moderdyr. Oparbejdning af en besætning tager længere tid på den måde, men det er billigere i længden end hvis køerne skulle købes. På den måde stiftes ikke unødigt gæld. Udover køerne findes ca. 160 ungkreaturer

og kalve, der fortrinsvis opdrættes som stude. De holdes i reglen i 2-3 år, fordi man har billig græsning udenfor diget, hvor de græsser et års tid: »Det koster således ikke ret meget i foder; så mener jeg, det giver flere penge at holde ungkreaturerne som stude i stedet for at opfede dem med mælk og kraftfoder.

Hvis vi skulle opfede kalvene på anden vis, skulle de blive stående hjemme på stald og have en masse kraftfoder og mælk, det er for dyrt og tilmed forbundet med større arbejde. Det er derimod arbejdsbesparende, når man kan lade kreaturerne løbe ude sommeren igennem og det meste af vinteren og opfede dem på græsset«, mener Carl Sigurd Thomsen. Nogle af ungkreaturerne kommer aldrig i stald, men har et læskur ude på fennen i de inddigede strandenge.

Som overalt på øen er husdyrholdet stadig den mest rentable driftsform. Afsætningen af stude og andre ungkreaturer er økonomisk set god, det samme gælder mælken. Fra malkekøerne skal dog først fratrækkes store udgifter til kraftfoder, arbejdskraft m.v.

Carl Sigurd Thomsens gård i Sønderby som den tager sig ud i dag. Den er helt om- og nybygget; senest er der i 1975 bygget nyt stuehus i hvis østende der er indrettet aftægtsbolig for Caroline Thomsen.

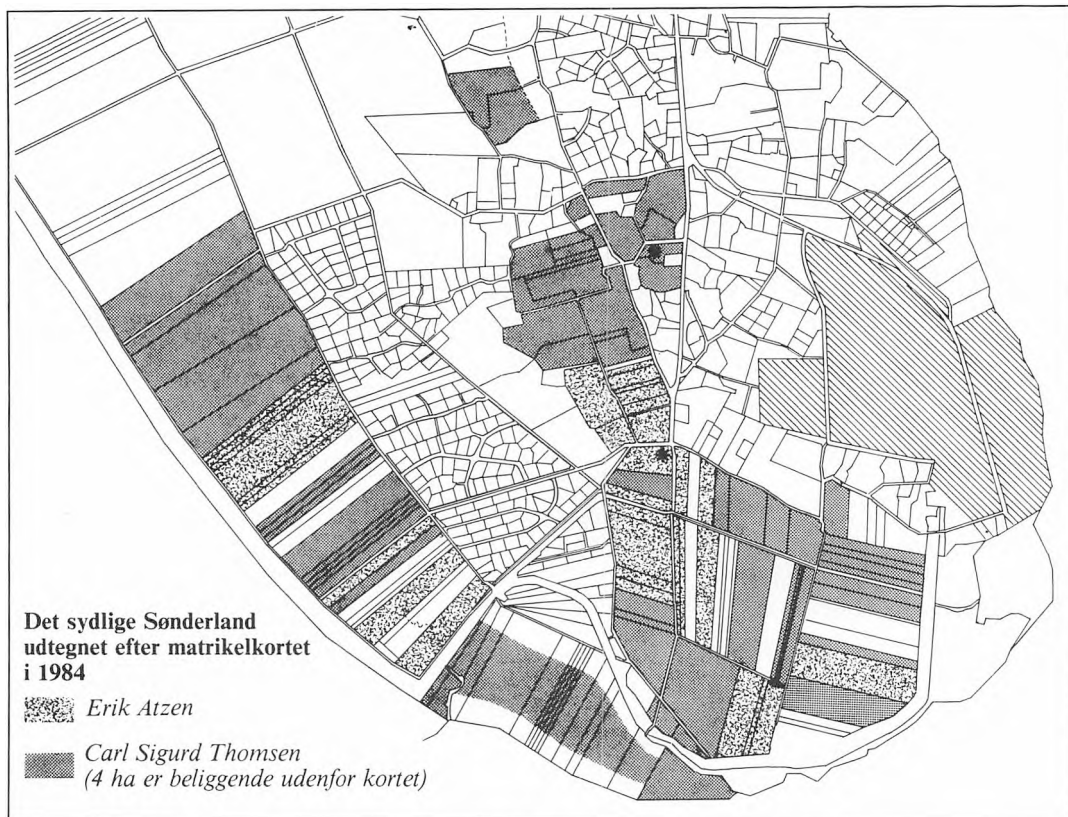
Indtægterne fra landbruget fordelte sig i 1982 på følgende måde:

- 1) Mælkepenge fra mejeriet i Skærbæk ca. 600.000 kr.
- 2) Salg af stude og øvrige ungkreaturer ca. 200.000 kr.
- 3) Salg af overskydende korn ca. 200.000 kr.

Jordbruget drives således, at der i 1983 var tilsået 68 ha, heraf 50 ha byg, 7 ha havre og 9 ha raps. Nævnte sædskifte har været anvendt så nogenlunde fast de seneste 4-5 år. Dyrkningen af raps er forholdsvis ny; det er dels med henblik på sædskiftet, dels for at se om rapsen kan give mere end byggen, hvilket i høj grad vil afhænge af vejret.

Af den høstede byg fyldes to store kornsiloeer i laden til eget foder; resten sælges sammen med det øvrige korn.

De inddigede strandenge lader sig med fordel opdyrke og drive med korn, blot afvandsgrøfterne oprenses og vedligeholdes omhyggeligt hvert år. Jorden pløjes gerne to år i træk og tilsås med korn, hvor-

efter den henligger 6 år i græs. Der pløjes fortrinsvis om efteråret.

I dag køres al gårdens staldgødning ud på strandengene og fordeles på de pløjemarkers, som indgår i en nøje planlagt rotation. Det giver en tilfredsstillende markkultur, som gradvis er blevet betydeligt forbedret.

Gårdens mekanisering har været omfattende: »I 1940'erne og 50'erne høstede vi med to heste og græsslåmaskine med aflæggerapparat. Så havde vi to sæder på maskinen; far sad over hjulet og jeg, der var knægt dengang, skulle køre hestene. Så havde vi en krog som vi »lagde af med« – bagefter skulle negene bindes«. Således foregik høsten indtil 1957, herefter høstede man sammen med en nabo, der havde selvbinder, indtil man selv fik binder i 1963. Fra 1967 blev kornet mejetærsket og i dag høstes alt kornet med en stor 12 fods

Kortudsnittet viser jordtilliggendet for de to sidste aktive landbrug på Sønderland. Erik Atzen driver 60 ha, der hører til fra 1959. Carl Sigurd Thomsen driver 200 ha, hvoraf de 100 er tilforpagtet. Kortet viser endvidere de stærkt udparcellerede sommerhusområder. (Se endv. til sammenligning kortet fra 1958 s. 149).

mejetærsker. Carl Sigurd Thomsen høster desuden lidt for andre og driver således maskinstation i mindre målestok – mejetærskning, græsslåning, høpresning samt marksprøjtning.

De kostbare maskiner og redskaber skal helst udnyttes mest muligt. Der skal gerne tjenes lidt ekstra ved siden af landbruget til afdrag på maskinparken, der siden 1971 er anskaffet til omkring ½ mill. kr. Den omfatter bl.a. mejetærsker, der er omsat flere gange, 3 traktorer, 3 specielle høvogne, 3 JF-vogne samt ballepresser og -kanon. Her-

til kommer en række andre anskaffelser som f.eks. transportør og halmbaner til grovfoder – hø og halm.

I dag købes næsten alle maskiner og redskaber hos bestemte maskinhandlere. Der betales i reglen kontant og de gamle maskiner indgår altid i handlen. Købene finansieres over investeringskontoen. Evt. reparationer foretages af sælgeren, men ellers foregår al vedligeholdelse og småreparationer på gården, hvor man selv råder over det nødvendige værktøj – svejseapparat m.v. Det er i høj grad tidsmæssigt og økonomisk besparende.

Både hø- og kornhøsten er arbejdsmæssigt årets højdepunkter, men det foregår anderledes og betydeligt mere rationelt end tidligere. Alt græsset til hø høstes på én gang, hvilket i reglen tager to dage. I 3-4 dage vendes høet indtil flere gange; herefter bliver det højtrykspresset og læsset på specielle høvogne med en såkaldt ballekanon og kørt hjem i laden. Den proces tager 3-4 dage men i dårligt vejr måske en måned. I dag udføres de forskellige arbejdsprocesser på én gang eller de foregår parallelt, da man

har flere traktorer og ekstrahjælp, de dage arbejdet står på. En kan køre med højtrykspresser, medens et andet hold læsset vognene og et tredje forestår hjemkørslen og opsætningen af høballerne i laden.

Før i tiden påbegyndtes høhøsten omkring skt Hans; i dag skal man gerne være færdig til det tidspunkt, for at der kan holdes ferie. Familien holder en uge, medens karl og pige bagefter holder tre uger.

Kornhøsten påbegyndes – igen afhængigt af vejret – omkring den 20. august og klares i reglen indenfor 2-3 uger. Ind imellem høstes også for andre. I høsttiden indgår ligeledes 3-4 ekstra mand foruden gårdens egne folk. Igen gælder det, at arbejdet går relativt hurtigt, da hver enkelt arbejdsproces kan udføres samtidigt og uafhængigt af hinanden på grund af maskinparken. Men det er grundlæggende, at gården har en sådan størrelse, at den kan bære den pågældende mekaniseringsgrad.

Carl Sigurd Thomsen i færd med at tage kærne hjem til malkning. Besætningen af malkekøer var i 1983 på 62 og således en af øens største.

Landbrugets årsrytme i 1984

	Jan.	Feb.	Mar.	Apr.	Maj	Jun.	Jul.	Aug.	Sep.	Okt.	Nov.	Dec.
Rensning af grøfter	■								■			
Udkørsel af gødning		■										
Indhegning af marker		■										
Fældning af træ	■											
Forårsarbejde:												
Harvning/pløjning		■										
Såning				■								
Udstaldning (græsning):					■							
Ung kreaturer				■								
Kalve					■							
Køer					■							
Rengøring:												
Stalden					■							
Maskiner/redskaber					■							
Sprøjtning af afgrøder						■						
Byggeri (evt.)						■	■					
Bjergning af græs/hø:												
Ensilering						■						
Hø						■						
Ferie:												
Gårdejeren							■					
Karl/pige							■					
Kornhøst (mejetærskning):												
Egne arealer								■				
For andre								■				
Maskinstation f. andre						■		■	■			
Efterårsarbejde:												
Harvning/kultivering									■			
Pløjning										■		
Indstaldning:												
Kalve										■		
Ung kreaturer											■	
Dagligt arbejde med røgtning af dyrene	■											

Eksempel på årets gang og de forskellige arbejdsprocesser i 1984 på Carl Sigurd Thomsens gård på Sønderland.

Gårdens nuværende produktionsstruktur er blevet skabt indenfor de sidste 10-12 år. Et vigtigt led i det samlede økonomiske grundlag er desuden, at Carl Sigurd Thomsens kone supplerer årsindkomsten med sin faste månedsløn. Hendes fuldtidsarbejde umuliggør deltagelse i gårdens drift.

Hermed er vi ovre i helt nye erhvervs-mønstre, som på mange områder ligger relativt fjernt fra vadehavsbondens gamle, traditionelle landbrugsdrift, der i hovedtræk var opbygget omkring familiehusholdet som produktions- og konsumtionsenhed.

...A CRE.

RDSANDT.

RESBY-
STERTH.

Resby O.

wester O.
Hawer-
wath-
Holm

Helmborg
Hørby
Tøffum
Bøllymark

TIEF.

Swis-
mark
Königs-
march
Königs-
march
Krawdall
Lakolok
Scharnsberg

Königs-
march
hauer.
Portus
Navium.
Frommøes.

APEN
SANDT.

Mitt-Højmer TIEF.

S. CLEMENS
Sonder-
hønet
Wester-garde
Hede
Købe-
mark

Sterb-
ot
Portus
Sunder-
hauer.

2 1/2

RVDETIEF.

LIVSENSOFFE.

LOEDIER.

BALLYM.

Batzbull.

Bunkj.

Resby

Rudebeck.

Resby

gameby

HIERD
+ STED

WYCK.
18.

GORDSAND.

Limes
finium Terri-
torij Seren:
Regis &
Principis.